

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 3 (19)

**КИЇВ
“ПОЛІТЕХНІКА”
2013**

УДК 32.001
УДК 316
УДК 340

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”, № 7 від 3 червня 2013 року.

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: 36. Наук. праць. – Київ: ІВЦ “Політехніка”, 2013. - № 3 (19) – 180 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н., професор (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. ф. н., доцент (заступник головних редакторів); А.С. Радей – к. ф. н. (відповідальний секретар); Н.О. Майструк – к. с. н., доцент; Л.М. Димитрова – д. ф. н., професор; Мисливий В. А. – д. ю. н., професор; В.Б. Свтух – член-кореспондент НАН України, д. і. н., професор; В.С. Бакіров, - д. с. н., проф., академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; А.П. Горбачик - к.фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології КНУ ім. Т.Шевченка; Є.І. Головаха - д. філос. н., проф., зав. відділом методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; В.М. Денисенко - д. п. н., проф., зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. І.Франка; С.О. Макеев - д. с. н., проф., зав. відділом дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; О.Г. Злобіна - д. с. н., проф., зав. відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ; Н.В. Костенко, д. с. н., проф., зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; І.О. Кресіна – д. політ. н., професор; О.Д. Куценко – д. с. н., професор; Н.В. Костенко - д. с. н., проф., зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; Є.Д. Лук'яничков – д. ю. н., професор; Б.В. Новіков – д. ф. н., професор; В.М. Николаєвський – к. ф. н., професор; С.Ю. Римаренко – д. політ. н., професор; А.О. Ручка – д. ф. н., професор; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор; Л.Г. Сокурянська – д. с. н., професор; О.В. Соснін – д. політ. н., професор; В.І. Судаков – д. с. н., професор; О.А. Фісун – д. політ. н., професор; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор; Н.М. Цимбалюк – д. с. н., професор.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ: Є.І. Степанов – д. ф. н, професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної Асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Г. Дерлуг'ян – PhD з соціології, асоційований професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЄ; Є. Калюжнова – к.е.н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євроазійських досліджень; С. Вітмор – PhD з політології, університет Оксфорд Брукс, Велика Британія; Ч. Сонг – PhD з політології, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; Абель Полезе, Ph.D. in Social Sciences, старший науковий співробітник, Інститут політичних наук та врядування, Талліннський технологічний університет, Таллін, Естонія; Пал Тамаш, Ph.D. in Sociology, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; С.О. Нефьодов, к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; А.В. Коротаєв д. істор. н., завідувач Лабораторією моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ; М.А. Шабанова, д. с. н., проф., зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики дестабілізації Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ.

© Національний технічний університет України
“Київський політехнічний інститут”, 2013

ISSN 2308-5053

ЗМІСТ

ПОЛІТОЛОГІЯ

Бессараб Т. В. Трансформаційні процеси в Латинській Америці: теоретико-методологічний аспект.....	7
Валюшко І.В. Протидія корупції в умовах політичної модернізації.....	12
Васильчук Є.О. Ідеологічні доктрини українських правоекстремістських об'єднань у контексті постмодерністського дискурсу (на прикладі УНА-УНСО).....	16
Гиря Г.В. «Кольорові революції»: їх сутність та вплив на еволюцію політичних систем на прикладі України та Грузії	21
Максимець Б. В. Уплив національної ідентичності на результати місцевих виборів початку ХХІ ст. в Україні.....	26
Орлов С.Ф. Політична культура як основа формування парламентаризму.....	31
Сухова К. Attitudes formation towards the EU by the EU delegation to Ukraine.....	35
Хома Н. Модернізація парадигми соціальної держави.....	43
Юнак А. Роль медіа дипломатії у зовнішньополітичних стратегіях України.....	48

СОЦІОЛОГІЯ

Кійков В.М. Соціальна орієнтація ціннісного компоненту соціальної компетентності курсантів.....	53
Кутуєв П.В., Герчанівський Д.Л. Соціологія розвитку поміж лібералізмом та державоцентризмом: історико-соціологічний аналіз.....	58
Макеев С.А. Эмпирические исследования классов в современной социологии.....	67
Ручкин А.В. Неформальные наградные институты в современной России: мнение населения.....	73

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Агарков О.А. Соціальна адаптація студентів-першокурсників як напрям діяльності соціальної служби вищого навчального закладу.....	78
Васильченко О.А. Професійні цінності соціальної роботи: соціокультурний аспект.....	84
Васильченко О.А. Ігрова терапія як метод соціальної роботи з дітьми шкільного віку.....	90
Давидюк О.О. Оцінка процесу надання соціальних послуг з позиції отримувачів.....	95

ПРАВО

I. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Голосніченко І.П.

Людиноцентристська політика Української держави.....101

Подпіснєв Д.С.

Ознаки реалізації норм права. 107

Тараненко М.Г.

Запорозька Січ – зародок української козацької держави. 112

Костенко І.В.

Основні етапи розвитку інституту наукової атестації й титулатури (СРСР-УРСР, 1940-1991р.р.). 123

II. ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Цирфа Г.О.

Проблеми правового регулювання відносин у сфері охорони і захисту специфічних об'єктів інтелектуальної власності на прикладі «Топографії інтегральних мікросхем»....129

III. ПРАВОВА ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Золотарьова Н.І.

Податковий збір за спеціальне водокористування та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти. 135

Бардіна О.О.

Роль міжнародних інституцій у регулюванні зміни клімату.....138

IV. ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Циганов О.Г.

Зміст та особливості адміністративних послуг у сфері внутрішніх справ.....144

Кальченко С.В.

Структура та джерела Європейських стандартів оскарження порушень законодавства про вибори.....150

Нашинець-Наумова А.Ю.

Правове регулювання інформаційної безпеки в цивільній авіації: міжнародно-правовий аспект.....155

V. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

Тараненко М.М.

До питання організації масових заворушень.....161

Реферати.....168

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

Bessarab T. Transformation processes in Latin America: theoretical and methodological aspects.....	7
Valiushko I. Corruption in political modernization.....	12
Vasilchuk Y.O. The ideological doctrine Ukrainian right-wing extremist groups in the context of postmodern discourse (for example UNA-UNSO).....	16
Hyrya G. The essence of “Color revolutions” and their influence on the political systems evolution using the examples of Ukraine and Georgia.....	21
Maksymets B.V. Influence of national identity on the results of local elections in early XXI century in Ukraine.....	26
Orlov S. Political culture as a basis for the formation of parliamentarism.....	31
Sukhova K. Attitudes formation towards the EU by the EU delegation to Ukraine.....	35
Khoma N. M. Modernization of the state social paradigm.....	43
Yunak A. The role of the media diplomacy in foreign policy strategies of Ukraine.....	48

SOCIOLOGY

Kiikov V. Social orientation of value component of cadets’ social competence.....	53
Kutuev P.V., Gerchanovsky D.L. Sociology of development between liberalism and state-centrism: historical-sociological analysis.....	58
Makeev S.A. Empirical research on classes in contemporary sociology	67
Ruchkin A.V. Informal award institutions in modern Russia: the opinion of the population.....	73

SOCIAL WORK

Agarkov O.A. Social adaptation of first-year students as the direction of the institution of higher education social service activity.....	78
Vasylichenko O.A. Professional values of social work: social and cultural aspect.....	84
Vasylichenko O.A. Game therapy as a method of social work with children of school age.....	90
Davydyuk O.O. Assessment of provision of social services from the perspective of beneficiaries.....	95

LAW

I. PROBLEMS OF THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND RIGHT

Holosnichenko I.P.

People centered policy of the Ukrainian state..... 101

Podpisnov D.S.

Signs of Realization of Legal Norms.....107

Taranenko M. G.

Zaporizhian Sich - origin of Ukrainian Cossack state. 112

Kostenko I. V.

The main line of the institute of scientific validation and titles (Ukrainian SSR, Union SSR, 1940-1991).....123

II. RIGHT OF INTELLECTUAL OWNERSHIP

Tsyrfya G.O.

Problems of legal regulations of relations in the sphere of security and protection of intellectual property specific objects using the example of «Topographies of Integrated Circuits» 129

III. LEGAL SAFEGUARD OF NATURAL ENVIRONMENT

Zolotarova N.I.

The tax charge for the special water use and discharge of pollutants into water bodies.....135

Bardina O.O.

Evolution of normative and institutional mechanism of climate change problems solution.....138

IV. PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE AND INTERNATIONAL LAW

Tsyganov O.G.

The content and features of administrative services in the field of internal Affairs.....144

Kalchenko S.V.

System and Sources of European Standards in Sphere of Challenging Electoral Violations...150

Nashynets-Naumova A.U.

Legal regulation information security in civil aviation: international legal aspects.....155

V. CRIMINAL LAW

Taranenko M.M.

To the question of organization of mass disturbances.....161

Abstracts.....168

УДК 323.212

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Бессараб Т.В.

здобувач кафедри теорії та історії політичної науки

Львівський національний університет імені Івана Франка

Дана стаття присвячена вивченню динаміки розвитку демократичного транзиту, в якій особлива увага приділяється фазам і етапам демократичного переходу в країнах Латинської Америки. Проаналізовано різні підходи до концептуалізації переходу типів політичних режимів з одного якісного стану в інший, виділивши, зокрема, основні етапи таких транзитів, їх акторів з притаманною їм стратегіями поведінки, характером конфліктів між ними і методами їх вирішення.

Данная статья посвящена изучению динамики развития демократического транзита, в которой особое внимание уделяется фазам и этапам демократического перехода в странах Латинской Америки. Проанализировано различные подходы к концептуализации перехода типов политических режимов из одного качественного состояния в другое, выделив, в частности, основные этапы таких транзитов, их актеров с присущей им стратегиями поведения, характер конфликтов между ними и методы их решения.

Ключові слова: транзитологічний підхід, трансформація, теорія залежного розвитку, Латинська Америка.

Все більший інтерес серед сучасних науковців та дослідників викликають принципи та умови переходу до демократії, закономірності трансформаційних процесів не тільки в Україні, а й в інших регіонах світу.

У сучасних умовах демократія може виступати в різних іпостасях, будучи одночасно і принципом державного управління національної політичної системи, і універсальним принципом конституювання будь-якої соціальної організації, і навіть ідеологією планетарного масштабу.

Мета цієї статті – визначити теоретико-методологічні підходи до динаміки демократичних трансформацій країн Латинської Америки, в яких протягом довгого періоду часу при владі перебували авторитарні еліти.

Політологічна наука релевантним для концептуалізації проблем демократичного переходу, теоретико-методологічним підґрунтям його вивчення розглядає транзитологічний підхід. Цей підхід зосереджує увагу більше на діяльності основних політичних акторів і на їхньому стратегічному виборі та діях політичних еліт, а не на певних об'єктивних умовах демократії, визрівання яких потребує багато часу. Транзитологічний підхід акцентує на виборі тієї чи іншої стратегії дії політичними акторами, в ній вони бачать ключ до пояснення успіху (чи неспіху) демократичного транзиту.

Класичними представниками транзитологічної парадигми вважаються Д. Растоу, С. Хантінгтона, Х. Лінца, Ф. Шміттєра, Г. О'Доннелла, А. Пшеворського та ін.

Так, варто відзначити, що західні політологи, які розробляли транзитологічний підхід, в основному, опирались на приклади трансформаційних процесів країн Південної Європи і Латинської Америки. А вже тільки потім, розроблену до того модель переходу, довелося «перевіряти» на посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Оскільки трансформаційні процеси в країнах Латинської Америки вважаються класичним прикладом для цього підходу, важливо детально дослідити методологічні основи до розуміння явищ в регіоні різними вченими світу.

Транзитологічний підхід, виникнувши в 70-х рр. минулого сторіччя, пройшов кілька етапів розвитку. Так, вдало класифікацію етапів транзитології пропонує Н. Борисова: 1) дотранзитологічний (перша половина 1970-х рр.); 2) період утвердження транзитологічної парадигми (друга половина 1970-х – середина 1980-х рр.); 3) період тестування теорії демократичного транзиту (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.); 4) період, пов'язаний із намаганнями застосувати транзитологічну парадигму для пояснення трансформації політичних режимів на пострадянському просторі та активної її апробації дослідниками з цих країн (середина 1990-х рр. – до теперішнього часу) [1, 14-15].

У першій половині 1970 -х рр. становлення транзитологічного підходу відбувалося під впливом теорії модернізації, яка згодом розвинулася в структурно-функціональний підхід до

розуміння суспільно-політичних трансформацій. Як вірно стверджує український політолог Г.В. Шипунов, представники цієї теорії (зокрема, С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Дж. Коулмен) намагалися довести, що соціально-економічний розвиток зумовлює політичний розвиток, під яким розуміли демократизацію авторитарних і тоталітарних режимів. Модернізація таким чином охоплює майже всі сфери життя суспільства – економічний, культурний, соціальний і політичний процеси. Тобто без одночасного переходу від традиційного стану до індустріального (модерну) у всіх сферах буття суспільства окремі спроби демократизації приречені на провал (наприклад, запровадження демократичних інститутів буде безрезультатним там, де не відбулася індустріалізація, і навпаки, індустріалізація неможлива без паралельного реформування, зокрема політичної сфери) [7, 52].

Тому відповідно до модернізаційного підходу можливість переходу певної країни до демократії корелюється з наявністю в ній тих чи інших об'єктивних передумов (економічних, культурних і т.д.). Так, можна виділити значний недолік такого підходу – подібний детермінізм ставить під сумнів, а скоріше взагалі виключає можливість переходу до демократії країн, які не досягли певного соціально-економічного і культурного рівня та розвитку. Тим самим супротивники автократичних режимів у цих суспільствах постають як пасивні спостерігачі, успіх яких у боротьбі з режимом залежить від об'єктивної соціально-економічної та культурної еволюції суспільства і держави. [7, 53].

Так хотілося б зазначити, що теорія «залежності» також виникла у Латинській Америці. Її прихильники також підтримують цю позицію. А саме, засновники та представники цього підходу – Р. Пребіш та Ф.Е. Кардозо досить вдало класифікували усі країни світу на чотири групи: центр; периферія центру; центр периферії; периферія периферії.

Центральною ідеєю цього поділу є те, що найбільш розвинені в економічній та політичній сфері держави, що належать до центру, використовують країни периферії, під якими розуміємо якраз Латиноамериканські держави, останні в свою чергу опиняються в економічній залежності від перших. Іншими словами, держави периферії (третього світу) стають сировинною базою для країн центру, що блокує їх економічний розвиток. А це означає, що консолідація демократії в країнах третього світу ніколи не зможе втілитись у реальність [8, 179].

Такі обставини створюють надзвичайно несприятливу та нестабільну політичну атмосферу в країнах третього світу, що призводить до зміни політичних режимів. Так, на зміну авторитарним елітам приходять демократичні уряди. Проте ця ротація влади і перехід її до демократії переривається встановленням нових диктатур. Хорошу ідею для вирішення цієї проблеми вбачає Р.Пребіш. Він пропонує проведення широкої демократизації, під якою він розуміє трансформацію всіх відносин "центр - периферії" і самостійний розвиток периферії, що дозволить поєднати в країнах третього світу економічний і політичний лібералізм. Буржуазна обмеженість такої теорії Р.Пребіша полягає в тому, що вона покликана переконати народи латиноамериканських країн в можливості в умовах капіталізму вирішити це завдання шляхом залучення в їх економіку іноземного капіталу, всесвітнього залучення приватного підприємництва на внутрішні ринки [4]. Таким чином демократизація країн периферії значної мірою залежна від зовнішніх чинників – а саме: відмови країн центру від нееквівалентного обміну.

Ці обмеження долає транзитологічний підхід, враховуючи всі політичні, економічні та культурні чинники, на котрих акцентували теорія «залежності» та модернізаційний підхід, одночасно розглядає політику як головну сферу, каталізатор суспільних трансформацій. Тому розглянемо його детальніше.

Сьогодні не існує чіткої наукової концепції щодо концептуалізації поняття "трансформація" (з лат. "перетворення", "зміна форми"). Найчастіше зустрічаються синоніми цього поняття з такими термінами як "метаморфоза", "перетворення", "модернізація" та інші. Відповідно, суть цього синонімічного ряду зводиться до будь-якого виду змін (політичних, соціальних, економічних, владних, тощо) [2]. Таким чином, "трансформація" відображає певний момент у розвитку того чи іншого об'єкта або системи, що характеризується переходом від накопичення певних нових ознак і руйнування старих принципів функціонування, становлення якісно нового стану системи. Ознакою нагальності таких змін є виникнення проблемних ситуацій, які не можна вирішити в чинній системі відносин. Тоді виникає потреба трансформації – зміни форми, переміщення з однієї форми в іншу, зміни загалом. Цей процес обумовлює постановку питання про механізми перетворення, вимагає знань про вихідну форму, її риси і властивості. В рамках цих перетворень можуть паралельно співіснувати, як старі, так і нові елементи. При цьому відбувається поступова трансформація колишніх структур в нові, виникають нові громадські структури. Поняття «трансформація» стало важливим елементом транзитологічного дискурсу. Так С. Гантінгтоном, узагальнивши досвід країн Латинської Америки в монографії "Третя хвиля" [9], вирізняє три основні

варіанти демократичних переходів: 1) трансформацію / реформу; 2) заміщення / прорив; 3) трансзаміщення, після якого настає консолідація нового режиму.

"Трансформація", стверджує С. Гантінгтон, здійснюється тоді, коли правляча еліта очолює процес переходу до демократії. Заміщення здійснюється тоді, коли перехід до демократії здійснюється опозицією, а авторитарний режим руйнується або розпадається. Те, що ми називаємо трансзаміщенням або "проривформою" (ruptform) відбувається тоді, коли демократизація здійснюється спільними діями уряду і опозиційними групами" [9, 114]. Треба погодитись із думкою українського політолога О.А. Фісуна, що аналіз, Гантінгтона ґрунтується на процесуальному дослідженні поведінки основних політичних сил, серед яких (залежно від їх ставлення до демократизації) він виділяє консерваторів, ліберальних реформаторів і демократів-реформаторів у правлячому таборі, помірних демократів і радикальних екстремістів в опозиції. Це не ідеологічна схема, а структурна модель поділу політичного простору: в Латинській Америці консерватори зазвичай належать до правого ідеологічному спектру, демократична опозиція знаходиться в центрі, або в лівому таборі, в пострадянських державах ж консерватори зазвичай є "брежнєвістами" або "сталіністами", у той час як демократична опозиція є за ідеологічними установками "правою" і, в окремих випадках, навіть ультраправою (як деякі націоналістичні лідери). Основну роль у трансформації відіграє уряд, котрий повинен бути сильнішим ніж опозиція. Цей процес складається з п'яти основних фаз, чотири з яких проходять ще при авторитарному режимі: а) поява реформаторів; б) їх прихід до влади; в) лібералізація; г) "зворотна легітимація" - інтеграція консерваторів або інститутів минулого до нової системи; д) власне демократизація, яка зобов'язує до переговорів з опозицією [6].

Наведені С. Гантінгтоном приклади свідчать, що шляхом трансформації зазвичай йдуть військові авторитарні режими такі, як Чилі, Іспанія, Бразилія, Туреччина, Перу, Еквадор, Гватемала і однопартійні системи як СРСР, Угорщина, Болгарія, Мексика, Тайвань. Після проходження четвертої стадії, демократизацію можна вважати незворотною, однак у разі небажання сторін йти на компроміс цей "мирний" процес може завершитися поверненням колишньої системи.

Варіант заміщення є типовим для тих режимів, в яких уряд зазвичай складається з твердолобих консерваторів та/або являє собою особисту диктатуру вождя (режим Салазара-Каєтано в Португалії, Чаушеску в Румунії, Маркоса на Філіппінах). Сам же процес переходу відбувається в межах трьох стадій: а) боротьба опозиції; б) розпад режиму; в) боротьба після розпаду. Істотними відмінностями цієї моделі є, по-перше, повний розрив з минулим і, по-друге, остаточний відхід колишніх правителів з авансцени політичного життя.

Трансзаміщення є результатом спільних зусиль уряду та опозиції. Уряд згоден змінити режим, але не в змозі розпочати реформи, тому велику роль відіграють переговори між двома силами. Для цього варіанту характерна велика кількість страйків, протестів, демонстрацій, з одного боку, і репресії, насильства, військовий стан – з іншого. Він припускає приблизний баланс сил між урядом і опозицією, коли ризик переговорів і компромісів менше ризику конфронтації, що і веде до компромісного рішення про зміну режиму. Трансзаміщення характерне для багатьох однопартійних (Нікарагуа) і військових авторитарних режимів (Уругвай, Болівія, Гондурас, Сальвадор).

Одночасно з підходом С. Гантінгтона широку популярність отримала типологія демократичних переходів Т.Л. Карл і Ф. Шміттера, що поклали в її основу дві такі змінні: 1) домінуючі типи акторів (еліти або маси); 2) типи стратегій (силові чи компромісні). Залежно від поєднання акторів і стратегій Т.Л. Карл і Ф. Шміттер виділяють чотири моделі трансформації [3].

Зауважимо, що в контексті транзитологічної парадигми ступінь і ефективність лібералізації, можливість початку демократизації, встановлення стабільної демократії, а отже, успішність кожного окремого етапу і всього переходу загалом, залежить від того, в якій формі будуть протікати лібералізація, демократизація та соціалізація. Форму протікання і динаміку транзиту, згідно з підходом Г. О'Доннелла і Ф. Шміттера, визначають співвідношення сил між політичними групами всередині правлячої авторитарної еліти (між прихильниками жорсткої (hard - liners) і м'якою (softliners) лінії, або, іншими словами, між консерваторами і реформаторами в межах авторитарного блоку, їх тактики і стратегії перед початком перехідного процесу і безпосередньо під час нього, характер взаємин між ними і представниками опозиційних сил, а також ролі, яку відіграють у цих процесах збройні сили. Як відзначають американські дослідники, саме від цих чинників значною мірою залежить, чи відбудеться відкриття авторитарного режиму. Саме вони встановлюють важливі параметри можливої лібералізації та ймовірну демократизацію [87, 48].

Розвиток цієї ідеї у досконалішому варіанті ми знаходимо в теоретичному підході американського дослідника А. Пшеворського. Саме його робота «Демократія і ринок.

Політичні та економічні перетворення у Східній Європі та Латинській Америці » отримала найбільшу популярність в ході третього етапу становлення транзитології, для якого характерні перші спроби випробовування транзитологічної парадигми для пояснення східноєвропейських і пострадянських трансформацій [1, 14-15].

У другій частині дослідження «Переходи до демократії» А. Пшеворський визначає перехід як процес, що протікає від старого режиму до Нової Республіки. Відправним пунктом перехідного процесу, таким чином, є попередній авторитарний *status quo*, *ancien regime* та соціальні умови, які сприяли його виникненню, а для позначення його кінцевої точки А. Пшеворський використовує бразильський термін «Нова Республіка» (у Бразилії це період від вересня 1988, якому передувало повалення військового режиму, обрання національного конгресу і прийняття Конституції) [5, 50]. Процес переходу вчений поділяє на два великі етапи: лібералізацію і демократизацію, в рамках якої він виділяє два аспекти – звільнення з-під авторитарного режиму і конституювання демократичного правління [7, 54].

Характерною рисою зародження лібералізації та доказами негараздів і нежиттєздатності авторитарної влади, на думку А. Пшеворського, є час, під час якого правляча авторитарна еліта починає проявляти терпимість до громадських організацій. В такий спосіб авторитарна влада дозволяє цим організаціям частково функціонувати. Лібералізація, за словами А. Пшеворського, або завершується, призводячи до похмурих періодів, що лицемірно називають нормалізацією, або продовжується і переходить у демократизацію [5, 90].

А. Пшеворський окреслює чотири основні політичні сили, які беруть участь у процесі демократизації: 1) "прихильники твердої лінії", 2) "реформатори" всередині авторитарного блоку, 3) "помірні" і 4) "радикали" в опозиції. На його думку, лібералізація, зазвичай, є результатом взаємодії розбіжностей всередині авторитарного режиму і тиску громадянського суспільства, тому лібералізація може здійснюватися в двох напрямках (зверху чи знизу) залежно від того, що проявиться раніше і яскравіше: розкол в керівництві або сила масового руху. Проекти лібералізації зверху завжди припускають контрольоване "відкриття" політичного простору, їх мета полягає в зниженні рівня соціальної напруженості і зміцненні соціальної бази режиму за допомогою включення в нього нових легітимних груп та/або організацій. Якщо лібералізація не провокує зворотне посилення авторитаризму, то тоді можливий перехід до першої стадії демократизації, а саме - до вивільнення з-під авторитарного режиму.

Успішне "вивільнення" з-під авторитаризму може відбутися тільки в результаті певного компромісу між реформаторами і помірними, або, іншими словами, можливі такі варіанти:

– варіант "нав'язаного переходу", коли одне з провідних угруповань режиму, починає лібералізацію, змушує всіх інших акторів визнати свої правила політичної гри;

– "пакт" – перехід на основі угоди між правлячими групами колишнього режиму, а також тими, хто був відсторонений від авторитарного [6].

Як пише А. Пшеворський, звільнення можливе, якщо:

1) реформатори і помірковані досягають угоди про демократичні інститути, в яких соціальні групи, що підтримують їх, мають помітний політичний вплив;

2) реформатори можуть примусити до згоди прихильників твердої лінії або нейтралізувати їх;

3) помірні здатні контролювати радикалів [5, 109-110].

Дві останні умови логічно передують першій, оскільки визначають можливі дії реформаторів і помірних. Якої б домовленості вони не досягли, вона повинна спонукати прихильників твердої лінії діяти заодно з реформаторами і – стримувати радикалів. Звичайно, що нейтралізувати радикалів потрібно тільки на час перших переговорів щодо нових правил гри, після яких навіть вони повинні мати потенційні можливості участі в прийнятті рішень, тому що в демократії ні одну з груп не слід насильно відчувувати від участі в політичному процесі.

Транзитологічна парадигма також розглядає міжнародний аспект демократичних трансформацій. Ф. Шміттер та Л. Вайтхед, Г. О'Доннелл розробили спеціальну класифікацію способів впливу міжнародного контексту на демократизацію внутрішньосупільних процесів. Вчені вирізнили чотири аналітичні моделі для аналізу впливу міжнародного середовища на транзитні суспільства: контроль; дифузія; зв'язування умовами («приручення»); вплив, заснований на згоді [11]. Остання модель (*consent*) є механізмом добровільного сприйняття зовнішнього впливу і може виявлятися у впливі міжнародних неурядових організацій за погодженням (*consent*) з національними урядами-реципієнтами з метою прищеплення їм норм поведінки та цінностей, що розділяються значною частиною міжнародного співтовариства. Дифузія (*contagion*) – вплив однієї держави на іншу за допомогою «нейтральних», іноді міжнародних каналів також виключає примус. Дифузія пов'язана з

впливом «демонстраційного ефекту» та «сніговою кулею». Можна сказати, що вона так само є інструментом м'якої сили (soft power) в інтерпретації Дж. Ная.

Дві інші моделі передбачають примусові механізми зовнішнього впливу на демократичні процеси. Контроль (control) передбачає політичний чи економічний тиск на уряд (аж до застосування санкцій), котрий не бажає слідувати нормам і приписам одного або групи міжнародних акторів. Четверта модель – зв'язування умовами, обумовленість («приручення») (conditionality), реалізується через «свідоме використання примусу шляхом встановлення особливих умов розподілу преференцій міжнародними інститутами» [10]. Результативність цих моделей впливу залежить від рівня вкоріненості авторитаризму (особливо на рівні масових суспільних установок та політичної культури), готовності міжнародних акторів використати свої ресурси для тиску на недемократичні уряди і підтримки молодих демократій. Зовнішні чинники, в контексті транзитологічної парадигми, допомагають долати нестачу внутрішніх передумов демократизації, пришвидшують трансформаційні процеси.

Отже, дослідження транзитологічної парадигми на прикладі Латинської Америки, в контексті якого ми виокремили різні підходи до концептуалізації переходу політичних режимів з одного якісного стану в інший, дозволяє здійснити в подальших дослідженнях теоретично обґрунтований і емпірично адекватний аналіз актуальних політичних процесів країн латиноамериканського регіону, політичні режими яких сьогодні об'єктивно знаходяться на новому рівні політичної боротьби.

Література

1. Борисова Н. Институциональной измерение трансформации политических режимов / Н. Борисова // Проблемы демократии и демократизации / под ред . А. Харитоновой . - М. : Аспект -Пресс , 2002 . - С. 6-36 .
2. Егоренко Д.А. Метаморфозы либеральной демократии в незападных социумах как предпосылка для трансформации классической транзитологии (исследования на примере России и Бразилии) / Д.А. Егоренко // Известия Саратовского университета. 2007. Т.7.Сер. Социология. Политология. Вып.2.
3. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе / Т.Л.Карл, Ф. Шмиттер // Международный журнал социальных наук. - 1991. - № 1.
4. Никитченко А. Транснационализация демократии (II). «Третья волна» демократизации в свете теорий мировой экономики / А. Никитченко // Полис. – 1999. – № 2// Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/1999/2/5.html>.
5. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский // - М.: РОССПЭН, 1999. - 320 с.
6. Фісун О. А. Динаміка демократичних переходів: транзитологічна інтерпретація / О. А. Фісун // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна / Режим доступу: <http://www.br.com.ua/referats/Politologiya/40869.htm>
7. Шипунов Г.В. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія становлення / Г.В. Шипунов // Вісник Львівського національного університету. Філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 2. – С. 51-62
8. Zuzankiewicz P. Z badań nad genetyczną i funkcjonalną interpretacją transformacji systemowej / P. Zuzankiewicz. // Rocznik Nauk Politycznych. – 2004. – Rocznik 6, №7. – S. 175-195.
9. Huntington S.P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century/ S.P.Huntington // Norman: Oklahoma University Press, 1991.
10. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. Schmitter // Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
11. Schmitter Ph. The International Context of Contemporary Democratization / Phillippe C. Schmitter // Stanford Journal of International Affairs. – 1993. – Vol. 2. – № 1. – P. 1-34.

ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Валюшко І.В.

старший консультант відділу регіонального розвитку

Національний інститут стратегічних досліджень

У статті дана загальна характеристика поняття політичної модернізації. Розглядаються різні варіанти політичного розвитку в перехідний період. Досліджується взаємозв'язок між поширенням корупції та процесами політичної модернізації. Обґрунтовано необхідність залучення громадянського суспільства до реалізації державної політики.

В статті дана обсяжна характеристика поняття політичної модернізації. Розглядаються різні варіанти політичного розвитку в перехідний період. Досліджується взаємозв'язок між поширенням корупції та процесами політичної модернізації. Обґрунтовано необхідність залучення громадянського суспільства до реалізації державної політики.

The general description of the concept of political modernization is given in this paper. The different variants of political development in the transition are examined. In this article relationship between the spread of corruption and political modernization process has been investigated. The necessity of involving civil society in the policy is proved.

Ключові слова: корупція, політична модернізація, громадянське суспільство.

Процеси глобалізації, котрі набули особливого розвитку в другій половині ХХ ст. зумовили значні зміни світової системи: активізація міжнародних відносин у всіх сферах життя призвела до підвищення відкритості держав. На цьому тлі гостро позначилися відмінності в рівні розвитку окремих країн; міжнародного вияву набули суто внутрішні, на перший погляд, проблеми, чільне місце серед яких займає питання корупції.

Незважаючи на значний рівень наукової популярності та публічного резонансу, досі не існує «канонічного» визначення даного поняття. З-поміж іншого, під нею розуміють суспільно небезпечне явище, в межах якого відбувається неправомірне використання службових можливостей для отримання особистої вигоди. Дане визначення корупції не можна вважати абсолютно вичерпним, оскільки воно доволі схематично відображає досліджуване явище. Водночас, навіть такої дефініції достатньо для розгляду корупції в якості феномену, котрий несе в собі серйозну загрозу національній безпеці кожної держави.

Водночас, в силу слабкості основних інститутів держави, котрі перебувають на тій чи іншій стадії політичної модернізації особливим чином піддаються впливові корупції. Метою даної статті є вивчення питання ефективності антикорупційної політики держави в умовах процесів її політичної модернізації.

Класичне розуміння терміну політична модернізація передбачає зміну політичної системи в процесі переходу від традиційного до сучасного суспільства (або від нерозвиненого аграрного суспільства до розвиненого індустріального) [1].

Незважаючи на специфічні відмінності (ліберальні погляди на розвиток суспільства і політичної системи відрізняються від консервативних чи марксистських), підходи до опису перехідних процесів ґрунтуються на визнанні нерівномірності суспільного розвитку та необхідності перетворення відсталих країн в індустріальні (постіндустріальні). З огляду на це, під терміном «модернізація» варто розуміти одночасно і окрему стадію суспільних перетворень, і власне сам процес переходу до суспільства сучасного типу. Оскільки в перехідних умовах окремі елементи традиційного і сучасного суспільства тією чи іншою мірою співвідносяться, розрізняють політичні зміни двох типів [2, 424].

В межах першого зміни означають порушення співвідношення між елементами, котрі відповідають за рівновагу системи, але не торкаються основних структур суспільства та влади: правляча політична еліта змінюється контрелітою, але зберігається правова неперервність політичних інститутів. Зміни другого типу торкаються модифікації елементів, які здатні на трансформацію базових інститутів, норм та зв'язків, та сприяють досягненню системою якісно нового стану. Так чи інакше, модернізація практично ніколи не супроводжується стабілізацією політичних структур і характеризується такими типовими явищами як послаблення легітимності чи пошук владою додаткової соціальної чи міжнародної підтримки.

Перші теорії подібного роду виникли в 50-60-ті рр. ХХ ст., в часи повного домінування західних країн у аспектах управління, визначенні стандартів споживання та ін., тому під модернізацією розумівся «імпорт» параметрів західного зразка. Водночас, залежність від Заходу зводилася не тільки до ідеологічного запозичення – головним засобом здійснення

перетворень вважалася економічна допомога. Передбачалося, що досягнення певного рівня доходу на душу населення викличе такі ж, як і на Заході, зміни в політичній системі.

Проте погляд на модернізацію як на лінійний рух «за аналогією» та послідовне засвоєння державами Африки чи Латинської Америки західних стандартів не знайшов практичного вираження. Насправді демократизація та інституалізація ліберальних цінностей породжували зниження ефективності державного управління, корупцію чиновництва, розшарування населення та його політичну аморфність. Виявилась особлива небезпека поширення корупції в умовах демократичного транзиту: вона здатна негативно впливати як на системні елементи (цінності, норми, механізми здійснення влади), так і на особистісні (зв'язки між громадянами та політичними інститутами, кадровий склад останніх тощо).

Як наслідок, у 70-80-тих рр. зв'язок між модернізацією і розвитком було переглянуто на користь визнання можливості якісної зміни соціальних, економічних і політичних структур поза західною моделлю демократії. При збереженні пріоритету універсальних критеріїв і цілей майбутнього розвитку головний ухил почав робитися на національну форму їх реалізації: модернізація залежить від зміни ціннісних орієнтацій широких соціальних верств та подолання кризи політичної культури суспільства.

У цілому ж характер і динаміка модернізації залежать від наявності конкуренції еліт і рівня політичної залученості пересічних громадян. Співвідношенням цих форм визначаються варіанти розвитку політичної системи в перехідний період: [2, 429]

- за умови пріоритетності конкуренції еліт над участю громадян складаються найбільш оптимальні передумови для послідовної демократизації суспільства і здійснення реформ;
- в умовах піднесення ролі конкуренції еліт, але низькій активності основної частини населення складаються передумови для встановлення авторитарних режимів правління і гальмування перетворень;
- домінування політичної участі населення над конкуренцією вільних еліт (активність керованих пересилує професійну активність керуючих) сприяє наростанню охлократичних тенденцій та уповільнює процес змін;
- одночасна мінімізація змагальності еліт і політичної участі мас веде до хаосу та дезінтеграції політичної системи.

В перехідних умовах між модернізацією та корупцією існує стійкий взаємозв'язок. З одного боку, при зруйнуванні старих цінностей і недостатньому вкоріненні нових, корупція виступає необхідним каталізатором подальшого розвитку та є іманентною характеристикою транзитного періоду. З іншого боку, в умовах масштабного поширення в суспільстві корупція створює абсолютно нові цінності та відносини, збудовані на їх ґрунті, тим самим перетворюючись на основну перешкоду процесам політичного розвитку.

Парадоксальним наслідком детального вивчення середовища, котре сприяє поширенню корупції, є її розгляд в якості явища, неминучого на певних етапах суспільно-державного розвитку. С. Хантінгтон говорить про найбільше поширення корупції на стадії активної модернізації в будь-якому середовищі. На його думку, корупція є одним з найяскравіших доказів відсутності ефективних політичних інститутів, а її високий рівень у країнах, що розвиваються, значною мірою може бути зумовлений відмінностями в рівнях політичного розвитку. При чому корупція характеризується не стільки девіантною поведінкою стосовно прийнятих норм, скільки невідповідністю змінених норм колишнім стандартам поведінки. С. Хантінгтон підкреслює, що в нових умовах вона стає способом асиміляції в політичне життя і висунення вимог, в чому полягає один із парадоксів корупції – протягом певного часу вона здатна підтримувати соціальну стабільність. Неухильно зростаючий політичний вплив народних мас призводить до їх усвідомлення себе в якості впливової політичної сили з подальшим «обміном» своїх виборчих голосів на поступки з боку режиму: збереження робочих місць на збиткових державних підприємствах, соціальне забезпечення і захист, виконання інших соціальних програм, що дозволяє говорити не тільки про «корупцію можновладців», а й про «корупцію бідних». З розвитком демократичного процесу увага влади до громадської думки посилюється, що позначається на антикорупційній політиці [3, 59].

Шведський економіст Г. Мюрдаль говорить, що вкорінена культура хабарництва розчищає дорогу авторитарному режиму, який використовує антикорупційну роботу для забезпечення власної підтримки в особі політично активного прошарку суспільства [4, 242]. Закритість такої системи уможливлює дослідження протидії корупції виключно крізь призму вивчення особливостей політичної культури. Проте, навіть при жорсткій інформаційній монополії держави реакція громадян на стан справ та оцінка зусиль влади щодо виправлення ситуації неминуче відображається в художній літературі, кіно, телебаченні. Тим більше, що офіційні матеріали антикорупційних кампаній (законодавчі, адміністративні, юридичні заходи) широко висвітлюються навіть у закритих суспільствах. Наслідком таких дій може стати зростання зацікавленості громадськості у зменшенні впливу корупції.

Досвід держав Західної Європи та Північної Америки вказує на значну роль індивідуальної активності громадян в процесі формування та реалізації державної політики у різноманітних сферах. Специфіка розвитку нашої держави, зумовлена відсутністю сталих і міцних традицій самоорганізації населення дає підстави вважати, що процес формування базових основ громадянського суспільства в Україні з необхідністю повинна бути включена держава. Так само як інститути громадянського суспільства повинні в подальшому активно долучатися до вирішення широкого кола загальнонаціональних проблем.

При розгляді питання політичної модернізації не можна оминати увагою український поступ на цьому шляху. За радянської доби корупція визнавалася рисою характерною для буржуазної держави і суспільства. Тим самим СРСР позиціонувався як територія, позбавлена впливу цього явища, попри те, що у 1991 році управлінський апарат Радянського Союзу (не враховуючи КППС, Міноборони, КДБ і МВС) налічував 715,9 тис. службовців та існував привілейований клас чиновників (номенклатура).

Процес демократичної трансформації Україні відбувається вкрай непослідовно: якщо протягом 2005-2010 рр. правозахисна організація «Freedom House» зараховувала Україну до єдиної на пострадянському просторі вільної країни, то протягом останніх трьох років наша держава перебуває у категорії частково вільних [5]. Це означає, що необхідного рівня політичної консолідації не досягнуто, основні політичні гравці далекі від визнання непорушності демократичних правил політичної гри, а загроза авторитаризму залишається значною. Основною причиною зазначеної негативної ситуації вважається стрімке поширення корупції. За даними Transparency International у рейтингу «Індекс сприйняття корупції» позиції України за останні три роки також залишають бажати кращого: у 2012 р. – 144 місце зі 176 держав, у 2011 р. – 152 зі 183, у 2010 р. – 134 зі 178 [6].

Аналіз даних Євробарометру у 2003 р. щодо посткомуністичних країн Східної Європи (Румунії, Польщі, Словаччини, Латвії, Литви, Естонії, Чехії, Болгарії, Угорщини та Словенії) дозволив Д. Маринович сформулювати закономірність, за якою зростання рівня корумпованості держави спричинює збільшення кількості її громадян, котрі довіряють недержавному сегменту: некомерційним організаціям, волонтерським об'єднанням і церкві [7, 164-167].

Подібна ідея може існувати виключно у вигляді припущення, правильність якого буде залежати від багатьох факторів, у тому числі національних: ступінь розвитку громадянського суспільства в Україні відрізняється від ситуації в Еритреї, хоча вказані держави розташовані поряд у рейтингу поширення корупції 2012 р. Тим не менше, якщо залежність дійсно стійка, то високий рівень довіри до організації громадянського суспільства може розглядатися як компенсаторний суспільний механізм проти згубних наслідків поширення корупції. Іншими словами, неформальні відносини, на яких базуються корупційні схеми, можуть надавати підтримку і громадянським ініціативам, які, тим самим, здатні нівелювати негативні наслідки від домінування корупційної етики.

Варто розуміти, що нейтралізація будь-якого фактора передбачає виявлення причин, які йому сприяють. Національна антикорупційна стратегія на 2011-2015 роки від 21 жовтня 2011 р. говорить, що «в умовах соціально-економічних реформ, які наразі здійснюються в державі, пріоритетними напрямками антикорупційної політики мають стати виявлення та усунення умов, що сприяють або можуть сприяти виникненню корупції, а також запобігання спробам їх створити».

У випадку корупції таких передумов декілька. По-перше, усвідомлення корупції суспільством як щось цілком закономірне і буденне, схильність до вирішення певних питань в обхід законних процедур. По-друге, непрозорість і закритість державних структур, чим зумовлюється відсутність контролю над їх діяльністю з боку інститутів громадянського суспільства і громадськості взагалі. Подібні висновки робляться європейськими та світовими експертами, і вони вказують на суттєвий недолік пострадянської антикорупційної практики: ігнорується потенціал громадських організацій, які не фінансуються з державного бюджету, тому здатні ефективно відігравати роль посередників між владою і окремими громадянами.

Місце громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики у тій чи іншій сфері справедливо пов'язується із політичною активністю громадян. Після «помаранчевої революції» особливо актуалізувалися очікування на зростання рівня політичної свідомості та, зрештою, політичної активності українців. Проте вони не здійснилися ні у 2005, ні у 2012 роках. Натомість окремі фахівці відзначають поширення ознак політичної деградації в Україні, встановлення авторитарного режиму та відсутність громадянського суспільства [8].

Зростання політичної активності громадян є неминучим елементом політичної модернізації. Окрім звичайного зацікавлення та намагання адекватно розуміти події та процеси, що відбуваються в державі, це означає усвідомлення громадянами власного права

на участь в реалізації національної політики. В розвинених демократіях до питання протидії корупції громадяни мають можливість долучатися навіть на персональному рівні. Йдеться про поширену практику сповіщення громадськості про зловживання і порушення у великих компаніях, для позначення котрої використовується термін «whistle blowing» (з англ. – виказування). Свисток спортивного арбітра у випадку порушення правил гри почав використовуватись в якості інструменту громадського контролю за поведінкою службовців та цілих підприємств. Банкрутство американських корпорацій «Enron» та «WorldCom» у 2002 р., коли саме завдяки такому «свистку» було виявлено численні зловживання та корупційні схеми, є вагомим підтвердженням його дієвості [9].

Водночас, whistle blowing вимагає якісно нового ставлення до корупції як збоку населення (готовність іти на ризик з метою відстоювання власних прав чи досягнення справедливості), так і збоку держави (ефективний механізм захисту інформаторів). У випадку країн, котрі стали на шлях політичної модернізації, механізм виказування здатен відіграти суттєву роль у протидії побутовій корупції – в освіті, житлово-комунальному господарстві, охороні здоров'я та інших сферах. Незважаючи на вагомий роль у виявленні та попередженні корупції, на даний момент більш-менш ефективна система юридичного захисту інформаторів налаштована тільки в Люксембурзі, Румунії, Словенії та Великій Британії [10].

Водночас, роль, котру вони відіграють інститути громадянського суспільства, у модерній державі в питаннях реалізації політики, в т.ч. антикорупційної, залишається малодослідженою сферою.

Література

1. Политология: Словарь-справочник / М.А. Василик, М.С. Вершинин и др. – М.: Гардарики, 2001. – 328 с.
2. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 447 с.
3. Huntington S.P. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – 263 p.
4. Myrdal G. Asian drama : An Inquiry Into the Poverty of Nation // The Swedish Journal of Economics. – Vol. 70, No. 4, Dec., 1968 p.242-245
5. Freedom in the World [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world>
6. Corruption Perceptions Index 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cpi.transparency.org/cpi2012/results/>
7. Marinova D.M. When government fails us: Trust in post-socialist civil organizations // Democratization. – 2011. – № 1. – P. 160-183.
8. Кіндратець О. Критерії визначення сильної держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=24&c=281>
9. Крах американских гигантов ENRON и WorldCom. Уроки для Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bankukr.narod.ru/apb73.html>
10. Whistleblowing in Europe: Legal protections for whistleblowers in the EU [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.transparency.org/whatwedo/pub/whistleblowing_in_europe_legal_protections_for_whistleblowers_in_the_eu

ІДЕОЛОГІЧНІ ДОКТРИНИ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОЕКСТРЕМІСТСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У КОНТЕКСТІ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ДИСКУРСУ (НА ПРИКЛАДІ УНА-УНСО)

Васильчук Є.О.

кандидат політичних наук

доцент кафедри державного управління та соціально-політичних наук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького аотація

На прикладі УНА-УНСО розглянуто особливості формування ідеологічних доктрин правоекстремістських об'єднань в Україні. Констатується, що відсутність науково обґрунтованої політичної програми призводить до перетворення їхніх ідеологічних доктрин на еkleктичний комплекс метафоричних гасел, декларацій і афоризмів, що є характерним для сучасної постмодерністської літератури.

На прикладі УНА-УНСО рассмотрены особенности формирования идеологических доктрин правоекстремистских объединений в Украине. Констатируется, что отсутствие научно обоснованной политической программы приводит к превращению их идеологических доктрин на еkleктичный комплекс метафорических лозунгов, деклараций и афоризмов, что характерно для современной постмодернистской литературы.

For example UNA-UNSO the peculiarities of the formation of ideological doctrines right-wing extremist associations in Ukraine. It is noted that the absence of evidence-based political program leads to the transformation of their ideological doctrines on an eclectic range of metaphorical slogans, declarations and aphorisms, which is characteristic of contemporary postmodern literature.

Ключові слова: політичний радикалізм, екстремізм, руйнування, дестабілізація, провокація.

Постановка проблеми. Активізація ідеологічної діяльності правоекстремістських угруповань пояснюється, насамперед, демократизацією суспільних відносин, що супроводжувалась появою можливостей доступу до ідейної спадщини діячів національного-визвольного руху в Україні 1920 – 1950 рр., представників українського емігрантського руху, напрацьовань ідеологів європейських праворадикальних рухів 1920 – 1940-х рр. Разом із тим, це призвело до появи суб'єктів політики, які намагались виключно за допомогою насильства розв'язати наявні у суспільстві проблеми. Як наслідок, вираження такими політичними «девіантами» своєї позиції через пропаганду і практику насильства, неодноразово призводило до ускладнення суспільно-політичної ситуації в державі та її окремих регіонах внаслідок поширення ідей міжетнічної і релігійної нетерпимості та ворожнечі, що зумовлює ескалацію напруги у сфері міжнаціональних та етноконфесійних відносин, провокування силових сутичок і масових заворушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен політичного радикалізму та екстремізму є предметом дослідження низки науковців. Так, особливості маніфестації суб'єктів політичного радикалізму та екстремізму розкривають у своїх дослідженнях Е. Андрищенко [1], І. Морозов [17], М. Розумний [19], О. Ростокінський [20] та ін. Привертає увагу стаття С. Вишинського [2], у якій на прикладі окремих ідеологічних праць представників УНА-УНСО розкриваються особливості філософії пограниччя в українському вимірі. Разом із тим, необхідність вироблення ефективного комплексу заходів із запобігання та протидії проявам екстремізму вимагає наукових розробок, що зосереджуються на продуктах ідеологічної діяльності екстремістських угруповань, що й визначає актуальність пропонованої статті.

Метою статті є аналіз ідеологічної доктрини УНА-УНСО як феномену постмодерністського політичного дискурсу.

Виклад основного матеріалу. На тлі захоплення расистськими теоріями та етнократичними ідеями керівників ВПО «Державна самостійність України», Соціал-національної партії України та Всеукраїнської організації «Тризуб» імені Степана Бандери, ідеологія та практика найчисельнішої правоекстремістської організації 1990-х рр. «Українська національна асамблея – Українська народна самооборона» виглядає своєрідним постмодерністським арт-проектом, що еkleктично поєднує ідеї українського інтегрального націоналізму з традиціями європейської контркультури 1960-х рр., культурфілософськими ідеями ліворадикальних філософів і політиків-революціонерів (Г. Маркузе, Г. Дебор, М. Каддафі, Мао Цзедун), гаслами західноєвропейських екстремістських і терористичних

угруповань 1960 – 1980-х рр. (німецька «Фракція Червоної Армії» У. Майнхоф та А. Баадера, італійські «Червоні бригади» Р. Курчо та ін.), елементами етики та естетики вітчизняної кримінальної субкультури та східних містичних вчень. У цьому контексті цілком справедливо видається думка авторитетного російського дослідника феномену екстремізму О. Ростокінського, який, аналізуючи психоемоційні, мімікрійні та адаптивні властивості екстремізму, наголошує на тому, що це явище може набувати форм наукової полеміки, класової боротьби, релігійної проповіді, авангардного мистецтва тощо [20, 29].

На відміну від низки радикальних націоналістичних політичних партій та громадських об'єднань, які переважно орієнтувались на ідейний багаж «бандерівської» фракції ОУН та намагались практично без змін перенести його до своїх програмових документів, ідеологи УНА-УНСО, навпаки, адаптуючи традиційну націоналістичну фразеологію до сучасних реалій, здійснили ревізію базових постулатів українського націоналізму. Як наслідок, ідеологічна доктрина УНА-УНСО, в основі якої перебувала націоналістична компонента, була збагачена новими, найбільш радикальними символами та смислами. Для оновленої ідеологічної доктрини цієї організації характерними особливостями є наявність значної кількості ремінісценцій, алюзій, текстуальних запозичень із праць теоретиків лівого радикалізму, а специфічними ознаками – орієнтації на створення і підтримання провокаційного іміджу, транслювання найбільш епатажних гасел, що поєднують взаємовиключні та незвідні поняття. Вуличний акціонізм УНА-УНСО характеризується винятковою театральністю і карнавальністю через звернення до практики контркультурних, постмодерністських хепенінгів та перформансів, пропагуючи властиву «новим лівим» «веселість революції» і здійснюючи пародіювання домінуючих культурних кодів. Так, Д. Корчинський, балотуючись на посаду Президента України у 2004 р., у своїй передвиборчій програмі зазначав: «Мої опоненти належать до бюрократичної верхівки. Вони гадають, що якщо вони займаються політикою, то всі мухи навкруги мають здохнути з нудоти. А насправді політика – це коли весело. Політика займає місце між літературою і музикою» [9, 5].

Внаслідок позиціонування себе як найбільш радикальної та безкомпромісної політичної сили, для ідеології УНА-УНСО характерними є настанови на демонстративне невизнання легітимності будь-яких владних інститутів, причому їхня делегітимізація здійснюється представниками цієї організації на глибинному знаково-символічному рівні через заперечення і відкидання культурних кодів, характерних для базової культури суспільства, та відстоювання ідеологеми «тотального руйнування», яке подається як єдина можливість революційного оновлення суспільства. Ідеологічні та публіцистичні твори представників УНА-УНСО містять значну кількість семантем, що підкреслюють настанову на «тотальне руйнування», оскільки як зазначає А. Лупинос: «Жага руйнування є творчою жагою» [15]. Зокрема, представники УНА-УНСО задля підкреслення свого безкомпромісного опозиційного статусу подаються як «партизани» [див. наприклад: 16, 1], представники депутатського корпусу від цієї політичної сили є «агентами» [див. наприклад: 5, 3; 21, 1.]. З ідеологеми «тотального руйнування» випливають настанови на «дестабілізацію», «провокацію», «війну в натовпі», «велику смуту», які фактично стали гаслами і назвами програмових творів ідеологів УНА-УНСО, а у політичному житті були реалізовані у вигляді організації масових заворушень, участі у регіональних військових конфліктах тощо. Символічного значення в ідеологічній доктрині УНА-УНСО набувають терміни «пекло», «руїни» та «боївка» як шлях до своєрідного добровільного зречення від міщанського, буржуазного благополуччя. Так, А. Лупинос у програмовій статті «Доктрина дестабілізації» зазначає: «Це суспільство не є здатним запропонувати інший сенс життя, окрім доступу до споживання... Власність – крадіжка, конституція – брехня» [15]. Яскравим підтвердженням антиміщанського пафосу є окремі цитати із «Маршу УНСО»: «Мій дім руїни, сім'я – боївка // А заповіт статут УНА!» або «У рай не пустять, проте у пеклі // Я твердо знаю є УНСО!» [16, 1]. Подібні настанови відстоює і Д. Корчинський у брошурі «Революція спільнот»: «Ми будемо прикрашати міста не будівлями, а руїнами» [11, 4].

Побутовий мінімалізм, проголошуваний ідеологами УНА-УНСО, на нашу думку, свідчить про наявність ідейного впливу з боку праць Г. Маркузе, та орієнтований на повалення культу споживання і визволення від впливу хибних потреб задля присвячення свого життя ефемерній «вищій» меті. С. Вишинський у статті «Філософія пограниччя: український вимір», аналізуючи філософську харизматику окремих діячів УНА-УНСО (А. Лупиноса та Д. Корчинського), вказує на наявність духовного зв'язку між італійським фашизмом та українським інтегральним націоналізмом. Варто зазначити, що італійський фашизм деякими дослідниками, зокрема О. Дугінім, розглядається як своєрідний «лівий націоналізм» [див. 3]. Тому підтримуючи вищенаведену тезу С. Вишинського, ми вбачаємо наявність у світоглядно-ідеологічній картині світу, пропонованій представниками УНА-УНСО, певних ідейних алюзій з праці Б. Муссоліні «Доктрина фашизму». Зокрема, орієнтації на високодуховне життя,

позбавлене впливів матеріалістичної цивілізації, претензії на месіанство доповнюються у фашистській ідеологічній традиції своєрідною ерзац-героїкою та демонстративною естетизацією смерті. Наприклад, поети-фашисти, як зазначає С. Кара-Мурза, проголошували: «Ми – наречені Смерті» [див. 6], а Б. Муссоліні у вищезгаданому творі зазначав: «...фашист уявляє собі життя серйозним, суворим, релігійним, повністю включеним до світу моральних і духовних сил. Фашист зневажає «зручне життя» [18]. Така аскетична моральність є характерною і для УНА-УНСО, свідченням чого є окремі гасла і цитати із окремих творів представників цієї організації: «Бо краще згинуть вовком, ніж жити псом» [16, 1] чи «Злам суспільної машини або вихід за межі вузького житейського алгоритму означає смерть для дев'ятох людей з десяти» [8, 98-99]. Ці настанови підсилюються орієнтаціями на екзистенціальні категорії, сформованими, очевидно, під впливом ідей Ж.-П. Сартра та А. Камю, яких ідеологи УНА-УНСО вважали «вербувальниками для RAF і «Червоних бригад»» [див. 7, 18; 10, 27]. Зокрема, Д. Корчинський вважає, що справжня сутність людини здатна проявлятися лише у пограничних психологічних ситуаціях, де існує вибір між крайнощами, зокрема, через загрозу смерті [8, 172]. Тому запозичення фразеологічних конструкцій та сюжетів із життя представників кримінальної субкультури, звернення до тем війни (наприклад, «Життя триває, точиться війна» А. Лупиноса [14, 1] або «Війна триває. Просто є такий глибокий тил, де ніхто не знає, що існує фронт» Д. Корчинського [10, 70]) є не лише результатом заперечення і спроб створення альтернативи базовому культурному комплексу суспільства, а й проявляється як принципова настанова на культивування ерзац-героїчного ореолу організації та її представників через пропаганду екстремальності та екзистенціальності буття, оскільки «...сєнс життя в подвигах і в створенні для них художнього контексту» [11, 7], а «Поняття війни є центральним і має не лише негативний, але й позитивний сєнс. Логіка війни спрямовує підривний розум» [15]. Ідеологами цієї організації формується героїчний образ «унсовця» незламного борця, націонал-революціонера, «вічного екзистанта». Аналіз програмових праць ідеологів УНА-УНСО засвідчує, що створення цього образу відбувається із залученням елементів фашистської естетики, на що вказує метафоричне використання танатофілічних мотивів, конструювання катастрофальності існування та незворотності трагізму долі «унсовця», сєнс життя якого полягає у необхідності загинути у боротьбі за «вищу мету» всупереч «міщанським» обставинам: «Не плач, кохана, вже сурми грають // Тебе згадаю в застїнку перед кінцем // Бо хто воює той не вмирає // Повік залишиться бійцем!» або «В бою загину, не на базарі // Сьогодні я, завтра він, післязавтра ти» [16, 1]. Це підтверджується використанням таких семантем як «в'язниця», «тюрма», «бій», «війна» як виявів найбільш екстремальних, екзистенційних життєвих ситуацій. Так, у виданні УНА-УНСО «Цитатник екзистанта» проголошується: «Коли тобі кажуть - це філософ, запитай, по якій статті він сидів. Коли кажуть - це поет, запитай, де він воював!» [цит. по: 4, 3], а А. Лупинос у цитованій вище «Доктрині дестабілізації» зазначає: «Революціонер ставить себе поза законом як на практиці, так і емоційно. Він ототожнює себе з бандитами, грабіжниками, людьми, котрі нападають на суспільство, займаючись безпосереднім грабунком та знищенням чужої власності» [15]. Подібні екзистенційні мотиви спостерігаються і у деяких програмових творах Д. Корчинського, який зазначав, що «...«УНСОвці» подібні на бомжів. Саме так виглядали апостоли» [11, 6], закликаючи своїх прихильників «жити по-християнськи – жебрацтвом та пограбунком» [11, 5].

Про наявність сильного впливу маркузіанських ідей на світогляд ідеологів УНА-УНСО свідчить вживання ними відповідної термінології. Так, наявне суспільство, на їхню думку, є «репресивним», а революційним елементом визнаються «актуалізовані спільноти», тобто маргінальні прошарки, до яких зараховуються злочинні угруповання, депривована молодь, релігійні секти, деякі мистецькі об'єднання, революційні організації, окремі наукові школи тощо [див. наприклад: 10; 11]. Орієнтованість на маргінес Д. Корчинський пояснює тим, що: «Ідея живе у своїх крайніх проявах. Вона вмирає, коли її сприймають усі» [8, 358]. Крім того, для ідеологів УНА-УНСО характерним є використання творчо-естетичних методів і прийомів, характерних для діячів європейської контркультури 1960-х рр. Так, інтерпретація А. Лупиносом, Д. Корчинським та О. Вітовичем революції як способу суспільних перетворень вирізняється показною дисгармонійністю, еkleктизмом та хаотичністю використання текстуальних запозичень, гасел, алюзій. Очевидним є те, що ними робиться акцент на багатозначність і парадоксальність слова, де цінність сєнсу полягає у відсутності сєнсу, здійснюються спроби демонструвати зовнішню тягучість і туманність думки, за лаштунками якої перебувають глибинні сєнси, осягнути які можуть лише «обрані». Це створює ауру утаємниченості і недосяжності, що, у свою чергу, дозволяє викристалізувати жорсткі субординаційні та ієрархічні відносини всередині організації, де право на «провідництво» окремих осіб не підлягає будь-яким сумнівам. Відповідно, ідеологи УНА-УНСО намагаються забезпечити не раціонально-прагматичне засвоєння індивідом програмових тез УНА-УНСО, а

звертаються до психоемоційних станів людини, схильної до підвищеної збудливості, емоційності, прагнення до фантазмагоричних вражень та ілюзій і, як наслідок, до афектальних, непрогнозованих вчинків. Тому мозаїчність думок, наявна в їхніх творах, перетворює їх на своєрідний «потік свідомості» та підкреслює фактичну безпредметність викладу бачень ідеологів УНА-УНСО, оскільки, як зазначає Д. Корчинський, «Істина проявляється як ганьба, як смерть, як безглуздя...» [8, 41]. Показовою у цьому сенсі є вже цитована «Доктрина дестабілізації» А. Лупиноса, у якій він довільно і безсистемно поєднує цитати німецького письменника Г. Йоста «Коли я чую слово [«культура»], моя рука тягнеться до пістолету», китайського державного і політичного діяча Мао Цзедуна «Гвинтівка народжує владу», «Ворог наступає – ми відступаємо, ворог затримується – ми турбуємо, ворог зупинився – ми б'ємо, ворог відступає – ми наступаємо», одного із керівників УНА-УНСО Д. Корчинського «Цінності чужих світів нам потрібні лише як трофеї. Ікони ми намалюємо самі», теоретика міської партизанської війни Х.К. Марігелли «Бути терористом в наші дні робить честь кожній людині доброї волі», німецької екстремістки У. Майнхоф «Людина в мундирі – це свиня. Стрілянина по них справа дозволена», італійського терориста Р. Курчо «Ми хочемо всього і негайно!» тощо [див. 15]. Алюзії і запозичення зустрічаються і у програмовому документі УНА-УНСО «Хай ненавидять, аби любили». Так, вороги України по аналогії із визначенням Мао Цзедуна подаються як «паперові тигри», а обґрунтування необхідності створення слов'янської імперії, де Україна має відігравати провідну роль, підкріплюється алюзією із роману бельгійського письменника Ш. де Костера «Легенда про Уленшпігеля» «Попіл більшовизму стукає в наші серця» [див. 7, 6; 22, 63].

Сутність революції ідеологами УНА-УНСО розуміється у контексті естетизації терористичних форм політичної боротьби виключно як екзистенційний акт, що має відбуватись через спрямовану на себе провокацію, не рахуючись із можливими жертвами, оскільки, як вважають ідеологи цієї організації, «Революція не вбивство, це – закопування трупів» [8, 112]. Так, Д. Корчинський власну поетичну збірку «Філософія смуту» присвятив «прийдешнім поколінням естетів в окопах та схронах» [12, 79], а А. Лупинос проголошував гасло: «Провокація – репресія – революція», вважаючи, що: «Політика є хрестовим походом за ідею. Ми є носіями революційної свідомості. Для нас є добрим все те, що є справді радикальним (бути радикалом, значить розуміти сенс речей)» [15].

Акт терору в інтерпретації ідеологів УНА-УНСО не підлягає осмисленню, а подається ними як своєрідний психоемоційний зрив, екзистенційний «бунт» [див. 13; 15], афектальний вчинок: «Слова роз'єднують. Дія – об'єднує. Бунт має рацію... Ніяких довготривалих прогнозів, ніякої тактики, ніякого пашталакання з цих питань. Хто багато читає, той дурнішає... Коли на заводі погана вентиляція, необхідно підпалити помешкання директора. Акт революційної справедливості є найбільш високим актом гуманізму, можливим в суспільстві, поділеному на класи» [15].

Висновки. Як бачимо, ідеологічна доктрина УНА-УНСО еволюціонувала від класичного українського націоналізму до еклектичного комплексу ультрареволюційних ідей, переважна більшість яких є запозиченими з різних джерел. Специфіка їх використання полягає не лише у спробах перманентної радикалізації свідомості активу цієї організації, а й зосереджується на створенні своєрідних квазімістичних доктрин на зразок релігійних проповідей, зміст яких складно піддається раціональному осмисленню і орієнтований виключно на емоційне сприйняття індивідом. Особливості трактування представниками УНА-УНСО такого ідеологічного фетишу як «революція» вказують на те, що для них досягнення суто політичних та соціально-економічних змін не є самоціллю, а власне участь у політиці розуміється як певний творчий акт, що дозволяє потрапляти у певні екстремальні ситуації та екзистенційні стани, проходячи через певні переживання та отримуючи тим самим новий поштовх для літературної творчості.

Як подальші напрями дослідження перспективними автор вважає розкриття особливостей ідейно-культурних джерел правоекстремістських об'єднань традиціоналістського спрямування.

Література

1. Андрущенко Е. С. Конфлікти, розколи і спроби об'єднання в українському націоналістичному русі (1990 – 2005 рр.) / Е. С. Андрущенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : збірник / голов. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXII. – С. 291 – 296.
2. Вишинський С. Філософія пограниччя: український вимір / Святослав Вишинський // Всеукраїнська студентсько-аспірантська філософсько-релігієзнавча конференція «Філософія: нове покоління». 22 – 24 лютого 2006 року. Тези доповідей. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 9 – 11.

3. Дугин А. Г. Левый национализм [Электронный ресурс] / А. Г. Дугин // Философский портал «Арктогея». – Режим доступа : http://www.arcto.ru/modules.php?name=News&new_topic=44.
4. Зайченко Р. Вічний бунтар / Р. Зайченко // Нащадки Святослава. – 2011. № 1 (10). – С. 2 – 3.
5. Зайченко Р. Гряде реорганізація апарату / Р. Зайченко // Черкаська зона. – 1995. – Ч. 2. – С. 3.
6. Кара-Мурза С. Г. Картина мира в фашизме [Электронный ресурс] / С. Г. Кара-Мурза // Официальный сайт С. Г. Кара-Мурзы. – Режим доступа : http://www.kara-murza.ru/books/sc_a/sc_a109.htm.
7. Корчинський Д. Викликаю вогонь на себе / Д. Корчинський. – К., 1998. – 27 с.
8. Корчинський Д. Війна у натовпі / Д. Корчинський. – К. : Амадей, 1999. – 384 с.
9. Корчинський Д. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Корчинського Дмитра Олександровича / Д. Корчинський // Голос України. 2004. № 183. – 1 жовт. С. 5.
10. Корчинський Д. Революція «от кутюр» / Д. Корчинський. – К. : ТОВ «Грот», 2004. – 154 с.
11. Корчинський Д. Революція спільнот / Д. Корчинський. – К., 1996. – 7 с.
12. Корчинський Д. Філософія смуту / Д. Корчинський. – К. : Зелений пес, 2003. – 79 с.
13. Лупиніс А. Бунт має рацію (Політичний заповіт) / А. Лупиніс. — Чернігів: Факел, 2004. – 86 с.
14. Лупиніс А. Життя триває, точиться війна / А. Лупиніс // Нащадки Святослава. – 2011. № 1 (10). – С. 1.
15. Лупинос А. Доктрина дестабілізації [Електронний ресурс] / А. Лупинос // Офіційний сайт Націонал-трудового журналу «Страйк». – Режим доступу: <http://ntz.org.ua/?p=1866>.
16. Марш УНСО // Черкаська зона. – 1995. – Ч. 3. – С. 1.
17. Морозов И. Л. Политический экстремизм в информационном обществе / И. Л. Морозов // Космополис (Журнал мировой политики). 2008. № 1 (20). С. 72–81.
18. Муссолини Б. Доктрина фашизма [Электронный ресурс] / Б. Муссолини // Официальный сайт Общества «Белые Традиции». – Режим доступа: http://white-society.org/index.php?name=Files&op=view_file&lid=3.
19. Розумний М. М. Екстремізм і радикалізм як фактори розвитку політичної системи / М. М. Розумний // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2006. – Випуск 62 (Частина II). – С. 77–83.
20. Ростокінський А. В. Преступления экстремистской направленности как проявления субкультурных конфликтов молодежных объединений: уголовно-правовые и криминологические проблемы : автореф. дисс. на соискание науч. степени д. ю. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А. В. Ростокінський. – М., 2011. – 44 с.
21. Тима Ю. Якщо вже і вивозити нашу ядерну зброю до Росії, то бажано конкретно в Чечню / Ю. Тима // Українські обрії. – 1994. № 15 (46). – С. 1.
22. УНА-УНСО: «Хай ненавидять, аби любили». Програмова збірка. К. : Видавництво «ЄВРАЗИЯ», 1996. – 78 с.

«КОЛЬОРОВІ РЕВОЛЮЦІЇ» ЇХ СУТНІСТЬ ТА ВПЛИВ НА ЕВОЛЮЦІЮ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА ГРУЗІЇ

Гиря Г.В.

викладач кафедри політології і державного управління ДВНЗ «УжНУ»

У статті розглянуто суперечливі проблеми теорії «кольорових революцій». Які були засвідчені А. Гільовим, Д. Дорофєєвим, І. Максимовим, Н. Ореховською, Г. Почепцовим, М. Троцюк, Д. Юсуповою-Фарзалієвою та ін.. Зокрема, проаналізовано сутність та характерні риси «кольорових революцій». А також виокремлено різні підходи до визначення та суті поняття «кольорових революцій», що й стало поштовхом до застосування вищезгаданого поняття на практиці. У даному дослідженні висвітлено особливості розвитку політичної системи в Україні та Грузії в постреволюційний період. Зазначено як змінилася політична ситуація в зазначених країнах після революцій, які відбулися. У порівняльному аспекті охарактеризовано проблеми та перешкоди до становлення демократії в даних пострадянських країнах, а також проаналізовано деякі аспекти діяльності політичної влади в Україні та Грузії в післяреволюційний період.

The article illustrates color revolution issues and challenges covered by A. Gilyov, D. Dorofeyev, I. Maksimov, N. Orekhovska, G. Pocheptsov, M. Trotsyuk, D. Yusupova-Farzaliyeva, and others. It describes, and gives the analysis of, the point of such color revolutions and their key features. The Author covers different approaches to what a color revolution should mean, with such a difference affecting the reality. This research paper describes the post-revolutionary political system development issues both in Ukraine and Georgia, and outlines the said countries' political changes caused by the revolutions. The Author covers the problems and obstacles that the said post-Soviet countries face when building the democracy, and gives the analysis of some features of post-revolutionary political activity in Ukraine vs. Georgia.

Ключові слова: кольорові революції, політична система, демократія, демократичний транзит, політична еліта.

Новий поштовх для розвитку відбувся у східноєвропейському регіоні починаючи з 2000 років. У країнах цього регіону відбулися так звані «кольорові революції».

Майже 10 років минуло після завершення «кольорових революцій» у Грузії та Україні, а тому актуальним є дослідження постреволюційного розвитку даних країн та феномену «кольорових революцій» з точки зору ефекту їх впливу на політичні системи у цих країнах.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали роботи таких українських та зарубіжних дослідників: Гільова А., Дорофєєва Д., Максимова І., Ореховської Н., Почепцова Г., Романюка О., Соловей В., Троцюк М., Юсупової-Фарзалієвої Д. тощо. Перераховані вчені зробили вагомий внесок у вивчення даної проблематики, однак, незважаючи на це, актуальність даного дослідження не вичерпана, оскільки ґрунтовного вивчення потребують ще багато важливих питань, пов'язаних з особливостями виникнення та перспектив «кольорових революцій».

Нині серед науковців немає однозначного визначення феномену «кольорової революції» та її особливостей.

Г. Почепцов зауважує, що «кольорові революції» – це процес зміни правлячих режимів, який відбувається під тиском масових вуличних акцій протесту, при підтримці та фінансуванні зарубіжних недержавних організацій [10, 11].

На думку І. Максимова, «кольорова революція» – це переворот, який здійснюється в країні з демократичним режимом, яка має певні внутрішні проблеми розвитку, який направляється та рухається інтересами третьої геополітичної сили [7, 9].

А. Гільов визначає, що «кольорова революція» – узагальнена назва процесу зміни владної групи при широкій масовій мобілізації, причиною якої став протест проти офіційних результатів виборів до органів державної влади [3, 107].

О. Пономарьова та Г. Рудов зауважують, що «кольорові революції» являють собою вдосконалені модернізовані технології психоісторичної війни Заходу за світове панування [9, 37].

Д. Дорофєєв пише, що «кольорові революції» – повернення правлячих еліт ненасильницьким шляхом, які стали основним засобом для досягнення зміни пострадянських режимів через електоральний механізм [4, 51].

Н. Ореховська підкреслює, що особливість «кольорових революцій» обумовлена новою історичною ситуацією – сучасний світ є глобальним, причому в ньому домінують

інформаційно-комунікативні мережі, існування яких обумовлено цифровим етапом інформаційної революції [8, 126].

С. Кіршенблат пише, що масові протести проти масштабних фальсифікацій виборів представниками існуючого режиму – це найважливіша риса «кольорових революцій». Легітимізації даних революцій серед міжнародної спільноти та населення сприяло те, що акції протесту були спрямовані на захист демократичних прав громадян [5, 474].

О. Гапич та Д. Лушніков стверджують, що відмінна риса «кольорових революцій» – це спрямованість на додержання законності та діючих конституцій, що відрізняє їх від класичних революцій, які спрямовані на зміну конституційного ладу [2, 11].

Д. Юсупова-Фарзалієва стверджує, що дослідники «кольорових революцій» відмічають, що вони являють собою сукупність політичних подій, причини яких криються як у внутрішніх, так і у зовнішніх факторах [15, 29], серед яких суттєвими є такі фактори: втрата контролю діючої адміністрації над політичними перехідними процесами; духовно-ідеологічні агресії та гуманітарні інтервенції, які здійснюються за допомогою інформаційно-комунікативних технологій; втручання іноземних учасників у конституційні процеси в середині країни.

І. Максимов до факторів, які сприяють успіху «кольорових революцій», відносить: внутрішні та зовнішні. Основними внутрішніми факторами є: корупція; економічна напруга; етнічні конфлікти на території держави; відсутність будь-яких перспектив у населення.

Дослідник зауважує, що в усіх випадках «кольорових» переворотів активну роль брав на себе «зовнішній гравець», без якого ні одна із проведених революцій ніколи б не відбулася. Цим гравцем, на думку автора, є США [7, 8–9].

Інший дослідник «кольорових революцій» С. Белковський визначив 10 факторів «кольорових революцій»: зовнішній тиск; делегітимізація; параліч вертикальної соціальної мобільності; протиріччя всередині владної еліти; відсутність проекту майбутнього; опозиційна сила; неможливість влади використати силу; регіонально-етнічні протиріччя; особиста унія бюрократів та політиків у правлячому класі; приводом для революції може бути фальсифікація виборів або серйозна локальна катастрофа [1, 63].

Сам технологічний алгоритм «кольорових революцій», на думку В. Пугачова, є наступним: виявляється енергетичний потенціал громадських груп, які здатні брати участь у революції; визначаються політичні об'єднання, які здатні стати двигуном політичного протесту; за допомогою спеціальних тренінгів готуються ударні сили революції у воєнізованих молодіжних таборах; будується ланцюжок практичних цілей, які наближені до вимог мас; забезпечується перевага опозиції в електронних ЗМІ; використання видовищних масових дій для спонукування усіх незадоволених до активності; суспільство приводиться у стан анархії, починаються масові заворушення; управління здійснюється спеціально підготовленими спеціалістами; після захоплення влади починаються негласні чищення в державному апараті [11, 216–222].

Досліджуючи різні аспекти визначення поняття «кольорових революцій» можна зауважити що це поняття, почали застосовувати до нових хвиль революцій, які носили ненасильницький характер. Зокрема яскравими прикладами цих країн є Україна та Грузія.

Спільно рисою досліджуваних держав є те, що другий перехідний етап був зумовлений хвилею «кольорових революцій». Так, на виборах в 2003 році в Грузії, які влада намагалася сфальсифікувати, діючий президент Е. Шеварднадзе був остаточно відсторонений від влади. На хвилях «трояндової революції», що відбулася під гаслами «Грузія без Шеварднадзе», до влади приходять М. Саакашвілі. В Україні подібним актом непокори стала «помаранчева революція» у 2004 році, яка стала демонстративним виявом незадоволення мас правлячим режимом Л. Кучми. Кульмінаційним моментом тих подій став прихід до влади опозиціонера В. Ющенка, що дало сподівання на швидку демократизацію і поступальний рух України до консолідованої демократії [14].

В. Соловей зауважив, що у Грузії демократичний потенціал революції був згодом вихолощений, а режим М. Саакашвілі характеризувався помітними авторитарними рисами та й з економічної точки зору його неможливо назвати успішним. Втім, країна, що обрала військовий шлях для відновлення територіальної цілісності, позбавляється шансів нормального економічного розвитку та тяжіє до авторитарного правління. Дивно, але, навіть програвши «п'ятиденну війну» у серпні 2008 року, грузинська влада зберегла свою популярність і авторитет [13, 38].

В Грузії після „революції троянд” мирним шляхом було відновлено суверенітет центральної влади щодо Абхазії та з'явилася надія на розв'язання абхазької та південно-осетинської проблем [12, 23].

Виборчі процеси у Грузії проходили у не зовсім демократичний спосіб. Виборча комісія призначалася Президентом, тому навіть на президентських та повторних парламентських виборах у січні 2004 року, міжнародні спостерігачі від ОБСЄ зафіксували значні та

різноманітні порушення. Президентські і парламентські вибори у січні і травні 2008 року пройшли із зловживаннями нормативних, інституційних, адміністративних, фінансових та медіа-ресурсів. На дострокових президентських виборах перемогу одержав М. Саакашвілі, отримавши 53% голосів. Спостерігачі від ОБСЄ охарактеризували їх як такі, що пройшли з масовими порушеннями та фальсифікаціями: зміни у виборчому законодавстві відбувалися напередодні виборів, зловживання державними ресурсами, залякування громадських працівників і опозиційних активістів, неточність виборчих списків. Опозиційні кандидати зазначали, що фальсифікація штовхнула М. Саакашвілі на подолання 50-відсоткового порогу з метою запобігання другого туру. Тому назвати Грузію виборчою демократією важко [14].

Траєкторію «постреволюційної» трансформації в Грузії визначили два основні фактори: абсолютний характер перемоги опозиції та монолітність табору переможців. Абсолютний характер перемоги дозволив новій правлячій еліті за власним розсудом зберігати та модифікувати інститути. Монолітність переможців сприяла консолідації значного сегменту політичної еліти навколо єдиної «партії влади». У результаті «кольорової революції» грузинський політичний режим позбувся бар'єрів, що обмежують використання силових стратегій [3, 112].

Хоча режим М. Саакашвілі не можна назвати демократичним, але його можна вважати ефективним. Таким чином, результатом грузинської революції стало формування режиму більш сильного, ніж знищений революцією, хоча і менш демократичного.

В Україні демонстрантам вдалося домогтися обрання на пост Президента В. Ющенка, таким чином змінивши головного гравця в політичній еліті, проте подальші політичні зміни були мінімальні [6, 25].

Як в Україні, так і Грузії поміркований тип переходу шляхом виборчого процесу зумовили перемогу опозиції на виборах. Однак можливість почати реальні реформи у всіх областях суспільних відносин, що відкривалася після зміни влади, надалі була втрачена. Причиною є глибока фрагментація еліт. Неспроможність досягти компромісу між головними політичними гравцями віддали перевагу «гри до переможного кінця», тобто «гру з нульовою сумою» тієї, що закінчилася взаємним програшем. Прагнення отримати перемогу (пост президента з посиленими повноваженнями) здавалося вищою за ціну участі в конфлікті. Можливість використання ресурсів (загальнонаціонального багатства) в цій боротьбі не обмежена ні формальними, ні неформальними правилами.

Результати гострого суперництва еліт виявилися в кінці 2008 р., коли тільки на початку світової рецесії, Україна опинилася серед країн найбільш потерпілих від кризи. Яскравим прикладом також став провал проекту створення демократичної коаліції в серпні 2006 році і формування уряду М. Азарова з представників команди Л. Кучми свідчить про збереження вказаної тенденції, а також про чергову паузу в процесі демократизації. А формально сформована коаліція на початку грудня 2008 року у складі «Блоку Юлії Тимошенко» (БЮТ), частини депутатів парламентської фракції «Нашої України – Народної Самооборони» (НУ-НС) і «Блоку В. Литвина» не сприяла ефективній і результативній роботі, а стала результатом внутрішньої боротьби між президентом В. Ющенко і прем'єром Ю. Тимошенко.

Причиною загострення боротьби стала нечіткість розподілу повноважень між Президентом та виконавчою гілкою влади, що ще більше зросла після проведення конституційних змін у 2004 році. Проведені зміни не лише запровадили парламентсько-президентську систему правління, а одночасно позбавили главу держави частини повноважень, що призвело до руйнації гегемоністської моделі консолідації неопатримонального режиму, в якій президент відіграв роль верховного арбітра й уособлював центр системи. Це стало кроком до розвитку інституту парламентаризму в Україні [14].

Російський дослідник вважає, що впевнено говорити про затвердження демократії можна лише в Україні. Перевагу, він віддає Україні, тому, що в цій країні в ході загальнонаціональних конкурентних, вільних і прозорих виборів 2010 р. змінилися місцями влада й опозиція, у свою чергу, помінявшись місцями в ході «Помаранчевої революції» 2004 р. Мирна зміна влади в ході виборів – важливий критерій успіху демократизації [13, 37–38].

При цьому одним із ключових факторів виживання та зміцнення демократії в Україні став запеклий конфлікт всередині української еліти. Рівність сил елітних фракцій поставило їх перед дилемою: взаємне знищення або компроміс, механізмом якого стали демократичні інститути і процедури. Українська ситуація зайвий раз підтверджує давнє спостереження: демократія виростає не з достоїнств людей, а з їх недоліків.

Правда, якщо в політиці елітний конфлікт призвів до зміцнення демократії як механізму внутрішньоелітного компромісу, то в економіці його результатами стали дезорганізація і управлінський параліч. Феноменальний український економічний підйом закінчився майже відразу ж після «помаранчевої революції», причому внаслідок внутрішніх причин, а не в

результаті впливу зовнішніх факторів. За демократію Україні довелося заплатити масштабними економічними і соціальними втратами. Втім, з початку 2010 р. українська економіка демонструє високі темпи відновлення – майже настільки ж високі, як і темпи падіння в 2008-2009 роках [13, 38].

В Україні «помаранчева революція» і наступні події призвели до появи трикутника вето-акторів з колишньої правлячої еліти та двох груп коаліції переможців. При такому форматі, що мав опору в інститутах прем'єр-президентської системи, спроби однієї групи зайняти домінуюче положення блокувалися іншими групами. Іншими словами, з випадків «кольорових революцій» український був єдиним, де інституціональні зміни змушували акторів дотримуватися стратегії компромісів, оскільки сила інститутів визначається силою акторів, зацікавлених в їх існуванні. Можна підкреслити, що передумовою затвердження в Україні інституціоналізованої конкуренції еліт стала наявність груп, укорінених в партизованому політичному полі до «кольорової революції» [3, 118].

Політичний процес сучасної України відповідає одному з основних критеріїв перехідного стану – так званій подвійній невизначеності – правил та процедур політичної гри, а також її результатів. Крім того, слід відмітити, що в Україні незавершений так званий постпомаранчевий перехід з характерною для нього невизначеністю результатів політичної гри залишає відкритим питання про подальші політичні перспективи України, які задаються щонайменше двома потенційними векторами: або зумовлена постійними політичними кризами стагнація ліберально-демократичних перетворень, що несе у собі загрозу повернення до попереднього типу режиму, або ж створення такої інституційної структури, яка б сприяла консолідації режиму демократичної ситуації та заклала основи для подальшого переходу до консолідованої демократії.

Таким чином, «кольорові революції» не можна розглядати як гарантований демократичний прорив. Підриваючи режими пострадянських держав, вони лиш відкривають можливості для переходу до демократії, однак революція не гарантує переходу, тоді як перехід може відбутися і без революцій.

Події, які відбулися в Україні та Грузії, отримали назву «кольорових революцій», хоча вони й не призвели до змін існуючого політичного ладу, а тільки провели ротацію політичних еліт. До влади у цих країнах прийшли прозахідно налаштовані політики, які в минулому вже займали керівні пости та були вимушені перейти в опозицію.

Крім того, слід підкреслити, що найважливішим успіхом «кольорової революції» та основною умовою повноцінної її реалізації є підтримка з-за кордону.

Отже, режим М. Саакашвілі виявився більш жорстким, ніж режим його попередника. Він розширив повноваження президента, чим і забезпечив собі домінуюче положення в політичній системі. Слід відмітити, що хоча режим цього політичного лідера не був демократичним, однак – ефективним.

Події 2004 року в Україні не ліквідували фактори, які забезпечували конкуренцію на виборах президента. Деякі з цих факторів змінилися якісно, однак не пропали. Україну визнано єдиною країною, яка пережила «кольорову революцію», демократичний статус якої не зазнав змін у наступних виборах.

У Грузії, де після революції не відбулося ослаблення президентської влади, ніякого демократичного прориву не було виявлено. В Україні, де політична реформа послабила президентську владу, демократизація була. Однак авторитарні системи мають особливість швидко відновлюватись, а еліти – переорієнтовуватись на нового лідера.

Можна зробити висновок, що в міжнародній практиці феномен «кольорових революцій» з'явився не так давно, але він заслуговує пильної уваги науковців та політиків.

Література

1. Барсамов В. А. «Цветные революции» : теоретический и прикладной аспекты / Владимир Александрович Барсамов // Социс : Социологические исследования : Ежемес. науч. и общ.- полит. журн. Рос. акад. наук. – 2006. – № 8. – С. 57–66.
2. Гапич А. Э. Технологии «цветных революций» / А. Э. Гапич, Д. А. Лушников. – М. : РИОР, 2010. – 132 с.
3. Гилев А. В. Политические трансформации на постсоветском пространстве : имеют ли значение «цветные революции» ? / Алексей Владимирович Гилев // Полития. – 2010. – № 2 (57). – С. 107–121.
4. Дорофеев Д. В. «Цветные революции» в центральноазиатском регионе в контексте внешнеполитической стратегии США / Д. В. Дорофеев // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 125. – С. 51–54.

5. Кіршенблат С. В. Досвід використання моделі «кольорових революцій» у посткомуністичних регіонах / Софія Володимирівна Кіршенблат // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – 2010. – П50 Т. IX. – С. 463–474.
6. Лейн Д. «Цветная» революция как политический феномен / Дэвид Лейн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 16–38.
7. Максимов И. В. «Цветная» революция – социальный процесс или сетевая технология ? / Илья Вадимович Максимов / Монография. – М. : Книга по Требованию, 2010. – 116 с.
8. Ореховская Н. Е. Сущность и место «цветных революций» в ряду революций / Надежда Евгеньевна Ореховская // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2012. – № 2 (12). – С. 124–127.
9. Пономарева Е. Г. «Цветные революции» : природа, символы, технологии / Елена Георгиевна Пономарева, Георгий Алексеевич Рудов // Обозреватель – Observer. – 2012. – № 3. – С. 36–48.
10. Почепцов Г. Революция. com. Основы протестной инженерии / Георгий Почепцов. – М. : Европа, 2005. – 532 с.
11. Пугачев В. П. Управление свободой / Василий Павлович Пугачев. – М. : КомКнига, 2005. – 272 с.
12. Романюк О. Посткомуністичні революції / Олександр Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 16–28.
13. Соловей В. Д. «Цветные революции» и Россия / В. Д. Соловей // Сравнительная политика. – 2011. – № 1. – С. 33–43.
14. Троцюк М. М. Політичні режими України та Грузії після «кольорових революцій» : [Електронний ресурс] / М. М. Троцюк // Студентські наукові записки. Серія «Соціально-політичні науки». – 2011. – Вип. 3. – Режим доступу : <http://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/868>
15. Юсупова-Фарзалиева Д. М. «Цветные революции» как следствие кризиса современных демократий / Диана Маликовна Юсупова-Фарзалиева // Вестник Института стратегических исследований ПГЛУ : Сборник научных трудов. – 2012. – Выпуск 3 : Эверсионный вектор мировой политики : теория, стратегия, тактика. – С. 28–30.

УДК 323.1:324:329.055.2 (477)

УПЛИВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА РЕЗУЛЬТАТИ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ ПОЧАТКУ ХХІ СТ. В УКРАЇНІ

Максимець Б. В.

кандидат політичних наук

молодший науковий співробітник Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Проаналізовано результати участі в місцевих виборах початку ХХІ ст. українських національно-демократичних партій. Доведено існування в Україні соціополітичного поділу на регіональній основі, обумовленого різним ступенем сформованості в окремих частинах держави національної ідентичності. Чим яскравіше вона проявляється, тим вищим є електоральний успіх національних демократів. Показано тісний взаємозв'язок між результатами участі правоцентристських партій в президентських, парламентських та місцевих виборах.

Ключові слова: місцеві вибори, результати участі у виборах, національна ідентичність, регіональна ідентичність, соціополітичний поділ на регіональній основі, електоральний успіх партій, українські національно-демократичні партії.

The results of local elections beginning of the XXI century of ukrainian national-democratic parties were analyzed. The existence of a socio-political cleavage in Ukraine on a regional basis was proved, which is due to different degree of development in some parts of the state national identity. The brighter it appears, the higher the electoral success of national-democrats. The close relationship between the results of the participation of centre-right parties in the presidential, parliamentary and local elections was shows.

Проанализированы результаты участия в местных выборах начала ХХІ в. украинских национально-демократических партий. Доказано существование в Украине социополитического размежевания на региональной основе, обусловленного различной степенью сформированности в отдельных частях государства национальной идентичности. Чем ярче она проявляется, тем выше электоральный успех национальных демократов. Показана тесная взаимосвязь между результатами участия правоцентристских партий в президентских, парламентских и местных выборах.

Ключові слова: : місцеві вибори, результати участі у виборах, національна ідентичність, регіональна ідентичність, соціополітичний поділ на регіональній основі, електоральний успіх партій, українські національно-демократичні партії.

Постановка проблеми. Результати місцевих виборів початку ХХІ ст. яскраво демонструють вплив на них сформованості в різних регіонах України національної ідентичності, яку можна визначити як колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй [2, 20]. Усвідомлення, що люди формують групу зі спільною історією, культурою і територією, відіграє основоположну роль у формуванні національної ідентичності [2, 44]. На думку останніх досліджень українській національній ідентичності протистоїть «малоросійська», «креольська», «російсько-советсько-східнослов'янська» ідентичність [8, 386, 394]. Останню характеризують ще як регіональну (советизовану, проросійськи орієнтовану, місцеву), яка охоплює Схід і Південь України і є найрелевантнішою в Донбасі [5, 75–80]. Також у наукових розвідках указується, що для областей східних, південних і, дещо меншою мірою, центрально-східних регіонів властиві, по-перше, незначна частка громадян із українською етнічною та національною ідентичністю, по-друге, значна частка тих, хто ідентифікує себе з Росією чи СРСР [3, 381]. Проблема співіснування в українській державі національної та регіональної ідентичностей значно впливає, на наш погляд, на результати виборів, зокрема місцевих. Особливо це простежується на результатах участі в різних електоральних кампаніях партій національно-демократичного спрямування. З огляду на те, що найближчим часом, у жовтні 2014 р., очікуються в Україні саме чергові вибори органів місцевого самоврядування, досить актуальним виглядає дослідження впливу національної ідентичності на результати місцевих виборів початку ХХІ ст., беручи за основу участь у них націонал-демократів. До того ж завдяки цьому можна краще зрозуміти етнополітичні трансформації в Україні, тобто зміни, пов'язані з суб'єктністю (шляхами і способами участі в політичному житті суспільства) етнопольних утворень (етносів, націй, національних меншин), їх відносин між собою, з державою та її органами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам національної ідентичності присвячені останні дослідження зарубіжних учених Р. Брубейкера, Ю. Габермаса, Е. Гобсбаума, Л. Грінфелд, Е. Геллнера, М. Гібернау, Е. Сміта, вітчизняних – В. Войналовича, В.

Євнуха, В. Калакури, А. Колодій, В. Котигоренка, Л. Нагорної, М. Панчука, М. Рябчука, а також співробітників Центру Разумкова. Аналіз місцевих виборів початку ХХІ ст., участі в них партій національно-демократичного спектра та їх результатів поданий у працях О. Зайченка, В. Кампо, А. Когути, В. Марчука, А. Романюка, К. Сідаша, Л. Скочилися. Проте в останніх дослідженнях і публікаціях недостатньо вказано на взаємозв'язок між результатами місцевих виборів початку ХХІ ст. в Україні та сформованістю в різних регіонах держави національної ідентичності.

Мета дослідження – здійснити аналіз результатів участі в місцевих виборах початку ХХІ ст. українських національно-демократичних (правоцентристських, правого центру) партій, які орієнтуються, передусім, на електорат з яскраво вираженою національною ідентичністю, а також встановити залежність між електоральним успіхом націонал-демократів у різних регіонах держави та сформованістю там національної чи регіональної (советизованої, проросійської) ідентичностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українські національно-демократичні (правоцентристські або правого центру) партії характеризуються прагненнями розбудувати Україну як національну державу з українськими історико-культурними ознаками, з ринковою економікою, демократичною політичною системою, зорієнтовану на європейську та євроатлантичну інтеграцію, в якій буде досягнута гармонійна єдність національних і особистісних інтересів та пануватимуть християнські цінності. До цього політичного спектра належать: Українська платформа «Собор» (УП «Собор») (до грудня 2011 р. – Українська республіканська партія «Собор» (УРП «Собор»)), Демократична партія України (ДемПУ), Конгрес Українських Націоналістів (КУН), Народний Рух України (НРУ), Партія відродження села (ПВС) (до 2006 р. – Партія вільних селян і підприємців (ПВСП)), партія «Християнсько-демократичний союз» (ХДС) (до 2003 р. – «Християнсько-народний союз» (ХНС)), Партія захисників Вітчизни (ПЗВ), Партія «Реформи і порядок» (ПРП) (від червня 2004 до жовтня 2005 рр. – партія «Наша Україна»), Республіканська християнська партія (РХП), Українська Народна Партія (УНП) (до 2003 р. – Український Народний Рух (УНР)), політична партія «За Україну», політична партія «Національно-демократичне об'єднання «Україна» (НДО «Україна»), Народний Рух України за єдність (НРУ(є)), політична партія «Наша Україна» (до 2009 р. – «Народний союз «Наша Україна» (НСНУ)), політична партія «Україна Соборна», Європейська партія України (ЄПУ), Українська республіканська партія (до 2008 р. – Українська республіканська партія Лук'яненка (УРПЛ)), Українська партія (УП), політична партія «Українська платформа» (знаходиться в стадії припинення на підставі рішення II З'їзду Партії від 03.12.2011 р.), політичне об'єднання «Рідна Вітчизна» [4].

Результати участі партій національно-демократичного спрямування в місцевих виборах 2002, 2006 та 2010 рр. є досить подібними до результатів їх участі в парламентських виборах. Найкращих показників вони досягли в західних областях України, потім в центральних, а найгірших – на сході та півдні України, що відповідає рівням сформованості національної ідентичності. Розглянемо детальніше підсумки місцевих виборів для правоцентристських партій окремо щодо виборів депутатів місцевих рад та міських, селищних, сільських голів.

В 2002 р. депутатами місцевих рад стали члени таких національно-демократичних партій, які на той час існували: ДемПУ – 333 або 0,15 % від загальної кількості депутатів, які обралися в 2002 р. (230677), КУН – 316 (0,14 %), НРУ – 1553 (0,67 %), НРУ (є) – 55 (0,02 %), ПЗВ – 17 (0,007 %), ПРП – 378 (0,16 %), РХП – 51 (0,02 %), УНП «Собор» – 88 (0,04 %), УНР (РУХ) – 1046 (0,45 %), УРП – 130 (0,06 %), ХНС – 16 (0,007 %) [7, 346–351]. Загальна кількість депутатів місцевих рад від правоцентристських партій складала 3983 особи або 1,724 % від усіх обраних депутатів. Зазначимо, що в 2002 р. депутатами місцевих рад було обрано представників Аграрної партії України (АПУ) – 11729 або 5,09 %, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ (о)) – 6658 (2,89 %), Народно-демократичної партії (НДП) – 5252 (2,28 %), Партії регіонів (ПР) – 5063 (2,20 %), Комуністичної партії України (КПУ) – 4822 (2,09 %), ВПО «Жінки за майбутнє» – 4728 (2,05 %) [7, 6]. Таким чином, бачимо, що від тогочасних провладних політичних партій було обрано набагато більше депутатів, ніж від національно-демократичних партій разом узятими. Із вище поданої статистики випливає також, що з усіх правоцентристських партій найбільше депутатських місць в місцевих радах здобули НРУ та УНР – два відлами колись єдиного НРУ, який в 1990-х рр. був провідною правоцентристською політичною силою в Україні.

Якщо подивитися в регіональному зрізі, то найбільшу кількість депутатів національно-демократичні партії мали у трьох західноукраїнських галицьких областях, які є правим ідеологічним центром, – Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях. Так, на Івано-Франківську область припадає 760 депутатів із 3983, які були членами правоцентристських партій в цілому по Україні, на Львівську – 905, Тернопільську – 467 [7,

346–351]. Далі йдуть за кількістю депутатів переважно регіони Західної й Центральної України: Волинська (177), Рівненська (252), Закарпатська, Чернівецька, Житомирська, Хмельницька, Вінницька, Київська, Черкаська, Чернігівська, Полтавська області. Найменше депутатів обрано в Луганській (23), Донецькій (11), Дніпропетровській (18), Харківській (22), Запорізькій (47), Одеській (9) областях, АР Крим (14) та місті Севастополі (1) [7, 346–351].

Серед міських, селищних, сільських голів в 2002 р. обрано найбільше представників від таких національно-демократичних партій: НРУ – 97, УНР – 67, КУН – 27, ПРП – 21, УРП – 7, УНП «Собор» – 5, РХП – 4, ХНС – 1, ПЗВ – 1, разом – 230 [7, 356–359].

Зауважимо, що в 2002 р. було обрано 3217 або 28 % міських, селищних, сільських голів з 11490, які є членами 36 політичних партій. При цьому 85 % обраних керівників-партійців припадало на тогочасні провладні політичні партії: АПУ – 572; СПДУ (о) – 558; НДП – 493; ПР – 467; КПУ – 249; «Демократичний союз» – 206; ВПО «Жінки за майбутнє» – 188 [7, 7].

Регіональний розподіл міських, селищних, сільських голів від національно-демократичних партій повторював фактично той самий, що і депутатів місцевих рад. Найбільше з 230 голів було обрано в Івано-Франківській (65), Львівській (40), Тернопільській (44) областях. В Луганській, Донецькій, Харківській, Одеській, Миколаївській, Запорізькій, областях, АР Крим, місті Севастополь не було обрано жодного їхнього представника [7, 356–359].

Отже, результати участі національно-демократичних партій в місцевих виборах 2002 р. чітко засвідчили, що максимально правополяризованими регіонами, в яких національно-демократичні сили одержали найбільшу підтримку, виявилися Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області. Близькими до них є Волинська та Рівненська області, в яких націонал-демократи одержали велику підтримку. Тобто, це є саме ті регіони України, де спостерігається високий рівень української національної ідентичності. Натомість такі південно-східні регіони як місто Севастополь, АР Крим, Донецьку, Луганську, Одеську, Миколаївську, Харківську, Запорізьку області ми можемо охарактеризувати як максимально лівополяризовані регіони, в яких партії правого центру одержали дуже низькі показники. В цих регіонах українська національна ідентичність є слабкою.

Місцеві вибори–2006 принесли національно-демократичним партіям результати в регіональному плані дуже подібні до тих, що були в 2002 р. Правда, показники щодо кількості депутатів місцевих рад та місцевих голів були значно вищими, ніж в 2002 р. Це пов'язано, передусім, з перемогою на президентських виборах 2004 р. В. Ющенко, якого активно підтримували національно-демократичні сили. В результаті вони досягли значно більшого електорального успіху. В 2006 р. депутатами місцевих рад стали представники таких правочентристських партій: ДемПУ – 13 осіб або 0,005 % від загальної кількості депутатів, що обиралися (233600); КУН – 1298 (0,556 %), НРУ – 4923 (2,108), НРУ(є) – 64 (0,027), ПВСПУ – 8 (0,003), ПЗВ – 121 (0,052), ПРП – 1039 (0,445), РХП – 26 (0,011), УНП – 9298 (3,980), УРП «Собор» – 554 (0,237), «України Соборної» – 5 (0,002), ХДС – 116 (0,050 %) [6, с. 5–13, 66–71]. Як і в 2002 р. найбільшу кількість депутатів місцевих рад одержали УНП та НРУ. Загальна кількість депутатів від правочентристських партій становила 17465 або 7,476 % від загальної кількості депутатів, що обиралися. Ця цифра була в 4,32 рази більша (на 13482 депутати), ніж в 2002 році. Зазначимо, що з-поміж інших політичних сил найбільшу кількість депутатів в місцевих радах мали ПР – 25975 (11,12 %), НСНУ – 16838 (7,21), Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) – 26259 (11,24), Соціалістична партія України (СПУ) – 17444 (7,47), КПУ – 8095 (3,47 %) [6, 5–13, 64–69].

В регіональному зрізі знову повторилася картина 2002 р. Національно-демократичні партії одержали найбільшу кількість депутатських мандатів на місцевих виборах–2006 в західних областях – Львівській (2624), Тернопільській (2235), Івано-Франківській (2092), а найменше – в місті Севастополі (1), Луганській (9), Донецькій (11) областях.

Серед сільських, селищних, міських голів були обрані представники таких правочентристських партій: НРУ – 317, УРП «Собор» – 63, КУН – 101, УНП – 469, ПРП – 35, ДемПУ – 4, НРУ (є) – 2, ПЗВ – 19, ХДС – 6, РХП – 1 [6, с. 95–99]. Загальна кількість складає 1017 із 11484 обраних голів або 8,86 %, що на 787 осіб більше, ніж 2002 р. Для порівняння, в 2006 р. від БЮТ було обрано 894 місцеві голови, Народного блоку Литвина – 1248, блоку «Наша Україна» – 732, КПУ – 268, ПР – 784, НСНУ – 268, СПУ – 702 [6, 95–99]. В регіональному плані основна частка місцевих голів припадала на західні області, передусім, Івано-Франківську (155), Львівську (173), Тернопільську (179).

Місцеві вибори–2010 продемонстрували зниження електоральної ефективності партій національно-демократичного спрямування не тільки в цілому по Україні, але й у базових для них галицьких областях, що було пов'язане із розчаруванням у них виборців. Адже багато представників цих політичних партій перебувало при владі за президентства В. Ющенко,

тому вони так само несуть відповідальність за непослідовний політичний курс в 2005–2010 рр.

Від існуючих на 2010 рік місцевих організацій партій правого центру за їхніми виборчими списками у багатомандатних виборчих округах, а також за їх поданнями в одномандатних мажоритарних та одномандатних виборчих округах була обрана наступна кількість депутатів Верховної Ради АР Крим та місцевих рад: від «НУ» – 2471 особа, УНП – 1380, НРУ – 771, «За Україну!» – 261, КУН – 265, УРП «Собор» – 156, УП – 155, ЄПУ – 120, ХДС – 144, ПЗВ – 62, ПРП – 111, ПВС – 54, ДемПУ – 53, РХП – 14, «Рідної Вітчизни» – 17, «України Соборної» – 5, НРУ(є) – 8, НДО «Україна» – 7 [1, 526–534, 544–553]. Загальна кількість депутатів від правоцентристських партій склала 6054 або 2,71 % від загальної кількості депутатів, що обиралися (223433). Зазначимо, що від ПР було обрано 75875 депутатів або 33,74 % від їх загальної кількості, ВО «Батьківщина» – 13606 або 6,05 %, Народної партії – 9355 або 4,16 %, КПУ – 7546 або 3,36 %, партії «Сильна Україна» – 4785 або 2,13 %, СПУ – 3058 або 1,36 %, партії «Фронт змін» – 3005 або 1,34 %, ВО «Свобода» – 2282 або 1,01 % [1, 526–534, 544–553].

Щодо регіональної картини, то на місцевих виборах 2010 р. спостерігались ті самі тенденції, що в 2002 та 2006 рр. Найвищий електоральний успіх націонал-демократи мали у трьох галицьких областях, які як відомо є їхнім ідеологічним центром. В Івано-Франківській області число їхніх депутатів склало 1009 осіб, у Львівській – 1442, в Тернопільській – 665. У цілому на ці три області припало 3116 народних обранців або 51,36 % від усіх депутатів, обраних за поданнями чи за виборчими списками національно-демократичних партій [1, 526–534, 544–553].

З-поміж інших регіонів за підтримкою націонал-демократів виділяються Волинська, Рівненська, Чернівецька, Закарпатська, Вінницька, Житомирська, Хмельницька, Київська, Черкаська, Полтавська, Чернігівська, Сумська області. Найменша кількість депутатів обрана в м. Севастополь (0), Луганській (3), Донецькій (7) областях [1, 526–534, 544–553].

Важливим індикатором впливовості правоцентристських партій, наявності в них розгалуженої організаційної структури є визначення, скільки депутатів Верховної Ради АР Крим, місцевих рад були членами цих партій, враховуючи те, що до селищних і сільських рад члени цих політичних партій могли йти шляхом самовисування. Так, членів «НУ» було обрано 2332 депутати або 02,228 % від загальної кількості партійних депутатів, яка складає 104215; УНП – 1081 (1,04); НРУ – 688 (0,66), КУН – 217 (0,21), «Української платформи» – 161 (0,15), УРП «Собор» – 140 (0,13), «За Україну!» – 137 (0,13), ХДС – 112 (0,11), ПРП – 87 (0,08), ЄПУ – 76 (0,07), ПЗВ – 58 (0,06), УП – 44 (0,04), ПВС – 39 (0,04), ДемПУ – 26 (0,02), «Рідної Вітчизни» – 18 (0,02), РХП – 11 (0,01), УРП – 8 (0,01), НДО «Україна» – 6 (0,01), НРУ(є) – 6 (0,01) [1, 573–583]. Загальна кількість депутатів Верховної Ради АР Крим, місцевих рад, які є членами національно-демократичних партій, складає 5237 або 5,03 % від числа депутатів, які є членами політичних партій. Правда, це було на 12228 депутатів менше, ніж 2006 р. Зауважимо, що це менше від загальної кількості депутатів від правоцентристських партій на 817 осіб. Для порівняння, членами ПР є 58531 депутат або 56,164 %, ВО «Батьківщина» – 12637 (12,126), Народної партії – 7150 (06,661), КПУ – 4606 (04,420), «Сильної України» – 3817 (03,663), «Фронту Змін» – 2874 (02,758), СПУ – 2520 (02,418), ВО «Свобода» – 2059 (01,976) [1, 573].

Якщо розглядати розподіл депутатів, які є членами партій правого центру, в межах регіонів України, то найбільша їх кількість в Івано-Франківській (784), Львівській (1240), Тернопільській (539), значна – у Волинській (379) та Рівненській (356), а найменше – в місті Севастополі (0), Донецькій (8) та Луганській (6) областях [1, 573–583].

За поданням місцевих організацій національно-демократичних партій були обрані сільські, селищні, міські голови від «НУ» – 122 особи або 02,123 % від усіх голів, обраних за поданням місцевих організацій політичних партій (5746 з 11515); УНП – 106 (01,845); НРУ – 49 (00,853); «За Україну!» – 15 (00,261); КУН – 13 (00,074); УП – 10 (00,174); УРП «Собор» – 9 (00,157); «Української платформи» – 7 (00,122); ПЗВ – 3 (00,052); ПРП – 3 (00,052); ЄПУ – 3 (00,052); ДемПУ – 2 (00,035); ХДС – 2 (00,035); РХП – 2 (00,035); ПВС – 1 (00,017); НДО «Україна» – 1 (00,017); УРП – 1 (00,017) [1, 827–831]. Загальна кількість місцевих голів, обраних за поданням місцевих організацій партій української національної демократії, складає 349 осіб або 6,074 %. Зауважимо, що від ПР обрано 3704 або 64,445 %, Народної партії – 479 (08,336), ВО «Батьківщина» – 340 (05,917), КПУ – 239 (04,159), «Сильної України» – 173 (03,011), СПУ – 139 (02,419), ВО «Свобода» – 59 (00,679) [1, 827].

Дещо іншою є кількість сільських, селищних, міських голів, які є членами правоцентристських партій, адже передбачалося також самовисування на посади місцевих голів. Так, членами «НУ» є 224 голови або 03,844 % з 5827 голів, які є членами політичних партій; УНП – 135 (02,317); НРУ – 62 (01,064); КУН – 30 (00,515); «Української платформи» –

23 (00,395); «За Україну!» – 9 (00,154); УРП «Собор» – 5 (00,086); ПРП – 4 (00,069); ХДС – 4 (00,069); ДемПУ – 3 (00,051); ПЗВ – 3 (00,051); ЄПУ – 2 (00,034); УП – 2 (00,034); ПВС – 1 (00,017); НДО «Україна» – 1 (00,017) [1, 835–839]. Загальна кількість голів-членів правоцентристських партій становить 508 осіб або 08,718 %. Це було на 409 осіб менше, ніж 2006 р. 3-поміж сільських, селищних, міських голів, які є членами інших політичних партій, найбільше представників мають ПР (3491 або 59,911), ВО «Батьківщина» (530 або 09,096), Народна Партія (449 або 07,706), СПУ (176 або 03,020), КПУ (163 або 02,797), Єдиний Центр (106 або 01,819), ВО «Свобода» (65 або 01,115) [1, 835 – 839].

Розподіл сільських, селищних, міських голів за поданням місцевих організацій партій національно-демократичного спрямування, так і тих, що є їх членами в межах регіонів аналогічний тому, що й депутатів Верховної Ради АР Крим та місцевих рад. Найбільше їх припадає знову на три галицькі області: Івано-Франківську – 58 і 90, Львівську – 98 та 124, Тернопільську – 65 і 69 голів. У місті Севастополі, Донецькій та Луганській областях не було обрано жодного голови, який би представляв націонал-демократів [1, 835–839].

Висновки. Результати участі правоцентристських партій в місцевих виборах 2002, 2006 та 2010 рр. підтвердили, що досягнутий ними в тих чи інших регіонах результат тісно пов'язаний зі станом сформованості української національної чи регіональної ідентичностей. Водночас найкраще представництво в органах місцевого самоврядування націонал-демократи здобули за підсумками місцевих виборів 2006 р. порівняно з 2002 і 2010 рр. Це було пов'язано, насамперед, з перемогою на президентських виборах–2004 фактично їхнього представника В. Ющенка. Звідси випливає тісний взаємозв'язок між результатами участі партій національно-демократичного спрямування в президентських виборах з одного боку та парламентських і місцевих – з іншого.

Результати участі правоцентристських партій у виборах до органів місцевого самоврядування початку ХХІ ст. доводять, що в Україні існує соціополітичний поділ на територіальній або регіональній основі, складання якого обумовлено значною мірою різним ступенем сформованості в регіонах української національної ідентичності. Чим яскравіше вона проявляється, тим вищим є електоральний успіх національних демократів на місцевих виборах. У подальшому перспективними є дослідження впливу національної ідентичності на результати участі у виборах партій інших спрямувань політичного спектра України.

Література

1. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 31 жовтня 2010 року [Текст] : інформаційне видання / Центральна виборча комісія ; редкол. В. М. Шаповал [та ін.]. — К. : Фенікс, 2011. — 844 с.
2. Гібернау М. Ідентичність націй [Текст] / М. Гібернау ; [переклад : П. Ткачук ; редакція : Л. Марченко]. — К. : Темпора, 2012. — 304 с.
3. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості : монографія [Текст] / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса ; редкол. : Ю. Левенець та ін. ; авт. кол.: М. Панчук [та ін.]. — К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2011. — 396 с.
4. Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс] : Дата оновлення інформації 30.05.2012 р. / Офіційний сайт Міністерства юстиції України. — Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/parties>. — Назва з екрану.
5. Колодій А. Український регіоналізм як стан політичної поляризованості [Текст] / А. Колодій // Агора. Випуск 3 : Україна – регіональний вимір. — К. : СтилоС, 2006. — С. 69–91.
6. Місцеві вибори–2006 [Текст] / Управління по зв'язках з місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України. — К. : Управління по зв'язках з місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України, 2006. — 143 с.
7. Місцеві ради України: вибори – 2002 [Текст] / Відповідальний редактор О. А. Нескромний ; Управління по зв'язках з місцевими органами влади і органами місцевого самоврядування Верховної Ради України. — К. : Парламентське видавництво, 2003. — 399 с.
8. Україна. Процеси націотворення [Текст] / Упор. Андреас Каппелер ; пер. з нім. — К. : К.І.С., 2011. — 416 с.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Орлов С.Ф.

кандидат філософських наук, доцент

професор кафедри філософії, політології та юридичної логіки

Львівського державного університету внутрішніх справ.

Проаналізовано питання сутності політичної культури, її структуру та основні компоненти. Розглянуто в історичному розрізі етапи становлення та розвитку концепту політичної культури на основі аналізу першоджерел. Доведено, що політична культура складає важливий неінституціональний компонент парламентаризму і відображає складну взаємодію низки системоутворюючих чинників.

The present article deals with the peculiarities of political culture, its structure and components. The stages of formation and development of political culture have been investigated. The political culture as an important non-institutional component of parliamentary and complex interaction of factors has been proved.

Ключові слова: політична культура, правова культура, парламентаризм, парламентська культура, консенсусна модель, політичні орієнтації.

Після проголошення незалежності Україна зіткнулась із численними перешкодами на шляху будівництва відкритого, демократичного суспільства. Лівова частка проблем у сфері державотворчих процесів стосується саме феномену політичної культури: як успадкованої від тоталітарного періоду, так і перехідної, що сформувалась на сучасному етапі. Таким чином, дослідження даного явища як найбільш стійкого та значущого неінституціонального фактора суспільно-політичного розвитку потребує окремого розгляду.

Термін «політична культура» вперше зустрічається у працях німецького філософа І. Гердера (XVIII ст.). На його думку, структурними частинами культури виступають - мова, наука, мистецтво, ремесло, предмети матеріального виробництва [11].

У 1950-ті – 60-ті рр. традицію дослідження політичної культури започаткували американські вчені Г. Алмонд та С. Верба, які спирались на вже детально на той час опрацьовані біхевіористські концепції та сконцентрували увагу на моделях політичних орієнтацій. У подальшому було запропоновано десятки різних визначень наведеного феномену (Л. Даймонда, Д. Дівайна, Л. Діттмера, Л. Пая, Н. Петро, А. Рештера, У. Розенбаума, Е. Шиллза та ін.), які загалом можна звести до ціннісно-психологічних і суто поведінкових аспектів політичної діяльності. У статті «Порівняльний аналіз політичних систем» (1956р.) політична культура трактується Г.Алмондом як «зразок орієнтації на політичну дію», що відображає особливості політичної системи. Витоки даного обґрунтування простежуються у «Структурі соціальної дії» Т.Парсонса (1937р.) У даній роботі простежується спроба подолання утилітаристських та позитивістських інтерпретацій суспільних явищ і вихід на дію людини як фундаментальну основу з її подвійною зумовленістю [6]. Т.Парсонс приходять до висновку, що у структурі механізму організації дії закладено два види орієнтацій: мотиваційні та ціннісні (відповідно внутрішня та зовнішня детермінованість). Проте, поряд із узагальненими характеристиками кожна із орієнтацій володіє й іншими структурними та функціональними властивостями. Зокрема, специфіка мотиваційної орієнтації виявляється у здатності суб'єкта розрізняти в середовищі, як фізичному так і соціальному, окремі об'єкти, ідентифікувати їх з точки зору задоволення потреб, здійснювати порівняльну оцінку і вибір [5]. Інша частина - ціннісна складова набуває форми орієнтації суб'єкта на реакції інших суб'єктів, детермінована цінностями, нормами та зразками поведінки, тобто зовнішніми стимулами.

Таким чином, Г. Алмонд, використовуючи теоретичні положення Т. Парсонса, виводить дефініцію поняття «політична культура», означуючи його водночас як зразок індивідуальних позицій та орієнтацій щодо політики та як суб'єктивну сферу, що лежить в основі політичних дій і надає їм зміст. Подібні індивідуальні орієнтації об'єднують кілька елементів: а) пізнавальний – істинне чи хибне знання про політичні об'єкти та ідеї; б) емоційний - відчуття зв'язку, залученості чи протидії щодо політичних об'єктів; в) оцінювальний – оцінка політичних об'єктів та феноменів, що передбачають застосування певних стандартів до політичних об'єктів і подій [6]. Аналізуючи феномен, передусім варто звернути увагу на інтерпретацію політичної культури як утворення суб'єктивного порядку, тобто такого, що належить до сфери свідомості. Вибір даного трактування обумовлений спрямованістю дослідження на «дію», розкриваючи головню функціональний аспект. В даному розрізі

дослідження політичної культури необхідно акцентувати увагу на певних моделях політичних орієнтацій:

- орієнтації відносно державних інститутів, тобто оцінка індивідом політичного режиму, органів влади, норм, політичних функціонерів;

- орієнтації відносно «інших» в політичній системі – питання ідентичності а також узгодження основних «правил гри»;- орієнтації відносно власної діяльності, тобто реалізованих та потенційних інтеракцій у політичній системі [11].

У сучасному суспільствознавстві, з посиланням на роботу Г. Алмонда та його співвітчизника С. Верби “Громадянська культура”, розрізняють три типи політичної культури: 1) “парохіальну (“патріархальну”), що характеризується повною відсутністю у населення знань про політику та повним відособленням від неї; 2) “підданську”, що визначається пасивною політичною поведінкою та винятковою орієнтацією на пануючі цінності; 3) “партисипаторну” (раціонально-активістську), що позначається активною політичною участю індивідів у політичному житті [1].

Отже, політична культура являє собою сукупність історично зумовлених відносно стійких переконань, уявлень, ціннісних орієнтацій, моделей поведінки в діяльності суб’єктів політичного процесу. Тобто своєрідний досвід суспільства зафіксований у законах, звичаях, традиціях.

Власне Г. Алмонд та С. Верба розглядали концепт політичної культури системно, тобто в тісному зв’язку з політичною участю та суспільно-політичними процесами. Вони, зокрема, до описаних ідеальних типів додали ще й найбільш прийнятний для них концепт “громадянської політичної культури”. Така культура, як указують співавтори поняття, є загалом культурою участі, але їй також властиві елементи культури “парафіянина” та “підданого”. Носії подібного культурного комплексу вважають політичну участь осмисленою та доцільною, але, як правило, в політичному житті участі не беруть. Як стверджують автори, для таких індивідів політична участь “не є ні основним їхнім заняттям у вільний час, ні головним джерелом задоволення, радощів і хвилювань” [2]. Але, на їх думку, в такому становищі речей немає жодної загрози демократичному врядуванню, якщо громадяни зберігають віру в можливість “втрутитися” в разі потреби в політичне життя [5]. Наведене зауваження доволі точно передає сучасний стан політичної культури та її вплив на систему політичного представництва та культуру парламентаризму, що далі розглянемо детальніше.

У широкому значенні поняття «парламентаризм» застосовується до системи організації та функціонування вищих органів державної влади, що характеризується поділом законодавчих і виконавчих функцій.

На думку, Ю. Шемшученка парламентаризм – досить широке за змістом поняття, що охоплює форму організації державної влади, способи функціонування політичних інститутів та механізми взаємодії вищого законодавчого органу з інститутами виконавчої влади, а також систему взаємодії держави і суспільства [2].

М. Головатий та О. Антонюк виокремлюють два підходи до даного явища: у широкому значенні – це система державної влади, за якої визначальна роль належить сформованому через представництво народу парламенту; у вузькому – це система владних відносин, за якою чітко розподілено функції законодавчих і виконавчих органів, відповідно парламент виступає як постійно діючий представницький, законодавчий та контролюючий орган влади [4].

Показовим є те, що становлення і розвиток парламентаризму в Україні здійснюється у руслі загальносвітових процесів демократизації, проте сама ідея в історичній ретроспективі має дещо дискретний характер. Яскравим прикладами втіленням даної ідеї є народні віча Київської Русі, сейми Польсько-Литовської держави, козацькі ради часів Гетьманщини, пізніше вищі законодавчі органи Австро-Угорської та Російської імперій, Української РСР в складі Радянського Союзу. Окремо підкреслимо значення Української Центральної Ради – своєрідного національного протопарламенту, який пройшов еволюційний шлях від громадсько-політичного об’єднання до «представницького» органу українського народу. Її поява та діяльність стали великим кроком консолідації українського народу на шляху до державної незалежності в ХХ ст.

Необхідно підкреслити, що політична культура, як історичний феномен має досить архетипний характер. Відповідно зміна типу політичної культури є складним процесом, що відбувається протягом значного часового проміжку. Проте, українські реалії державобудівництва в силу умов, що диктує глобалізований світ, створюють ситуацію коли культурні зміни відстають від вимог часу і здебільшого хронологічно не збігаються зі змінами у механізмах функціонування політичної системи.

Ще раз підкреслимо, що високий рівень розвитку політичної культури, зумовлює появу ознак демократичного врядування, серед яких:

- представництво інтересів населення в належний спосіб через склад та функціонування парламенту
- перевага консенсусного методу при вирішенні гострих політичних питань;
- можливість локалізації складних соціально-політичних проблеми, що потребують парламентського врегулювання;
- учасники законотворчого процесу зважають на думку усіх зацікавлених сторін;
- внаслідок підвищення ефективності парламентської роботи зменшуються часові витрати на роботу над законопроектом.

Загалом, що складніше організований парламент і що більшим є його кількісний склад, тим гостріше постає потреба у розвитку високого рівня політичної культури, що існує не автономно, а у взаємодії із політичною системою. А відповідно, структуру політичної системи можна розглядати, з одного боку, як продукт політичної культури, а з іншого боку, як основу для її формування. Загалом виділяють два способи подібної взаємодії при умові демократичного врядування: Вестмінстерська та Консенсусна моделі. Остання в основі своїй містить плюралістичну політичну культуру за багатопартійної системи і сьогодні домінує у світі. Саме така модель застосовується у більшості країн континентальної Європи. Консенсусна модель відповідає потребам суспільств, що є гетерогенними за критеріями релігії, ідеології, культури, мови. Така модель видається найбільше прийнятною і для України — з огляду на виклики і проголошений курс євроінтеграції.

Важливим критерієм політичної культури парламентаризму виступає професіоналізм. Дану характеристику можна означити як вищий рівень психофізичних, психічних і особистісних змін, що формуються у процесі довготривалого виконання службових обов'язків, забезпечуючи якісно новий за ефективністю рівень вирішення складних завдань у певних умовах.

Структура професійної компетентності містить в собі:

- спеціальну компетентність – професійна діяльність на високому рівні;
- соціально-комунікативну компетентність – володіння нормами професійного спілкування, вміння впливати на зміни у міжособистісних відносинах;
- особистісну компетенцію – володіння прийомами індивідуального самовираження і саморозвитку, засобами протистояння професійній деформації особистості [9].

Окремим моментом необхідно розглянути співвідношення політичної і правової культур. Дані поняття відносяться до різних сфер суспільного життя, володіючи специфічними рисами, проте базуються на спільній основі - культурі. Центром правової культури виступають правові норми, що регулюють правовідносини. Політична культура опирається на систему політичних цінностей та норм, що формують політичні відносини. Обидва феномени творять єдиний простір та є важливим елементом підготовки і прийняття управлінських рішень, що оформлюються у вигляді нормативно-правових документів. Підкреслимо, що нормативно-правовий акт є одним із способів синтезу та матеріалізації політичної та правової культур, що визначає їх ієрархію і сприяє формуванню загальних методів та засад нормотворчої діяльності в системі державного управління.

У практиці функціонування сучасного українського парламентаризму використовують такі нормативно-правові акти: Конституція України; конституційні закони зі змінами та доповненнями до Конституції; загальні закони для правового регулювання певної галузі суспільних відносин; акти глави держави; акти виконавчої влади, зокрема постанови як рішення колегіального органу – Верховної Ради, Кабінету Міністрів, які приймаються в межах їхньої компетенції, накази -- акти функціонально-галузевого характеру, а також розпорядження -- одноосібні акти керівників установ [9]. Існують певні процедурні обмеження при підготовці та прийнятті державно-управлінських рішень, які оформлюються як нормативно-правові акти, адже подібні документи не повинні суперечити Конституції та чинному законодавству України. Загалом в Україні спостерігається біполярність політичної культури, яка проявляється в стосунках між Сходом та Заходом. Дану диференціацію необхідно розглянути крізь призму аналізу субкультур. На думку О. Флієра, субкультура – це найбільші сегменти цілісних локальних культур, що різняться місцевою специфікою рис та їх комплексів [12]. Специфіка даних ознак проявляється з різних причин: відносно ізольоване від основного ядра проживання певної групи, особливе віросповідання, специфічні станово-професійні функції, інше етнічне походження. У цілому в сучасній Україні регіональні політичні культури, які акумулюють весь історичний досвід територій, стали головними детермінантами їх політичного досвіду. Тому два важливих регіональних центра України: Донбас та Галичина і уособлюють Схід та Захід України. Кожен з цих регіонів характеризується своєрідним геополітичним розташуванням, особливим історико-політичним досвідом і соціокультурною своєрідністю, що становить особливі політичні субкультури нашої країни.

Отже, до компонентів політичної культури можна віднести:

- політичні знання та оцінку політичних явищ;
- емоційний компонент політичних позицій;
- зразки політичної поведінки.

Отже, політична культура як важливий елемент політичної системи будь-якого суспільства пов'язує політичні інститути й процеси із політичною свідомістю через зразки поведінки, цінності, емоції, установки, стиль життя. Політична культура як чинник формування парламентаризму відображає складну взаємодію низки системоутворюючих чинників. Наголосимо, що дані критерії є надзвичайно диференційованими і формуються на менталітетному підґрунті. До основних можна віднести ідеологічну базу суспільства, рівень розвитку плюралізму, характер та якість нормативно-правових актів, основні прийнятні моделі політичної поведінки, наповненість політичних програм, професіоналізм політичних функціонерів (частково їх походження). Проте, варто пам'ятати, що на сьогодні не остаточно визначеним є питання взаємозв'язків демократичної політичної культури з інституціональним дизайном демократичного врядування, тобто парламентом. У руслі "культурологічної концепції" суспільного розвитку, основи якої було закладено Г. Алмондом та С. Вербою, наявність у суспільстві певної сукупності спільних для більшості громадян установок й цінностей вважається чи не найсуттєвішим фактором забезпечення ефективного функціонування демократії. Проте, "Демократія потребує демократів", – так категорично заявляє Р. Дарендорф. Образно кажучи, як культура визначає й зумовлює певні норми та правила поведінки в різних сферах життя та життєвих ситуаціях, так і політична культура визначає й зумовлює норми поведінки й "правила гри" в політичній сфері. Дослідники парламентаризму віддають явну перевагу політико-правовим інститутам, тобто інститутам політичних партій, виборів, парламентських фракцій, комітетів тощо. Лише в поодиноких працях, зокрема російських учених Н. Бірюкова та В. Сергєєва [3] аналізується питання глибинних факторів у діяльності парламентів. Відтак, учені інколи потрапляють в "інституціональні пастки", намагаючись з'ясувати сутність проблемних питань у функціонуванні народного представництва за наявності всіх формально визнаних критеріїв. Своєрідну риску в дискусії щодо взаємозв'язків політичної культури та демократичного врядування підвели знані західні дослідники демократичних процесів А. Пшеворський, Х. Чейбуб та Ф. Лімонджі, які в роботі "Культура і демократія" вказують на те, що "суть проблеми полягає в тому: чи можуть демократичні інститути функціонувати в будь-якому культурному середовищі?" [10]. Вони вважають, що категоричної відповіді на поставлене питання просто не може бути, адже "існуючі думки є вельми суперечливими", а "переконливих доказів на користь того чи іншого підходу замало".

Література

1. Александер Дж. Власть, политика и гражданская сфера / Дж. Александер ; [пер. с англ. Горностаевой] // Социологические исследования. – 2009. – № 10. – С. 3–17.
2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. -№4
3. Бирюков Н. Парламентская деятельность и политическая культура / Н. Бирюков, В. Сергеев // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 66–75.
4. Вовканич С. Політична культура: націоцентризм чи регіоналізм? Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Periodyka/reviews_02.pdf
5. Гірц К. Інтерпретація культури: Вибрані есе / Пер. з англ.- К.: Дух і Літера, 2001. -542с.
6. Завершинский К. Ф. Когнитивные основания политической культуры: опыт методологической рефлексии / К. Ф. Завершинский // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 19–30.
7. Міргалов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська? // Сучасність 1995 №10.- С.28
8. Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 1998. №4-5.
9. Погорелова А. Культура парламентаризму – культура демократії. // Віче – 2003 р. №4. -С.18.
10. Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи розвитку в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998р. – К.: Гнозис, 1998.— 226с.
11. Політологія: Довідник/М.І.Обушний, А.А.Коваленко, О.І.Ткач; За ред.. М.І.Обушний. – К.:Довіра, 2004 – 599с.
12. Проскуріна О.О. Політична культура України: проблеми полярності в політичній культурі як прояв регіональної полярності в державі. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/PRNIT_2006/Politologia/15946.doc.htm.

ATTITUDES FORMATION TOWARDS THE EU BY THE EU DELEGATION TO UKRAINE

Sukhova K.

aspirant

National technical university of Ukraine "KPI"

The article illuminates perceptions and attitudes towards the European Union, which are formed within the Ukrainian mass public by the EU Delegation to Ukraine as part of its diplomatic work in the relevant country.

Стаття висвітлює сприйняття та ставлення до Європейського Союзу, котрі формує серед української громадськості Представництво ЄС в Україні в межах своєї дипломатичної роботи у даній країні.

Статья высвечивает восприятие и отношение к Европейскому Союзу, которые формирует среди украинской общественности Представительство ЕС в Украине в рамках своей дипломатической работы в данной стране.

Ключові слова: Європейський Союз, дипломатія, Україна, Представництво ЄС в Україні, євроінтеграція.

Nowadays effective and successful formation of public attitudes by foreign actors is particularly important in the countries, where collaboration and negotiations with government and political elites are complicated by ideological, economical and other limiting circumstances [21, 16]. One of these countries nowadays is Ukraine. Despite the stated interest in European integration of Ukraine the current government led by the Party of Regions proved to be a difficult partner for the European Union, since the process of foreign policy decision making is not transparent and the real objectives of the Ukrainian government are not clear. Therefore, in this situation the main receiver of the diplomatic messages of the EU might become citizens, since they have a possibility to reshape the government's position.

Since the Maastricht Treaty the EU is an influential regional power influencing the domestic politics of the neighboring states, changing their economic wellbeing through foreign aid as well as altering normative perceptions and ideological believes of people living in them. As a result, societies of the neighboring states have deep knowledge about the EU as well as quite often inflexible notion about advantages and disadvantages of the EU foreign policy behavior [12].

One of the countries which experienced and continues to experience unprecedented impact from the EU is Ukraine. Every year it receives a substantial financial aid from both the EU Member States and the EU in general. Moreover, it was a geographical area of one of the EU civilian operations, e.g. European Union Border Assistance Mission to Moldova and Ukraine (EUBAM). All the aforementioned facts give evidence that Ukraine is a big testing ground for the export of the EU ideas [29, 476].

The main aim of such research is to „de-centre“ the formulation of the EU's role on the international arena and in influencing foreign audiences, in particular in weak neighboring countries, depending on the support (financial and ideological) from the EU. The article will show how the EU is perceived and accepted by the non-European actors.

Influence of the European Union on the general public of the neighboring states is highly relevant and frequently discussed topic. Among the most famous authors one can name J. Zielonka [29], whose research proved the existence of the globalizing impact of the EU public diplomacy on the weak recipient societies, B. Ociepka and M. Ryniejska [23], who researched the aforementioned subject in the context of Eastern Europe, M. Comelli and R. Matarazzo[16], the study of whom showed that official delegations of the EU have possibility to formulate public opinion in the target states. The case of Ukraine with regard to the EU's influence on the Ukrainian mass public was particularly researched by A. Gawrich, I. Melnykovska, and R. Schweickert [19], R. Vanderhill [28], as well as by J. Langbein and K. Wolczuk [20].

Among the Ukrainian researchers the topic of the EU's foreign influence on the attitudes towards the EU among Ukrainian population was covered by V. Gumeniuk [3], who analyzed general openness of the Ukrainian society towards the ideas of Europeanization; by A. Sapsai [10], whose research illuminated the traps of the European integration and its influence on Ukrainian mass public; by V. Geets [2], study of whom devoted particular attention to the institutions of socialization existing within the EU.

However, existing research suffers from several weaknesses. To begin with, most research is devoted to the historical description of the EU-Ukrainian relations and mutual influences. Moreover, the majority of research is normative in its nature, explaining and listing the rules and proposed practices which will help to build effective EU's influence in a given state. As a result, the latter

scientific findings are repeated and duplicated in manuals and instructions of various governments and public agencies; that causes the spread of similar ideas and principles. This research, in its turn, will be devoted to practical side of this issue, i.e. to the description of the official message of the EU Delegation to Ukraine about the European Union, which is spread within the Ukrainian society.

This article will be devoted to the analysis of the public diplomacy message of the EU Delegation to Ukraine as the institution which fulfills ambassadorial duties at the territory of the relevant country. In particular, the research question is the following:

What kind of attitudes is the EU trying to form within the Ukrainian society through its official representation?

The research consists of two parts: (1) description of work of the EU Delegation to Ukraine as an environment of attitude forming; and (2) content-analysis of main documents produced and published by the EU Delegation of Ukraine.

The first part of the article is supposed to give general overview of the EU Delegation's work in Ukraine, as well as provide some information concerning specifics of role of the Head of Delegation. The second part will concentrate on content-analysis of official statements the EU Delegation to Ukraine, Eurobulletins, newsletters and co-operation news published by it, as well as mass-media statements of Jan Tombinski. This analysis will help to highlight what kind of attitudes towards the EU the Delegation is attempting to form in Ukraine.

The EU Delegation to Ukraine fulfills the functions of representation of the EU interests on the territory of Ukraine. Despite the fact that the majority of its activities are directed towards the government of Ukraine, it also conducts public diplomacy, which means that among its priorities there is an objective of forming positive image of the EU within the Ukrainian society.

According to its official web-site, the predecessor of the EU Delegation to Ukraine used to be the Delegation of the European Commission to Ukraine, but since the Lisbon Treaty entered into force (1 December 2009), it was transformed into EU Delegation to Ukraine [27]. As far as this institution has the status of the diplomatic mission, it possesses an official mandate, which can be conditionally divided into traditional diplomacy and public diplomacy parts. The first part includes development of political and economic cooperation with the government of Ukraine, control of the implementation of the Partnership and Cooperation Agreement between the EU and Ukraine [24], and conduction of European Union's assistance programs [27]. The second (public diplomacy) part of The EU Delegation's mandate consists of "increasing awareness of the EU, its institutions and its programs" and "inform[ing] the public of the development of the EU, explain[ing] and defend[ing] individual EU policies" [27]. The implementation of these public diplomacy objectives of the EU Delegation are conducted through the following actions:

1. Publishing Eurobulletins, Newsletters, EU Co-operation news (both electronically and in the form of printed press). These documents are often republished by Ukrainian mass-media and NGOs.
2. Publishing statements of the EU Delegation to Ukraine. Such statements usually take place as a result of crisis situations or events in which the EU has direct interest.
3. Making mass-media statements by the Head of Delegation. Since Jan Tombinski, the current Head of the EU Delegation hasn't published any official statement yet, his statements made during press-conferences are of particular interest with regard to public diplomacy.
4. Conduction of events. The EU Delegation to Ukraine arranges numerous social, educational and cultural events on the territory of Ukraine, aiming at promotion knowledge about the EU.

The EU Delegation to Ukraine also supports the functioning the network of centers of European information: Ukrainian public organizations, the main objective of which is to inform the population of Ukraine about the advantages of the European integration [22].

According to Ryszarda Formuszewicz and Jakub Kumoch, the work of the EU Delegation highly depends on the personal approach of its Head [18, 8]. To begin with, in contrast to pre-Lisbon period, when the joint position of the EU was represented by the country holding the EU presidency, nowadays the Delegation of the European Union to the given state (for example, Ukraine) not only represents the EU externally: the representative of the Delegation also chairs the meeting where the common positions are developed. Since such meetings are usually taking place at the ambassadorial/ Head of Delegation level, this person has a considerable influence on decision making [16, 2]. In addition, the budget of the EU Delegation, as well as management of the various EU programs carried out in the given country, are also subjects to full control and responsibility of the Head of Delegation [16,5]. Therefore, the Head of Delegation is not only an appointed diplomat, whose main duty is accurate reporting, but an important politician, representative of the EU position and its voice in the country where he is working.

The importance of the individual characteristics and experience of the Head of Delegation are particularly important in the case of Ukraine, where the issues of freedom of speech, rule of law, human rights and many others associated with democracy are still questionable. The previous Head of Delegation, Jose Manuel Pinto Teixeira (2008-2012) proved to be radical in his evaluation of Ukrainian political processes and legal system. He repeatedly criticized lawsuit of the former Prime-Minister of Ukraine Yulia Tymoshenko, mixed election system of Ukraine, provisions of Ukrainian Criminal Code and the actions of the President of Ukraine [6], [7], [13]. Such actions not only provoked conflict escalation between the EU and Ukrainian government, but also gave birth to contradictory attitudes within the Ukrainian society. As a result, during the last months of his work as a Head of EU Delegation to Ukraine, Jose Manuel Pinto Teixeira was not recognized as the official representative of the EU by the Ukrainian government [11].

Thus, the beginning of Jan Tombinski's work as the Head of the EU Delegation to Ukraine was waited for and welcomed by both the Ukrainian government and the Ukrainian society. Jan Tombinski was said to be chosen among other five contenders (mainly of the British diplomats) owing to his active support of European integration of Ukraine during the Polish Presidency in the second half of 2011. In addition, he has experience of working in "problematic" countries in deep crisis (Bosnia and Herzegovina) or during active implementation of European standards (Czech Republic). In 1989 he created and became the president of European Integration Association in Krakow and was an active member of famous Solidarity trade union, which also advanced his profile for Ukrainian mass public [14].

The new appointment of the Head of the EU Delegation to Ukraine made in the context of diplomatic rotation 2012 resulted in the considerable advancement of the image of the Head of EU Delegation and, logically, of the EU Delegation to Ukraine as a whole. Despite the fact that this research is limited to the timeframe of work of the current Head of the EU Delegation, it is still important to take into consideration that both social and political environment in which the EU Delegation is working in Ukraine now is more friendly and perceiving than it used to be in 2008-2012.

Content-analysis of some of the aforementioned verbal data produced by the EU Delegation to Ukraine gives the possibility of illuminating what kind of vision and understanding of the EU the Delegation wants to form among the Ukrainian citizens.

The texts for content-analysis will be divided into the following categories:

1. Statements of the EU Delegation to Ukraine. This kind of texts is particularly important for the research, because it reflects unmediated position and messages of this diplomatic institution. Since within the timeframe of the given research only two statements of this kind were published, both of them will be included into the analysis.

2. Eurobulletins, Newsletters and EU Co-operation news. These verbal sources are supposed to hold the main informative and promotional messages. Since there is a large set of these texts, the samples for analysis will be chosen by simple random sampling. To make the task of content-analysis realistically manageable, the amount of samples was deliberately limited to 3 (one eurobulletin, one newsletter, one EU co-operation news article).

3. Mass-media statements of the Head of Delegation. This kind of sources is the most interesting, because it reflects the personal position of Jan Tombinski. Taking into consideration his influence of the work of the EU Delegation to Ukraine, explained above, these texts might illuminate messages not mentioned in other samples. In order to equalize the amount of samples from this and the previous categories, 3 statements will be chosen by simple random sampling.

The primary analysis will be conducted separately for each of the aforementioned categories. Then the findings will be generalized for the final conclusions.

Since the beginning of work by Jan Tombinski as the Head of the EU Delegation to Ukraine, only two official statements have been published. The first was published on March 19th, 2013, and is called "Statement of the EU Delegation on Ukraine's increase of import tariffs for passenger cars" [25]. The second text is "Statement of the EU Delegation to Ukraine on the personal attack of a FEMEN activist against MEP Elmar Brok" [26], published on March 22nd, 2013. Both statements are available at the official web-site of the EU Delegation to Ukraine.

The content-analysis tables (see Table 1, 2) demonstrate that the EU Delegation in its statements divides two separate areas of its perception: inappropriate actions from the Ukrainian side and criticism from the EU Delegation's side. It could be assumed that such kind of messages demonstrate the existence of opposition between the EU and Ukrainian understandings of acceptable political and social behavior. Thus, the EU Delegation is formulating messages which are aiming to illuminate "normative" and "justified" (from the point of view of the EU) perceptions and, therefore, result in conflict attitudes. Such position could be understood as both sharing values and creating intercultural tensions.

Despite the fact that two statements cannot show the whole range of attitudes and messages produced by the EU Delegation to Ukraine, their amount itself, as well as their content give a glimpse of the existing conflict between the EU Delegation and Ukrainian society, which, thus, motivates the EU Delegation to formulate the statements within the framework of appropriateness/inappropriateness of Ukrainian social and political events and process.

Table 1. Analysis table of meaning units and codes of statements of the EU Delegation to Ukraine

Meaning Unit ¹	Code ²
Personal attack against MEP	Aggression against MEP
Topless attack against the European deputy	
Unprecedented personal attack on MEP	
Allegations are false	Refuting of information
EU Delegation to Ukraine strongly condemns	Strong censure by the EU Delegation to Ukraine
EU expressed its strong concerns	
Extremely damaging	Negative description of Ukrainian policy
New trade barrier	
No proper legal justification	
Negative economic impact	

NOTE: The data in the table was collected and analyzed by the author of the research in its entirety

Table 2. Analysis table of codes, categories and theme of statements of the EU Delegation to Ukraine

Theme ³	Conflict between the EU Delegation to Ukraine and society/government of Ukraine		
Category ⁴	Not appropriate actions of Ukrainian citizens/ Ukrainian government		Criticism by the EU Delegation to Ukraine
Codes	Aggression against MEP	Negative description of Ukrainian policy	Refuting of information Strong censure by the EU Delegation to Ukraine

NOTE: The data in the table was collected and analyzed by the author of the research in its entirety.

As it was mentioned above, these documents serve as the informational mediator between the EU Delegation to Ukraine and Ukrainian society. Within the timeframe between September 2012 and May 2013 the EU Delegation to Ukraine produced 4 Eurobulletins, 29 newsletters, and published 5 co-operation news. Despite the fact that the number of different kinds of documents is disproportional with regard to the fact that each of them will be represented only by one sample, the task here was not to describe the variety of information published by the EU Delegation, but to cover different types of documents and their main messages.

Thus, for each sub-group, the text for content-analysis was chosen with the help of online random number generator. The tables (see Tables 3,4) present the results of analysis of Eurobulletin # 2 [4], Newsletter # 6 [1] and co-operation news article # 3 [17].

The content analysis showed two major messages. Firstly, the EU Delegation to Ukraine aims to represent the EU itself as Union of prosperity, democracy and justice, where economic or political problems are always solved. Even if this political unit (also called “federation of national states”) faces temporary difficulties, they are immediately removed owing to “European standards” of politics and economy. As a result, the methods of achieving such wealth are pictured as “normative”, applicable to Ukrainian realities. Secondly, these norms and experiences can be transferred to Ukraine; that will advance its “daily life” and simplify the process of European integration which is described as final objective of Ukraine.

Table 3. Analysis table of meaning units and codes of Eurobulletins, newsletters and co-operation news

Meaning Unit	Code
Positive EU membership	European integration as positive improvement
Effective instrument for country modernization	
Strengthening the legal system	
Common space of knowledge and innovation	

¹ Meaning units are words or sentences which relate to the main contextual meaning.

² Codes are tools for labeling the meaning units for simplification of further analysis.

³ Theme is the central topic of the text, aimed at illuminating its latent content.

⁴ Category is an exclusive (not overlapping) group of similar content.

European perspectives	"European" means "normative"
Democratic values and norms	
Real European public space	
In accordance with European standards	
European experience	
European methods of politics	
Close relationship with civil society	Benefits for Ukrainian society and state from the EU
The EU is our major partner	
Protecting citizen rights and freedoms	
Maintain order in soft way	
Change thinking of people	
[The EU] improves communication with society	
The EU is helping Ukraine	
To bring wealth to rural areas	
Eastern partnership improves daily life	
Better quality of life, better business environment, easier travel to the EU	
We help local communities	
Motivating cultural policy reforms	
Assistance to civil society	
Positive cultural contributions to ... social inclusion	
Fighting corruption	
Strengthening of security on the continent	Wealth and stability in the EU
Flourishing of the EU states	
Federation of national states	
Europe has soul	
European mechanism of stability works	
Leading world player	
European year of citizens	
Stable level of inflation in the EU	

NOTE: The data in the table was collected and analyzed by the author of the research in its entirety

Table 4. Analysis table of codes, categories and theme of Eurobulletins, newsletters and co-operation news

Theme	The European Union as place of welfare, aiming to integrate Ukraine			
Category	The model prosperous European Union	Positive Ukraine's gains and perspectives within European integration		
Codes	"European" means "normative"	Wealth and stability in the EU	European integration as positive improvement	Benefits for Ukrainian society and state from the EU

NOTE: The data in the table was collected and analyzed by the author of the research in its entirety.

Logically, to count and to verify all mass-media statements of Jan Tombinski was challenging owing to their informality, selective media coverage and lack of reliable searching engines suitable for this task. Thus, it was decided to use the archive of UNIAN [5], the biggest and most reliable Ukrainian information agency, which covers all events and news which took place at the territory of Ukraine and which is the primarily source of information for mass media in Ukraine.

The archive of UNIAN showed that Jan Tombinski made 25 statements on various topics regarding Ukrainian politics and social life. In order to equalize the analysis of this kind of documents with ones mentioned before, it was decided to analyze three of them. The online random number generator chose statements # 5 [5], #25 [15], #2 [8] (for content analysis table see Tables 5, 6).

According to Jan Tombinski, Ukraine has to fulfill numerous requirements and substantially advance its politics and policy in order to be capable of joining the EU. In order to achieve this, it has to meet so-called "European standards", promotion of which is the major duty of the EU Delegation to Ukraine. It also must be highlighted that Jan Tombinski doesn't avoid radical

phrases, such as “to change mentality and culture”. Nevertheless, in all his statements the EU is always regarded as the assistant in the free choices of Ukrainian government and society.

Table 5. Analysis table of meaning units and codes of mass-media statements by Jan Tombinski

Meaning Unit	Code
Standards of the European Union	The EU as an example for Ukraine
European way	
European integration is effective instrument	
Necessity of fighting corruption in Ukraine	Goals for Ukraine
Change mentality and culture	
Irreversibility of democratic changes in Ukraine	
Get closer to European standards and laws	
Ukraine has to fulfill all requirements	
Potential benefits of European Neighborhood Policy	EU's assistance
The EU and its MS can help Ukrainian institutions	
Deepening relationship between the EU and Ukraine	EU Delegation's role
Modernization of the country	
Removing barriers and stereotypes	

NOTE: The data in the table was collected and analyzed by the author of the research in its entirety

Table 6. Analysis table of codes, categories and theme of mass-media statements by Jan Tombinski

Theme	Improvement of Ukrainian politics with the help of the EU			
Category	Ukraine's objectives based on EU example		EU Delegation's help	
Codes	The EU as an example for Ukraine	Goals for Ukraine	EU Delegation's role	EU's assistance

NOTE: The data in the table was collected and analyzed by the author of the research in its entirety

Three different types of texts demonstrated various dimensions of EU Delegation's message concerning the image of the European Union. Despite the fact that all of them are either produced or published by one diplomatic institution, the main idea of texts from the aforementioned groups shows that forming the attitudes towards the EU within the Ukrainian society is often made in diverse ways.

Statements of the EU Delegation to Ukraine showed the conflict environment in which this institution is working. Thus, the difference between European approach to normativity of political and social processes and Ukrainian realities resulted in generating message which obviously shows the gap between the EU and modern Ukraine, picturing the former as an example for future development of the latter.

However, texts generated regularly (not in crisis situations) present the EU as an assistant and reliable partner for Ukraine⁵. Eurobulletins, newsletters and co-operation news depicted the EU as prosperous and wealthy “federation of national states” which could be joined by yet not developed Ukraine.

This explanation of the relationship between the EU and Ukraine is supported also by the mass-media statements of the Head of Delegation. Being an important diplomatic actor, Jan Tombinski also emphasizes the importance of the EU as normative power, which can help Ukraine to advance economically and politically.

In sum, the EU Delegation to Ukraine creates *the vision* of the European Union as friendly partner, willing to and capable of helping Ukraine to improve its standards of living and, thus, in the long-term period to become its Member State.

⁵ The vision of the EU as an assisting partner is conventionally accepted both in the EU and Ukraine. Similar findings were achieved by Julia Langbein and Kataryna Wolczuk in their analysis of the impact of the EU in Ukraine (Langbein Julia, Wolczuk Kataryna. (2011) ‘Convergence without membership? The impact of the European Union in the neighbourhood: evidence from Ukraine’, Journal of European Public Policy, 19:6, 863-881)

Література

1. Вісник [Електронний ресурс] / Представництво ЄС в Україні // Офіційний сайт. - 29 жовтня 2012. - Режим доступу до статті.: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/newsletter/nl_291012_uk.pdf
2. Геєць В. Соціально важливі форми співробітництва між населенням України та державами-членами ЄС і роль інститутів соціалізації / Геєць Валерій // Інститут економіки та прогнозування. – 2012. – №1ю - с. 20-36
3. Гуменюк В. Чи зробила допомога ЄС громадянське суспільство в Україні дієвим гравцем на стратегічному полі розвитку держави? [Електронний ресурс] / Гуменюк Вікторія // International Renaissance Foundation. Матеріали конференції. - 2011. – с. 1-13. - Режим доступу до статті. : <http://www.irf.ua/files/ukr/programs/euro/gumeniuk.pdf>
4. Євробюлетень № 9. Континент миру / Представництво ЄС в Україні // Офіційний сайт. — жовтень 2012. — Режим доступу до статті. : http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eurobulletin/eb_ua_09_2012_uk.pdf
5. Інформаційне агентство УНІАН [Електронний ресурс] . - 2001-2013. - Режим доступу.: <http://www.unian.ua/>
6. Лещенко С. Голові Представництва ЄС в Україні не подобається судова справа Тимошенко [Електронний ресурс] / Лещенко Сергій //РБК – Україна. -28.09.2011. - Режим доступу до статті. : <http://www.rbc.ua/ukr/top/politics/glave-predstavitelstva-es-v-ukrajine-ne-pravyuatsya-delo-timoshenko-28092011173400>
7. Найєм М. Жозе Мануель Пінто Тейшейра: зараз не час коли зустріч з Януковичем в Брюсселі може мати місце [Електронний ресурс] / Найєм Мустафа // Українська Правда. - 18.10.2011.- Режим доступу до статті. : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/10/18/6682311/>
8. Новий представник ЄС в Україні надіється на незворотність демократичних [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. - 27.09.2012. - Режим доступу до статті. : <http://www.unian.ua/news/527158-noviy-predstavnik-es-v-ukrajini-nadietsya-na-nezvorotnist-demokraticnih-zmin.html>
9. Посол ЄС в Україні: санкції легко ввести, але важко скасувати. [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. — 16.10.2012. — Режим доступу до статті. : <http://www.unian.ua/news/530195-posol-es-v-ukrajini-sanktsiji-legko-vvesti-ale-vajko-skasuvati.html>
10. Сапсай А. Тягар «поглиблення» або європеїзація “Sui Generis” в контексті інтеграційних процесів між Україною та ЄС / Антон Сапсай // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – № 105. – частина 1. – с.168-178.
11. Свидров А. Поки не прибуде Томбінський, Тейшейра буде займати посаду голови представництва ЄС в Україні [Електронний ресурс] / Алексей Свиридов // Uaonline.com.ua. - 20.06.2012. - Режим доступу до статті.: http://uaonline.com.ua/novyny_22853.html
12. Спокійний і цивілізований як пес. [Електронний ресурс] / Серія: Сприйняття ЄС в сусідніх країнах-партнерах // Enpi-info.eu . — Режим доступу до статті. : http://www.enpi-info.eu/img/language_pages/media/ukrainian/pdf_01.pdf
13. Тейшейра звинувачує Україну в застосуванні вибіркового права [Електронний ресурс] // NEWSru.ua. - 28.02.2012. - Режим доступу до статті.: <http://www.newsru.ua/ukraine/28feb2012/tejszejraaa.html>
14. Трегуб Г. Новий посол ЄС в Україні багато знає про європейську інтеграцію і має досвід дороби у «проблемних» країнах [Електронний ресурс] / Ганна Трегуб // Tyzhden.ua. - 17.05.2012. - Режим доступу до статті.: <http://tyzhden.ua/Politics/50476>
15. Ян Томбінські: Україна має перейти від слів до діла у боротьбі з корупцією [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – 11.04.2013. – Режим доступу до статті. : <http://www.unian.ua/news/565222-tombinski-ukrajina-mae-pereyti-vid-sliv-do-dila-u-borotbi-z-koruptsieu.html>
16. Comelli M. R. Matarazzo. Rehashed Commission Delegations or Real Embassies? EU Delegations Post-Lisbon / Michele Comelli and Raffaello Matarazzo// IAI Working Papers. — July 2011. — Vol.11, Issue 23. — P. 1- 13
17. EU Cooperation News. #95 / The EU Delegation to Ukraine // Official web-site. — 15 January 2013. — Режим доступу до статті. : http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eucooperationnews/2013/95_eucooperationnews_en.pdf
18. Formuszewicz R. Kumoch J. The Practice of Appointing the heads of EU Delegations in the Wake of the Council Decision on European External Action Service / Formuszewicz Ryszarda, Kumoch Jakub // Report of the Polish Institute of International Affairs. — Warsaw. — August 2010. — P. 8-24

19. Gawrich A. Melnykovska I. Schweickert R. Neighbourhood Europeanization through ENP: The Case of Ukraine / Gawrich Andrea, Melnykovska Inna, Schweickert Rainer // JCMS. — 2010. — Volume 48. — Number 5. — P. 1209-1235.
20. Langbein J. Wolczuk K. Convergence without membership? The impact of the European Union in the neighbourhood: evidence from Ukraine / Langbein Julia, Wolczuk Kataryna // Journal of European Public Policy — Vol.19. — No.6. — P. 863-881
21. Mellisen J. The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice. The New Public Diplomacy / Jan Melissen // New York: Palgrave Macmillan, 2005 — p. 16
22. Network of centers of European information [Електронний ресурс] // Official web-site. - Режим доступу. : <http://ukrcei.org/about>
23. Ociepka B. and Ryniejska M. Public Diplomacy and EU Enlargement: the Case of Poland / Ociepka Bob, Ryniejska Marta // Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', Discussion Papers in Diplomacy . - August 2005. — P. 1-18
24. Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, and Ukraine. Signed 14.06.1994[Електронний ресурс] . - Режим доступу.: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2003/october/tradoc_111612.pdf
25. Statement of the EU Delegation on Ukraine's increase of import tariffs for passenger cars [Електронний ресурс] / The Delegation of the European Union to Ukraine // Official web-site. - 19.03.2013. - Режим доступу.: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2013/2013_03_19_1_en.htm
26. Statement of the EU Delegation to Ukraine on the personal attack of a FEMEN activist against MEP Elmar Brok [Електронний ресурс] / The Delegation of the European Union to Ukraine // Official web-site. - 22.03.2013. - Режим доступу.: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2013/2013_03_22_1_en.htm
27. The Role of the EU Delegation [Електронний ресурс] / EU Delegation to Ukraine // Official web-site. - As viewed on April 4, 2013. - Режим доступу до статті.: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/about_us/delegation_role/index_en.html
28. Vanderhill R. The EU and Non-accession States: the Cases of Belarus and Ukraine / Rachel Vanderhill // International Studies Association Annual Meeting. Conference Paper. - March 2008. — P. 1-23
29. Zielonka J. Europe as a global actor: empire by example? / Jan Zielonka // International Affairs. — 2008. — Vol. 84. — No. 3. — P. 26-65.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ**Хома Н.М.***доктор політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Розкрито особливості зарубіжних моделей соціальної держави, зумовлені процесами модернізації. Типологізовано сучасні соціальні моделі, створено сучасний політологічний концепт моделей соціальної держави. Визначено основні тенденції розвитку соціальної держави в умовах сучасних глобалізаційних викликів. На основі аналізу процесів становлення соціальної держави в Україні окреслено параметри перспективної національної моделі соціальної держави.

Розкрито особливості зарубіжних моделей соціальної держави, зумовлені процесами модернізації. Типологізовано сучасні соціальні моделі, створено сучасний політологічний концепт моделей соціальної держави. Визначено основні тенденції розвитку соціальної держави в умовах сучасних глобалізаційних викликів. На основі аналізу процесів становлення соціальної держави в Україні окреслено параметри перспективної національної моделі соціальної держави.

Ключові слова: соціальна держава, модель соціальної держави, соціальні права, глобалізація.

Актуальність дослідження моделей соціальної держави для вітчизняної науки впливає з конституційної норми про Україну як соціальну державу. Потребує осмислення та перевірки можливість використання нашою державою моделей, які були обґрунтовані теоретично та перевірені практикою функціонування соціальної держави у зарубіжних країнах, для визначення як доцільності їх запозичення, так і конструювання національної моделі соціальної держави.

Незважаючи на велику кількість наукових праць із даної проблематики, природа й сутність феномена соціальної держави у світовій науці тлумачиться неоднозначно і навіть для визначення поняття використовується недостатньо диференційований ряд – “соціальна держава”, “соціальна правова держава”, “держава добробуту”, “держава соціальних послуг” тощо. Досі відсутні загальноприйнятні уявлення про функції соціальної держави, механізми їх реалізації, її інститути, умови формування та динаміку, а окремі теорії заперечують сам феномен соціальної держави. Дослідники, висвітлюючи проблематику соціальної держави, по-різному сприймають як саму теорію, так і механізми її реалізації, що зумовлює необхідність певної уніфікації поглядів на соціальну державу.

У світовій науці й практиці, з одного боку, помітна криза концепта соціальної держави, а з іншого – небажання відмовлятися від її запровадження, але модернізувавши, адаптувавши до умов глобалізації та соціально-економічних, демографічних, політичних викликів. Із цього впливає важливість дослідження зарубіжних моделей соціальної держави під кутом зору їх модернізації для конструювання вітчизняної моделі соціальної держави з урахуванням світових тенденцій, що допоможе запобігти помилкам, які призвели до сучасного кризового стану соціальної держави.

За останні десятиліття фахівці (А. Готьє, Ж. Делор, К. Еспінг-Андерсен, А. Сапір та ін.) виділили низку моделей, які відрізняються обсягом пільг та обґрунтуванням права на їх отримання, фінансуванням і організацією; вони методологічно базуються на різних ідеологіях і підходах до розв'язання соціальних проблем. У вітчизняній політичній думці сформувалося кілька підходів до класифікації моделей соціальної держави, представлені у дослідженнях О. Давидюка, Л. Ільчука, І. Козаченка, Р. Кузьменка, В. Намчук, В. Ніколаєвського, О. Новікової, А. Сивака, А.Сіленко, Л. Четверікової.

Сучасні концепції соціальної держави розвиваються у напрямках або її критики, або закликів до модернізації, протиставляються толерантні та критичні до соціальної держави підходи. Сучасні моделі соціальної держави віддзеркалюють нові тенденції у розвитку суспільства, пов'язані з глобалізацією, новими ринковими умовами, технологіями. Єдина цілісна теорія соціальної держави нині відсутня; відмінності у підходах стосуються насамперед ступеня та меж державного втручання, масштабів соціально-забезпечувальної діяльності держави.

Причинами кризи сучасних моделей соціальної держави, які зумовлюють потребу їх модернізації є: соціальні (ослаблення впливу профспілок, релігійних громад, індивідуалізація стилів життя, втрата колективної ідентичності); ресурсні (перерозподіл енергоресурсів і енергетичні проблеми); економічні (глобалізація, інтернаціоналізація, вільний рух товарів та послуг, швидкий розвиток сектора послуг при скороченні традиційних сегментів індустріальної економіки); фінансові (вільний рух капіталу, інфляція, рецесія); проблеми на

ринку праці (мобільність робочої сили, міжнародна конкуренція трудових сил, розвиток нових форм праці та неформальної зайнятості, міграційні потоки, зростання рівня освіти жінок і активізація їх кар'єрного росту); соціокультурні (висока цінність самовизначеності та індивідуальної свободи, зміна сімейної моралі); технічні (науково-технічний і медичний прогрес); демографічні (зміна вікової структури населення); політичні (неоліберальна ідеологія, рекомендації впливових міжнародних експертних організацій); гендерні (подальша емансипація, зміна партнерських відносин і сімейних форм життя).

Конституційно закріплюються нові підходи, за якими соціальна держава забезпечує лише основні потреби людини (інфраструктура, прожитковий мінімум, освіта, охорона здоров'я), а людина сама повинна дбати про себе та свою сім'ю, що втілюється у концепції "трудова держава", "держави, яка сприяє праці", "держави соціальних інвестицій", "моделі запобіжної держави" та ін.

В умовах економічної кризи, глобальних викликів XXI ст. держава не в змозі брати на себе повну відповідальність за добробут особи, а у межах принципу субсидіарності перекладає частину функцій на бізнес, інститути громадянського суспільства. Оскільки світовою тенденцією є відмова від ідеї держави загального добробуту, коли утверджується європейська тенденція до формування сервісної держави, що гарантує найнеобхідніші соціальні права, то назріла необхідність наповнити сучасне розуміння й визначення соціальної держави новими конструктами ("забезпечення екологічної безпеки", "заохочення конкуренції та розвитку особистої ініціативності громадян щодо забезпечення власного добробуту", "розвиток соціального партнерства", "активна взаємодія з інститутами громадянського суспільства" тощо), а найголовнішим завданням сучасної соціальної держави стає забезпечення максимально сприятливих умов для самореалізації особистості. Такий підхід став результатом переосмислення ролі держави у соціальному захисті, посилення глобалізаційних тенденцій, що зумовило перспективність моделі соціальної держави, яка активізує, котра приходить на зміну класичним моделям.

Тенденцією XXI ст. є, з одного боку, розширення каталогу соціальних прав людини та громадянина, а з іншого – переформатування функцій держави щодо їх забезпечення. Адже держава дедалі більше орієнтується на соціальну підтримку лише нужденних, на стимулювання ініціативи людини у забезпеченні свого добробуту, розвиток соціального та людського капіталу. Це може дістати конституційне закріплення, наприклад, обов'язок працездатних осіб щодо трудової діяльності в обмін на соціальну допомогу. Реформи соціальної сфери в багатьох соціальних державах свідчать про чітку спрямованість на зуження спектра дії соціальної держави, стимулювання активності та відповідальності громадян за забезпечення добробуту, призупинення розширення соціальних функцій (і відповідно державних витрат), позаяк вони стають непосильними для державних бюджетів і неефективними, з точки зору потреб суспільства. Головним змістом соціальної держави поступово стає створення умов для саморозвитку працездатної особи, насамперед через трудову активність. Центр ваги соціальної держави переноситься на сприяння виникненню якнайбільшої кількості ефективних робочих місць, сприяння самостійному підприємництву та іншим формам трудової активності громадян.

Наприклад, традиційні риси скандинавської моделі змінюються під впливом чинників внутрішньодержавного та міжнародного розвитку, конвергенції ідеологій. Аналіз соціальних реформ шведського уряду Ф. Райнфельда, доводить, що трансформація класичної соціал-демократичної моделі соціальної держави відбувається у напрямку до ліберальної моделі, котра активізує працездатну особу.

В основі реформування А. Меркель моделі соціальної держави ФРН (корпоративістська) – зниження прибуткових податків, створення умов для самореалізації особою своїх здібностей, стимулювання власної ініціативи громадян щодо піднесення добробуту, а на державу ж покладається обов'язок коригувати збої у ринковому механізмі.

Законодавче закріплення орієнтації на особисту відповідальність за самозабезпечення, підвищення конкурентоспроможності працездатного населення, перенесення центру ваги з надання соціальної допомоги на створення умов для максимально повного використання потенціалу працездатних громадян є стратегічною лінією реформування американської моделі соціальної держави.

Отже, нині намітився спільний тренд у розвитку моделей соціальної держави: з одного боку, скорочення соціальних програм, прагнення до підвищення їх економічної ефективності та віддачі, а з іншого – розширення соціального партнерства, децентралізація влади, посилення регіональних (усередині країни) і місцевих органів. При цьому відбувається зміна ролі як держави, так громадянина: останній постає не лише як об'єкт соціальної політики держави, а й як активний її суб'єкт, користувач і виробник соціальних послуг.

На нашу думку, при типологізації моделей соціальної держави необхідно враховувати конвергенцію ідеологій під впливом глобалізації та індивідуалізації. Класичні політичні парадигми лібералізму, консерватизму та соціалізму видозмінюються, сучасний політичний процес фіксує їх зближення, що видозмінює класичні моделі соціальної держави. Намітилася тенденція до взаємовпливу ліберальної, соціалістичної та консервативної ідеологій, в результаті класичні моделі соціальної держави (ліберальна, корпоративна, соціал-демократична) трансформуються у неоліберальну, корпоративно-ліберальну (консервативно-ліберальну), соціал-демократично-ліберальну; активізація ліберальної складової пояснюється впливом глобалізації.

За часом появи виділяємо класичні (усталені, традиційні) моделі, які видозмінюються, взаємопереплітаються, і неомоделі соціальної держави (зокрема, ті, які формуються у посттоталітарних державах Центральної та Східної Європи, проекти єдиної соціальної моделі ЄС тощо), які ще не підтвердили готовність до ефективного впровадження в умовах глобалізаційних викликів, перебувають на організаційній стадії, демонструють суперечливі, непослідовні кроки.

За співвідношенням активності держави та ініціативності громадян у вирішенні соціальних проблем, виділяємо патерналістський, класичний та тип соціальної держави, що активізує.

Посилення індивідуалізму, економічної конкуренції, відхід від соціальної солідарності, соціальної єдності актуалізує питання про вплив глобалізації на стабільність соціальних держав. Оскільки процес глобалізації пов'язаний із "розмиванням" економічних кордонів, вільним переміщенням капіталів, товарів, робочої сили, то виникають проблеми у реалізації трудових і соціальних прав, ускладнюється діяльність представницьких органів працівників. Необхідні гарантії того, щоб людські та соціальні цінності визначали характер і темпи економічної глобалізації, але поки що відсутня чітка концепція соціальної держави в умовах глобалізації. На часі створення "нової архітектури" добробуту, в якій особлива увага приділялася б вирішенню соціальних проблем не стільки за рахунок соціальних виплат певного типу, скільки їх профілактики.

Один із активно дебатованих нині проектів – реформування соціальної держави у державу солідарності, де був би баланс між правами й обов'язками громадян, їх свободою та відповідальністю; допомога держави надається лише тим, хто сам надає соціальну допомогу (наприклад, ініціативи британського прем'єр-міністра Д. Камерона щодо санкцій до багатодітних сімей, в яких жоден із батьків не працює, активізації безробітних на громадських роботах тощо) [1, 407].

Усі сучасні моделі соціальної держави передбачають відмову від політики соціального забезпечення на користь активізації зайнятості, самозадоволення життєвих потреб, стимулювання соціального капіталу через інвестування науки й освіти, генерування соціального капіталу, підвищення кваліфікації працездатного населення як чинника зменшення соціальної нерівності. Світовою тенденцією є відмова від ідеї загального добробуту, утвердження сервісної держави та гарантування найнеобхідніших соціальних прав [3, 9]. В умовах економічної кризи, глобальних викликів XXI ст. держава не в змозі брати на себе повну відповідальність за добробут особи, а в межах принципу субсидіарності перекладає частину функцій на бізнес, інститути громадянського суспільства.

В епоху глобалізації зростає роль держави всередині країни як гаранта соціальної, політичної та макроекономічної стабільності, допомоги найбільш постраждалим групам населення, захисту від насильства, злочинності, що набувають глобального характеру, захисту довкілля, законності. Тому відмовлятися від подальшого впровадження моделі соціальної держави неприпустимо. Ця модель має відповідати таким вимогам: підтримка, стимулювання власної ініціативи, підприємливості, продуктивної праці людини; підвищення трудової мотивації; посилення соціальної відповідальності людей за власне соціальне забезпечення та соціальної відповідальності підприємств; економічна ефективність не повинна бути самоціллю, а "олюднюватися" соціальною справедливістю й екологічною збалансованістю; інвестування в материнство, дитинство та знання; реформування пенсійного забезпечення, стимулювання зайнятості осіб пенсійного віку, інвалідів (пільги роботодавцям); активне залучення державою до виконання соціальних функцій інститутів громадянського суспільства та бізнесу; захист неринкових соціальних сфер (екологія, освіта, духовне життя тощо). Підвищення якості життя, усунення соціальної диференціації неможливо досягти виключно економічними засобами, позаяк воно містить суттєву соціокультурну складову [1]. Людські ресурси в моделі соціальної держави мають розглядатися як базові ресурси, а відповідальність за ефективність сучасної моделі соціальної держави покладається у рівних частках на державу, бізнес, неурядові організації, громадянське суспільство у цілому й окремих громадян.

Формування моделі соціальної держави в Україні перебуває на старті, нормативна база із цих питань має суттєві прогалини, у цілому відсутні концептуальний і нормативний елементи концепції соціальної держави. Конституційна норма про соціальну державу є швидше орієнтиром, ніж реальністю. Не сформоване інституціональне середовище соціального партнерства, відсутній кількісно значущий середній клас та ініціатива знизу, українське суспільство є далеким від європейських етичних принципів, які й є фундаментом прав, добробуту та людської гідності, не розвинене громадянське суспільство, невисокий рівень політико-правової культури, спостерігається певна безсистемність законодавства. Формування національної моделі соціальної держави ускладнюється демографічними проблемами, втратою цінностей знань і праці, глибоким соціальним розшаруванням, високою поляризацією доходів тощо. Держава зосереджує увагу не на активній соціальній політиці, створюючи умови для продуктивної праці, а на пасивній, матеріально підтримуючи малозабезпечених.

Незважаючи на спільні риси у цивілізаційному розвитку з іншими країнами, Україна має свій історичний шлях становлення соціальної держави. На відміну від Заходу завдання формування соціальної державності актуалізувалося не на міцному фундаменті права, а за нестабільності та правової розрегульованості. Необхідно конструювати вітчизняну модель соціальної держави на основі чіткої моделі, яка б окреслила ступінь втручання держави в соціально-економічні процеси, механізм розподілу та перерозподілу суспільних благ, міру відповідальності людини та держави.

Копіювання Україною конкретних зарубіжних моделей не є перспективним, позаяк відсутні передумови для їх ефективного впровадження, а також модернізуються усі класичні моделі, адаптуючись до викликів сьогодення та стрімкого інноваційного розвитку. Нині окреслюється перспектива такої моделі соціальної держави, яка активізує, стимулює, заохочує позадержавні інститути, утверджує субсидіарність, звужуючи при цьому власні функції. Громадяни у такій моделі уже не виключно споживачі соціальних благ, а й їх виробники, надавачі.

У вітчизняній моделі соціальної держави має по-новому розподіляється відповідальність між державою, суспільством і громадянами, позаяк зростає роль особистої відповідальності особи за свій добробут. Завданням такої моделі є активне інвестування в людину, її потенціал; створення умов для саморозвитку особи, насамперед через трудову активність; попередження соціальних негараздів, а не їх пом'якшення. Водночас необхідно врахувати специфіку соціальної структури українського суспільства (значний відсоток осіб похилого віку, велика кількість неповних сімей тощо). Загальносвітова тенденція полягає в тому, що соціальна держава зобов'язана забезпечувати тільки основні потреби людини і не допускати утриманських настроїв, поглиблювати у свідомості громадян особисту відповідальність за поліпшення умов свого життя.

Завданням вітчизняної моделі соціальної держави має стати не подолання бідності, а сприяння механізмам висхідної соціальної мобільності, формування соціального ліфту для всіх груп населення. Сучасна модель соціальної держави має виступити соціально-політичним арбітром у відносинах між соціальними верствами; в її основі – кодифіковане соціальне законодавство, розвинене громадянське суспільство, соціально відповідальний бізнес. Проте нині в Україні поки що неможливо перекласти на громадянське суспільство та соціально відповідальний бізнес частину соціального тягаря, створити систему соціального партнерства.

При визначенні моделі соціальної держави в Україні слід відмовитися від всеохопного патерналізму та концепту держави загального добробуту і відповідно утвердити як у теорії, так і у практичній діяльності новий принцип соціальної політики: держава надає та гарантує найнеобхідніші соціальні гарантії найбільш нужденним. При цьому модерна соціальна держава зобов'язана виступити головним суб'єктом реалізації соціальних інвестицій у розвиток освіти, охорони здоров'я, культури.

Модель вітчизняної соціальної держави, на нашу думку, доцільна як соціально-запобіжна, що активізує соціальний капітал, по-новому розподіляє відповідальність між державою, суспільством і громадянами, залучає, стимулює останніх, підвищує значення особистої відповідальності громадян за свій добробут, інвестує в людський капітал, створює умови для саморозвитку особистості через трудову активність, здійснює соціальне інвестування й арбітрування. Ця модель передбачає забезпечення державою лише основних потреб людини при одночасному посиленні відповідальності особи за власний добробут, а також запровадження спеціального індексу для оцінки ступеня соціальної відповідальності компаній, щорічний соціальний звіт компаній. Рисами моделі є: піднесення значимості знань; консолідація влади, бізнесу та громадськості у вирішенні соціально значимих питань; підвищення якості людського потенціалу; стимулювання розвитку корпоративної

відповідальності, підвищення соціальної відповідальності бізнесу; соціальний діалог роботодавців і працівників, розвиток системи соціального партнерства; позиціонування громадянина як споживача, виробника, надавача соціальних благ; впровадження у соціальну сферу європейських принципів ефективного урядування; екологічне стимулювання (бізнесу та громадян).

Література

1. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: монографія / В. М. Співак. – К. : Логос, 2011. – 416 с.
2. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : Монографія / Н. М. Хома. – К. : Юридична думка, 2012. – 592 с.
3. Чиркин В. Е. Общеловеческие ценности и современное государство / В. Е. Чиркин // Государство и право. – 2002. – № 2. – С. 5-13.

РОЛЬ МЕДІА ДИПЛОМАТІЇ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЯХ УКРАЇНИ

Юнак А.

магістрант Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ "КПІ"

У статті аналізується роль медіа дипломатії у зовнішньополітичних стратегіях нашої держави, досліджується взаємозв'язок між медіа та дипломатією, розкривається сутність сучасної медіа дипломатії у якості інформаційного провідника зовнішньої політики України та нового рівня дипломатичної служби.

В статье анализируется роль медиа дипломатии во внешнеполитических стратегиях нашего государства, исследуется взаимосвязь между медиа и дипломатией, раскрывается сущность современной медиа дипломатии в качестве информационного проводника внешней политики Украины и нового уровня дипломатической службы.

The article shows the role of media-diplomacy in foreign-policy strategies of our state, the intercommunication between medias and diplomacy is probed, the essence of modern medias diplomacy is opened up as an informative explorer of foreign policy of Ukraine and a new level of diplomatic service.

Актуальність теми дослідження. Сучасний світ переживає фундаментальні та динамічні зміни, що глибоко торкаються інтересів всіх світових держав, їхніх суспільств та громадян. Україна також є активним учасником даного процесу. Будучи постійним членом Ради Безпеки ООН, маючи значний потенціал і ресурси в усіх сферах життєдіяльності, підтримуючи інтенсивні стосунки із провідними державами світу, вона робить істотний вплив на формування нового світового ладу.

Трансформація міжнародних відносин, припинення конфронтації та послідовне подолання наслідків «холодної війни», просування реформ істотно розширили можливості співпраці на світовій арені. При збереженні значення військової сили у відносинах між державами дедалі більшої ролі відіграють економічні, політичні, науково-технічні, екологічні та інформаційні чинники.

На перший план у якості головних складових національного багатства України виходять її інформаційні та комунікаційні можливості. Здійснення великого прориву на ряду ключових напрямів науково-технічного прогресу, що веде до створення єдиного загальносвітового інформаційного простору, поглиблення і диверсифікація міжнародних економічних зв'язків надають взаємозалежності держав глобального характеру. Створюються передумови для побудови більш стабільного і стійкого до кризи світового устрою. У цих умовах, як впливає з нової Концепції зовнішньої політики, особливого значення набуває інформаційне забезпечення зовнішньополітичної діяльності або медіа дипломатія.

Важливим напрямом медіа дипломатії є доведення до широких кіл світової громадськості об'єктивної і точної інформації про позиції держав з основних міжнародних проблем, їхні зовнішньополітичні ініціативи та дії, а також про досягнення культури, науки, інтелектуальної творчості.

Актуальності набуває завдання сформуванню за кордоном позитивне сприйняття України, дружнє ставлення до неї. Невід'ємним елементом відповідної роботи повинні стати цілеспрямовані зусилля із широкого роз'яснення за кордоном суті внутрішньої політики нашої держави та політичних й економічних процесів, що відбуваються в країні. Актуальним також стає прискорений розвиток в Україні власних ефективних засобів медіа дипломатії, що мають вплив на громадську думку за кордоном.

Метою написання даної статті є з'ясування ролі медіа дипломатії у зовнішньополітичних стратегіях України. Досягнення мети можливе через постановку та реалізацію таких завдань як дослідження взаємозв'язку між медіа та дипломатією; розкриття сутності сучасної медіа дипломатії у якості інформаційного провідника зовнішньої політики України та у якості нового рівня дипломатичної служби.

Відносини між існуючими членами світової спільноти – незалежними суверенними державами – вимагають управління із постійно зростаючою майстерністю та розумінням, так само як і адаптації та усвідомлення того, як побічні продукти епохи інформації, особливо телебачення, можуть бути використані на службі дипломатії.

Дипломатія є багатогранним поняттям, в науці існує декілька підходів до його визначення. Найбільш влучно „дипломатію” визначив В. Попов, розуміючи під останньою засіб реалізації зовнішньої політики держави, що є сукупністю невоєнних практичних заходів, прийомів та методів, вживаних з урахуванням конкретних умов та характеру вирішуваних завдань: офіційна діяльність глав держав та урядів, міністрів закордонних справ,

дипломатичних представництв за кордоном, делегацій на міжнародних конференціях із реалізації цілей та завдань зовнішньої політики держави, захисту прав та інтересів держави, її установ і громадян за кордоном [10, 10].

І. Бліщенко із поняттям «дипломатія» пов'язує мистецтво ведення переговорів з метою відвертання або врегулювання конфліктів, пошуків компромісів та взаємно прийнятних рішень, а також розширення та поглиблення міжнародної співпраці [1].

Оскільки основою дипломатії упродовж століть було особисте спілкування посланців або послів, то Ю. Рибаків термін «дипломатія» пов'язує із вивченням документів, і, зважаючи на історичну еволюцію різних засобів комунікації, стає очевидним, що написане слово, особливо в пресі, робить значний вплив на формулювання зовнішньої політики та процесів дипломатії [12, 49].

Ф. Гамагелян розглядає дипломатію у сфері медіа, як сукупність різних видів даних, які містять звукову та візуальну інформацію (традиційні засоби масової інформації, цифрові технології зв'язку та комунікації), що утворюють новий рівень багаторівневої дипломатії [3].

Ю. Кашлев, досліджуючи вплив медіа у світі, наголошує на тому, що світова телевізійна революція привела до глобальної обізнаності, яка спонукає світове населення до нового бачення та нових ідей. Сотні мільйонів, які досі в основному піклувались про виживання сім'ї та місцевої спільноти, тепер бачать себе частиною соціальної та політичної єдності із правом голосу у внутрішній та зовнішній політиці їх країни. Більше того, вплив телевізійної революції на формування політики є як національним, так й інтернаціональним [5, 39].

С. Проскурін також стверджує, що національне телебачення дедалі більше впливає на зовнішню політику уряду підбором та інтенсивністю новин [11, с. 44].

О. Селянінов робить висновок, що якщо до недавнього часу формування зовнішньої політики було первинною справою грамотної, політично свідомої еліти, то тепер головний засіб інформації – телебачення – будучи поширеним, вже не є елітним і не вимагає особливої грамотності, володіє силою викликати емоції і створювати некомпетентну думку в усіх шарах суспільства [13, 82].

Таким чином, інтернаціональне телебачення стало причиною структурної революції – створення так званого Глобального Суспільства, яке підвищило почуття глобального включення та відповідальності за невідкладність передачі новин, а також створило для дипломатів новий вимір в традиційній народній дипломатії, яка складається з двох основних компонентів: можливості для країни впливати на зовнішню політику іншої країни шляхом звернення безпосередньо до громадської думки цієї країни через голову уряду; забезпечення простору для медіа-дипломатії, яка може бути охарактеризована як процес переговорів, за яких уряди використовують телебачення та інші засоби масової інформації та комунікації у якості інструментів для того, щоб робити публічні заяви про політику по відношенню до інших країн з метою впливу на результати обговорення [13, 87].

Існує більше сотні компаній, залучених у виробництво релізів відео новин, тільки в Об'єднаному Королівстві Великобританії. Покупцями в основному є уряд та неурядові організації. Випуски відео новин, як правило, спершу показують яку-небудь спортивну подію або туристичну рекламу, вваляючи, таким чином, дійсне повідомлення, яке вони хочуть розповсюдити. За своїм змістом, випуски відео новин, які прийшли на зміну прес-релізам, є розвагою, але з прихованим повідомленням.

Цей стан справ є відносно нешкідливим і відображає здатність урядів та організацій пристосовувати форми дипломатії та переконання до трансформаційних можливостей часу; але ця передова технологія може принести разом із користю загрозу у вигляді дезінформації або невірної інформації.

Розвиток телевізійних технологій випереджає здібності глядачів усвідомити ступінь маніпуляції тим, що вони бачать і отримують. Наприклад, управління свідомістю за допомогою радіопередач велось десятиліттями, яке почалося з часів нацистського правління, пропаганда якого включала „Дружні бесіди про чудового президента Рузвельта із американським народом”. „Бесіди” дали позитивні результати у досягненні політичних цілей, після чого процес маніпулювання політичною свідомістю засобами телебачення та радіо досяг зльоту [13, 65].

Розвиток медіа покладає на дипломатів обов'язок стати досвідченими в мистецтві презентації в середовищі масової інформації (медіа-презентації) як у межах однієї країни, так і на міжнародному рівні. Оскільки зовнішня політика країни, щоб бути ефективною, вимагає високого рівня народної підтримки або розуміння, дипломат має бути готовий пояснити та виправдати політику свого уряду перед народом найбільш ефективним способом, яким є широко поширений аудіовізуальний засіб, - телебачення [16].

Медіа дипломатія як спеціалізована політична PR-технологія виступає в двох головних іпостасях: як процес збору та обробки інформації з метою проведення державою

зовнішньополітичного курсу, забезпечення своїй країні гідного місця на міжнародній арені; як напрям інформаційної діяльності, що забезпечує інформаційну підтримку зовнішньої політики своєї держави, причому як усередині країни, так і за кордоном [14, 101].

Для забезпечення ефективності «спрямованої інформації», адресованій зарубіжній аудиторії певної країни необхідно брати до уваги такі обставини як реалії соціально-економічної ситуації в цій країні, менталітет основної маси населення, наявність коливань в політичних настроях у даному середовищі [5, 77].

У підходах до формування інформаційної політики як усередині країни, так і у рамках світової спільноти в цілому, Україна виходить з розуміння того, що реальної альтернативи багатополарній системі міжнародних відносин, що відбиває багатомірність сучасного світу, не існує.

Водночас, інформаційне поле продовжує залишатися сферою, що потенційно несе в собі загрози щодо підтримки миру та безпеки. Існують приклади використання сфабрикованої інформації для створення передумов щодо ухвалення військово-політичних рішень, за якими йдуть військові акції, а також «гуманітарні інтервенції» [11, 44].

Нерідко використовуються інформаційні «вкидання» для підривання іміджу окремих держав, у тому числі з метою недобросовісної економічної конкуренції.

У будь-якому разі Україна має у розпорядженні чималі ресурси для зміцнення свого інформаційного впливу у світі. Для цього потрібне розуміння актуальності поставлених завдань і воля у їхньому практичному рішенні.

Засади напрями нової Концепції зовнішньої політики у поєднанні із викладеними міркуваннями визначають функції і завдання Міністерства Закордонних Справ України (далі – МЗС), які покладені на Департамент інформації та комунікацій з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів, а також аналогічних департаментів, які утворені на місцях [17].

Департамент інформації та комунікацій з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів виконує такі завдання: участь у розробці та реалізації заходів із інформаційного забезпечення зовнішньої політики України, широкому інформуванню про неї вітчизняній та зарубіжній громадськості, формуванню правильного розуміння суті та цілей ініціатив і конкретних акцій на міжнародній арені; опрацювання міжнародних інформаційних проблем та забезпечення участі України у міжнародних організаціях та форумах з інформаційної тематики; участь у міжвідомчій координації міжнародної співпраці в інформаційній сфері; акредитація кореспондентів іноземних ЗМІ в Україні і надання їм сприяння в професійній діяльності.

Місцеві департаменти інформації та комунікацій з громадськістю забезпечують реалізацію державної політики у сфері інформації, комунікацій з громадськістю, релігій та національностей на території конкретної області; сприяють реалізації конституційного права громадян на свободу слова та безперешкодній діяльності засобів масової інформації; беруть участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері інформації і видавничої справи з метою повнішого задоволення потреби населення області в інформаційній та видавничій продукції; здійснення заходів щодо розвитку інформаційного простору та інформаційної інфраструктури області; аналізують та прогнозують суспільно-політичні процеси у регіоні; проводять консультації з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики тощо [17].

Серед медіа засобів дипломатичної діяльності в Україні слід виділити веб-сайт МЗС України (змістовну основу сайту складають, передусім, виступи Президента, Міністра закордонних справ та інших офіційних осіб, нормативні акти органів виконавчої і законодавчої влади із зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних питань) та інформаційний бюлетень Департаменту інформації та комунікацій з громадськістю, де регулярно розміщуються проблемні статті, виступи послів, різноманітна інформація, присвячена ветеранам дипломатичного відомства.

Інтернет та соціальні медіа революціонізували практично усі аспекти людського спілкування. Вони змінили те, як люди і суспільства ставляться один до одного. Технологічні досягнення не обійшли і конфлікти, здобувши вплив на їх динаміку.

У своїй праці «Here Comes Everybody: the Power of Organizing without Organizations» Клей Шеркі описує, як саме соціальні медіа змогли істотно скоротити організаційні та координаційні витрати [18]. Медіа дозволяють окремим людям, не пов'язаним один з одним, стати ініціаторами та координувати великомасштабні соціальні та політичні акції. Враховуючи те, що координація та організація такого масштабу раніше були недоступними окремим особам і доступні лише державам і великим організаціям у зв'язку з високими витратами на зв'язок та організаційні питання, такий розвиток можна оцінити як безпрецедентний.

Проте таке сейсмічне зрушення було обумовлене не просто поширенням Інтернету та збільшеною швидкістю комунікації. Інтернет спочатку був усього лише ще одним засобом

комунікації, що підтримує існуючі соціальні норми та поведінку. Те, що дійсно стало причиною таких кардинальних трансформацій, це розвиток інтерактивних медіа платформ створених користувачами, інакше іменованими Веб 2.0, на противагу версії Інтернету Веб 1.0 періоду 1993-2003 років, що створеною авторами програм і не має інтерактивних властивостей.

Поширення медіа вплинуло на усі види колективних дій, починаючи із створення можливості для фасилітації миротворення і аж до впливу на ескалацію конфліктів.

Водночас, відкритість, яку забезпечують соціальні медіа інструменти – це палиця про два кінці. З одного боку, витрати на організацію скорочуються, і число громадян, яке бере участь у між кордонному діалозі і співпраці росте. Разом з цим багато, хто намагається зруйнувати стереотипи і табу, виражає альтернативні ідеї. З іншого боку, будучи відкритими по суті, соціальні медіа роблять цих людей уразливими перед службами безпеки і суспільствами своїх країн: влада їх залякує, а суспільство чинить тиск. Така тактика залякування призводить до самоцензури і стриманості, тим самим обмежуючи простір, що ледве відкрився, для альтернативних думок і відкритих обговорень. Більше того, соціальні медіа активно використовуються для пропаганди ненависті і ксенофобії, а також критики виражених думок та їх залякування.

Отже, інструменти медіа можуть впливати на динаміку конфліктів і сприйняття суспільства, впливають на формування колективної ідентичності та політичний курс [1].

Таким чином, на основі вище викладеного матеріалу можна зробити наступні **ВИСНОВКИ**.

1. Дипломатія є своєрідним засобом реалізації зовнішньої політики держави. На сучасному етапі розвитку в епоху супутникових антен та цифрового зв'язку, вплив аудіовізуального образу вимагає уваги дипломатів.

Розвиток медіа засобів стало причиною створення так званого Глобального Суспільства, яке підвищило почуття глобального включення, а також створило для дипломатів новий вимір в традиційній народній дипломатії. У сфері медіа дипломатична служба виконує два головних завдання: по-перше, збір та обробка інформації в інтересах проведення державою зовнішньополітичного курсу, забезпечення своїй країні гідного місця на міжнародній арені; по-друге, забезпечення інформаційної підтримки зовнішньої політики своєї держави, причому як усередині країни, так і за кордоном. У даному контексті дипломатична служба сама є важливим джерелом інформації.

2. Сьогодні незалежні медіа беруть на себе роль провідників зовнішньої політики. Вони активно і цілеспрямовано доводять до світової громадськості конкретні аспекти зовнішньополітичного курсу країни і чим більш потужні національні ЗМІ, тим більше можливостей вони відкривають для своєї держави у світовій політиці. В Україні демократичні перетворення відкрили широкі можливості для становлення та розвитку засобів масової інформації, проте, водночас, інформаційне поле продовжує залишатися сферою, що несе в собі потенційні загрози щодо підтримки миру та безпеки (поширення сфабрикованої інформації, «гуманітарні інтервенції» тощо).

3. Про розвиток медіа свідчить створення платформ (наприклад, Twitter), що дозволяють швидко передачу інформації, постійне її оновлення в режимі реального часу про конференції, акції протесту, політичні новини тощо. Рівень частоти читання деяких блогів і простих веб-сайтів можна порівняти з рейтингом багатьох передових новітніх видань. Тому медіа стає ще одним інструментом в дипломатичній діяльності уряду. Часто медіа стає єдиним майданчиком, який дозволяє заявити про себе дипломатам, знаходити і мобілізувати інших до дії.

Відкритість, яку забезпечують інструменти має двосторонній характер: з одного боку, витрати на організацію повідомлень скорочуються і число політично активних громадян росте; багато, хто з них намагається зруйнувати стереотипи і табу, виражає альтернативні ідеї; з іншої сторони, будучи відкритими, медіа роблять цих людей уразливими перед службами безпеки, певними органами влади у своїй країні (влада їх залякує, а суспільство може чинити тиск). Сьогодні медіа активно використовуються для пропаганди ненависті і ксенофобії, а також критики виражених думок та їх залякування. Небезпечними є он-лайн інформаційні війни, які часто отримують серйозне фінансування зі сторони влади. Пропаганда на таких сайтах набагато є тоншою і часто виступає у формі аналітичних, історичних публікацій, публікацій новин, що претендують на представлення фактичних доказів. Таким чином, інструменти медіа у руках дипломатів можуть впливати на динаміку конфліктів і сприйняття суспільства, впливають на формування колективної ідентичності та політичний курс в цілому.

4. Національні інтереси України на міжнародній арені вимагають проведення активного зовнішньополітичного курсу, спрямованого на зміцнення позицій Росії, зміцнення тих механізмів колективного управління світовими політичними та економічними процесами, в

яких Росія відіграє важливу роль. За допомогою активної продуманої медіа дипломатії Україна здатна підняти свій міжнародний авторитет.

Література

1. Блищенко И.П. Дипломатическое право. – М.: Международные отношения, 1991. – 281 с.
2. Вопросы теории и истории международных отношений / Дипломат. акад. МИД России; гл. ред. Т.А. Закаурцева. – М.: Восточная книга, 2010. – 300 с.
3. Гамагелян Ф. Социальные Медиа: новый уровень многоуровневой дипломатии // Кавказский Выпуск. Журнал по трансформации конфликтов. – 2012. // Доступно на: <http://caucasusedition.net/ru>
4. Диалог при помощи фильмов, 2011. // Доступно на: <http://www.c - r.org/our - work/caucasus/dialogue through film.php>
5. Кашлев Ю.Б. Информация. Дипломатия. Психология. – М.: Известия, 2002. – 350 с.
6. Козырев Н.И. Характер и специфика работы начинающего дипломата: учеб. пособие / Н.И. Козырев; Дипломат. акад. МИД России, Ин-т актуальных междунар. проблем. – М.: Восток-Запад, 2011. – 63 с.
7. Колосов Ю.Н. К вопросу о примате международного права // Сборник научных трудов «Роль международного права в современной внешней политике». – М.: МГИМО, 1991.
8. Левин Д. Б. Международное право, внешняя политика и дипломатия. –М.: Международные отношения, 1981.
9. Международная безопасность и контроль над вооружениями / Дипломат. акад. МИД России; гл. ред. Ю.Я. Белобров. – М.: Восточная книга, 2010. – 235 с.
10. Попов В.И. Современная дипломатия. Теория и практика. – М.: Научная книга, 2000. – 240 с.
11. Проскурин С.А. Системный принцип формирования внешней политики // Полис. – 1997. - № 1. – С. 41-48.
12. Рыбаков Ю.М. Дипломатия: учебное пособие для вузов / Ю.М. Рыбаков; Дипломат. акад. МИД России, каф. дипломатии. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Восток-Запад, 2010. – 655 с.
13. Селянинов О.П. Практика дипломатических сношений государств. – М.: МГИМО, 1999. – 201 с.
14. Селянинов О.П. Тетради по дипломатической службе государств (История и современность). – М.: МГИМО, 1998. – 192 с.
15. Транснациональные политические пространства: явление и практика / отв. ред. М.В. Стрельцова; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. – М.: Весь Мир, 2011. – 372 с.
16. Фельтхем Р. Дж. Настольная книга дипломата // <http://ellib.org.ua/books/files/mvidn/diplomatu/index.html>
17. http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246396130&cat_id=223223535
18. Shirky C. Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations. – New York: Penguin Press, 2008. – 54 p.
19. The new dynamics of multilateralism: diplomacy, international organizations, and global governance / J.P. Muldoon [и др.]. – Boulder: Westview Press, 2011. – 370 p.

УДК 316.614:378.2

СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ ЦІННІСНОГО КОМПОНЕНТУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КУРСАНТІВ

Кійков В. М.

викладач Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті розглянуто ціннісні орієнтації особистості у курсантів вищих навчальних закладів МВС України. Проведено аналіз ролі цінностей у структурі соціальної компетентності курсантів, зв'язку цінностей із соціальним середовищем навчального закладу. Зроблено експериментальний вимір ціннісного компонента соціальної компетентності курсантів та аналіз отриманих даних.

В статье рассмотрены ценностные ориентации личности у курсантов высших учебных заведений МВД Украины. Проведен анализ роли ценностей в структуре социальной компетентности курсантов, связи ценностей с социальной средой учебного заведения. Выполнено экспериментальное измерение ценностного компонента социальной компетентности курсантов и анализ полученных результатов.

Ключові слова: соціальна компетентність, курсант, соціальні цінності.

Актуальність. Проблема налагодження взаємозв'язків між населенням та міліцією є, незаперечно, актуальною. У зв'язку з цим в наукових колах набуває все більшого значення дослідження структури особистості правоохоронця і тих характеристик, що впливають на якість взаємодії міліції з населенням. Нами була визначена соціальна компетентність, як одна із характеристик особистості, що проявляється і формується у взаємодії з соціальним оточенням. Соціальна компетентність є комплексним і багатогранним конструктом, що базується на нормах і цінностях представників професійних груп, в межах певного соціального інституту. Тому, в межах дослідження соціальної компетентності курсантів ВНЗ МВС України, виникла необхідність дослідження ціннісного аспекту в розробленій нами моделі соціальної компетентності курсантів і оцінки ефективності впровадження у навчально-виховний процес соціальної технології з метою цілеспрямованого розвитку соціальної компетентності.

Ступінь розробленості проблеми. На сьогодні в науковій літературі існує велика кількість методів дослідження ціннісного компонента системи особистості і один із підходів, який був використаний у дослідженні, стосується дослідження толерантності, як основної цінності особистості у демократичному суспільстві. Дані методи можна поділити на специфічні, що направлені на виявлення установок толерантної свідомості та неспецифічні, що описують універсальні характеристики особистості і міжособистісне спілкування. Із великої кількості існуючих методів варто зазначити наступні: діагностичний тест відношень (Г.У. Солдатова), експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаев, Л.А. Шайгерова), опитувальник для виміру толерантності (В.С. Магун, М. С. Жамкочьян, М.М. Магура), методика діагностики загальної комунікативної толерантності (В.В. Бойко), шкала соціальної дистанції (Э. Богардус), методика визначення толерантності до невизначеності (С. Баднер), опитувальник для діагностики здатності до емпатії (А. Мехрабиан, Н. Эпштейн), методика визначення стресорезистентності і соціальної адаптації (Т.Х. Холмс, Р.Х. Page).

Мета. Визначити соціальний характер прояву ціннісного компонента у структурі соціальної компетентності курсанта та апробувати методику його дослідження.

Вклад матеріалу. Соціальна компетентність визначається у взаємодії членів соціуму, а характер взаємодії визначається системою ціннісних установок особистості. Тому в структурі соціальної компетентності правоохоронця ми визначили ціннісний компонент, який включає в себе професійні знання з налагодження партнерства і взаємодії з населенням, розуміння прав людини, принципу толерантності в правоохоронній діяльності, здатність до співчуття та емпатії і застосування цих знань, вмінь і навичок в процесі службової діяльності.

Поняття соціальної компетентності щільно переплітається з поняттям толерантності і є невід'ємними складовими частинами характеристики людської взаємодії. Толерантність, як і соціальна компетентність, є складна сукупність різних конкретних форм, пов'язаних один з іншим певним чином, чим і пояснюється багатоплановість їх визначень та методів дослідження. В усіх випадках немає чіткого критерію для виділення видів толерантності. У відповідності до неоднозначності виділення признаков і проявів толерантності для її вивчення застосовують різні методи [2, 5-7].

В дослідженні ціннісного компоненту, у розробленій нами моделі соціальної компетентності, ми досліджували толерантність, як необхідну складову частину особистості правоохоронця. Толерантність визначається як головна компетентність людини, характеристика його готовності і здатності жити і конструктивно взаємодіяти у суспільстві. Взаємодія є зв'язуючим елементом для понять соціальна компетентність і толерантність. Рівень сформованості толерантності особистості позначається на якості взаємодії, на досягненні соціально значимих цілей, а відповідно впливає на показник розвитку соціальної компетентності.

Дослідження толерантності є непростою задачею, тому що діагностичний комплекс не може охопити багатоплановість видів і форм толерантності. Сам термін «толерантність» настільки універсальний, що може бути застосований до любого соціально-психологічного феномену. Нас цікавить в толерантності правоохоронця такі якості, як здатність до партнерської взаємодії з населенням, готовність і здатність до діалогу, плюралізм, повага до прав людини. Ми не ставили перед собою мету створити універсальний діагностичний комплекс. Для нас головною задачею дослідження є оцінка ефективності розробленої соціальної технології. Нам достатньо зафіксувати зміни одного виміру у толерантній структурі особистості, що, як ми зазначили в межах дослідження, найбільше корелює з ціннісним профілем особистості правоохоронця. Ми виділили у складній анатомії толерантності її ключовий вимір – особистісний, як цінності і особистісні установки та міжособистісний, як толерантність взаємовідносин.

Спілкування є основним характером взаємодії у професіях «людина – людина», тому для дослідження ціннісного компоненту ми використали опитувальник В.В. Бойко, що дозволяє діагностувати толерантні і інтолерантні установки особистості, що проявляються у процесі спілкування, а саме: неприйняття або непорозуміння індивідуальності людини; використання себе в якості еталону при оцінці інших; категоричність чи консерватизм в оцінці людей; невміння скривати чи згладжувати неприємні почуття при спілкуванні з некоммунікбельним партнером; намагання перевиховати, переробити партнера, підігнати під себе, зробити зручним; невміння пробачити іншому помилки, неловкість, ненавмисно спричинені незручності; нетерпимість до фізичного чи психічного дискомфорту партнера; невміння пристосуватись до партнера.

Ми вибрали неспецифічну методику діагностики толерантності, що описує універсальні характеристики особистості і людського спілкування. Дана методика діагностики, що використовується при вивченні толерантності, націлена на вивчення особистісних особливостей, віднесених до типу толерантної (не толерантної) людини.

Для проведення дослідження нами було відібрано 228 курсантів за правилами квотної вибірки з генеральної сукупності 2280 курсантів з 1-го по 4 - ий курси ХНУВС, по дві групи з кожного курсу, одна група контрольна, інша експериментальна. Загальна кількість курсантів експериментальної вибірки, які взяли участь у експерименту склала 115 чоловік: Е1 1-й курс 30 курсантів, Е2 2-й курс 29 курсантів, Е3 3-й курс 27 курсантів, Е4 4-й курс 29 курсантів. Загальна кількість курсантів контрольної вибірки склала 113 чоловік, по одній групі з кожного курсу: К1 1-й курс – 29 курсантів, К2 2-й курс – 29 курсантів, К3 3-й курс – 28 курсантів, К4 4-й курс – 27 курсантів.

Перед початком експерименту ми провели пілотажне дослідження вибірки курсантів на предмет їх думки, стосовно необхідних для правоохоронця вмінь і якостей, які впливають на процес соціальної взаємодії. Усі опитані курсанти визначають вміння налагодження ефективної взаємодії з оточенням як основне в правоохорончій діяльності. Також, 98% опитаних визнають, що повага до прав людини є головною у діяльності міліції. Стосовно якостей, що мають бути притаманні правоохоронцеві, курсанти виділяють поміркованість (82%), здатність до співчуття і поваги до людини (87%). Із перерахованих вмінь, 89% опитаних визначили вміння вислухати, зрозуміти співрозмовника та надати допомогу. Виділені курсантами вміння і якості ми можемо розглядати як цінності, які курсанти виділяють як значимі.

Також, ми провели опитування викладачів і курсових командирів (25 респондентів), для визначення їх думки стосовно значимості толерантних установок особистості правоохоронця для професійної діяльності. Отримані результати (93%) підтвердили правильність нашої думки стосовно вибору ознак толерантності як ціннісного компоненту, що безпосередньо позначається на ефективності взаємодії правоохоронця з соціальним оточенням і відповідно визначає міру розвитку його соціальної компетентності.

У основній частині дослідження виділили п'ять рівнів розвитку толерантності у курсантів: відсутність прояву ознаки (в стадії формування), слабкий прояв ознаки, посередній прояв ознаки, достатній і інтенсивний (високий). Для відсутності прояву ознаки характерним є відсутність визнання толерантності та нездатність впровадження ціннісних категорій у

службову діяльність; слабкий прояв визначається поверхневим розумінням необхідності толерантності у правоохоронній діяльності та вмінням впроваджувати окремі елементи ціннісних категорій у службову діяльність; посередній прояв ознаки характеризується репродуктивним вмінням розв'язувати типові службові завдання, пов'язані з налагодження взаємодії, здатністю частково перенести теоретичні знання на практику; достатній прояв ознаки передбачає вміння повністю перенести теоретичні знання на практику, характеризується достатнім для ефективного виконання службових завдань рівнем толерантності, здатністю розуміти іншого. Інтенсивний прояв ознаки характеризується творчим підходом, інтенсивним проявом ознак толерантності в поведінці правоохоронця, високим рівнем емпатії.

У дисертаційному дослідженні нами були описані критерії та показники ціннісного компоненту соціальної компетентності курсантів, як відповідні знання, вміння, навички:

- знання про взаємодію, її сутність, роль в правоохоронній діяльності, сучасні проблеми правоохоронних органів з питання налагодження взаємодії, причини проблем, принципи взаємодії населення та правоохоронних органів, концепції, форми і методи взаємодії; основ спілкування, теорії конфлікту, професійної етики роботи правоохоронця; правового регулювання з питань прав людини;

- розуміння принципу толерантності в правоохоронній діяльності.
- вміння перенести теоретичні знання на практику;
- здатність аналізу соціально – необхідної інформації;
- здатність до розуміння, співчуття, емпатії;
- здатність ціннісного відношення до інших.

У роботі ми не досліджували рівень знань курсантів з теорії взаємодії, питань прав людини, основ толерантності, розуміючи, що наявність знань має позначитись на рівні толерантності. Якщо відповідні зміни відбулись, то ми вправі говорити про ефективність соціальної технології та набуття курсантами активних знань, певних навичок, що будуть застосовані ними у професійній діяльності.

У відповідності до методики В.В. Бойко, чим вище кількість набраних респондентом балів тим більша ступінь його нетерпимості до оточення, відповідно нижчим є рівень толерантності і показник ціннісного компоненту соціальної компетентності правоохоронця (таблиця 1).

Таблиця 1. Рівень толерантності курсантів контрольних і експериментальних груп на початку експерименту.

Група, курс	Відсутній прояв ознаки Нетерпимість висока від 108 до 135 балів	Слабкий прояв ознаки Нетерпимість достатньо висока від 81 до 107 балів	Посередній прояв ознаки Нетерпимість посередня від 54 до 80 балів	Достатній прояв ознаки Нетерпимість слабка від 27 до 53 балів	Інтенсивний прояв ознаки Нетерпимість відсутня від 1 до 26 балів
	Кі-сть / %	Кі-сть/ %	Кі-сть/ %	Кі-сть/ %	Кі-сть/ %
К1	0	6 / 20.68	13 / 44.82	8 / 27.58	2 / 6.89
К2	0	7 / 24.13	10 / 34.48	9 / 31.03	3 / 10.34
К3	0	4 / 14.28	12 / 42.85	8 / 28.57	4 / 14.28
К4	0	2 / 7.40	8 / 29.62	11 / 40.74	6 / 22.22
Е1	0	7 / 23.33	12 / 40	9 / 30	2 / 6.66
Е2	0	5 / 17.24	11 / 37.93	10 / 34.48	3 / 10.34
Е3	0	2 / 7.41	10 / 37.04	10 / 37.04	5 / 18.52
Е4	0	2 / 6.89	10 / 34.48	11 / 37.93	6 / 20.68

Так, в експериментальних групах в рамках виховної роботи був прочитаний спецкурс „Поняття, зміст та структура соціальної компетентності правоохоронця” та проведені соціально-психологічні тренінги професійної спрямованості з формування компонентів соціальної компетентності правоохоронців. В контрольних групах навчання, професійна підготовка і виховна робота здійснювалась за традиційною схемою. По завершенню впровадження педагогічної технології нами був проведений заключний вимір толерантності у курсантів (таблиця 2).

Таблиця 2. Рівень толерантності курсантів контрольних і експериментальних груп по завершенню експерименту

Група, курс	Відсутній прояв ознаки Нетерпимість висока від 108 до 135 балів	Слабкий прояв ознаки Нетерпимість достатньо висока від 81 до 107 балів	Посередній прояв ознаки Нетерпимість посередня від 54 до 80 балів	Достатній прояв ознаки Нетерпимість слабка від 27 до 53 балів	Інтенсивний прояв ознаки Нетерпимість відсутня від 1 до 26 балів
	Кі-сть/ %	Кі-сть/ %	Кі-сть/ %	Кі-сть/ %	Кі-сть/ %
K1	0	5/17.24	11/37.93	12/41.37	1/3.44
K2	0	4/13.79	11/37.93	10/34.48	4/13.79
K3	0	4/14.28	9/32.14	10/35.71	5/17.85
K4	0	3/11.11	9/33.33	9/33.33	6/22.22
E1	0	2/6.66	8/26.66	14/46.66	6/20
E2	0	1/3.44	8/27.58	13/44.82	7/24.13
E3	0	1/3.7	6/22.22	14/51.85	6/22.22
E4	0	1/3.44	7/24.13	16/55.17	5/17.24

Для більшої наочності ми зробили загальну порівняльну таблицю по ціннісному компоненту, що фіксує результати на початку і наприкінці експериментального дослідження для курсантів контрольних і експериментальних груп (таблиця 3).

Таблиця 3. Порівняльна таблиця рівнів сформованості ціннісного компоненту соціальної компетентності курсантів.

	Слабкий прояв толерантності				Посередній прояв толерантності			
	Експериментальні групи		Контрольні групи		Експериментальні групи		Контрольні групи	
Початок	16	13.91	19	16.81	43	37.39	43	38.05
Кінець	5	4.34	16	14.15	29	25.21	40	35.39
<i>Приріст</i>	-11	-9.57	-3	-2.66	-14	-12.18	-3	-2.66

	Достатній прояв толерантності				Інтенсивний прояв толерантності			
	Експериментальні групи		Контрольні групи		Експериментальні групи		Контрольні групи	
Початок	40	34.78	36	31.85	16	13.91	15	13.27
Кінець	57	49.56	41	36.28	24	20.86	16	14.15
<i>Приріст</i>	+17	+14.78	+5	+4.42	+8	+6.95	+1	+0.88

Аналіз даних виявив зміну показників рівня толерантності у курсантів експериментальних груп наприкінці експерименту, у порівнянні з початком на 21 % за рахунок зменшення слабого і посереднього проявів толерантності. У той час, коли курсанти контрольних груп по завершенню експерименту мають зменшення по даним категоріям на 5% та зростання достатнього і інтенсивного прояву на 5%. Курсанти експериментальних груп мають збільшення достатнього і інтенсивного прояву толерантності на 21%.

Дані, наведені в таблиці, свідчать про те, що після викладання спецкурсу „Поняття, зміст та структура соціальної компетентності правоохоронця”, більшість курсантів в експериментальних групах мають позитивну динаміку зменшення показників відсутності і слабого прояву ознак по ціннісному компоненту соціальної компетентності і зростання достатнього і інтенсивного прояву відповідно. Необхідно зазначити, що відсутності прояву ознаки толерантності не було зафіксовано на констатуючій фазі соціального експерименту, що свідчить про високий початковий рівень сформованості особистісної толерантності у курсантів.

Висновки. В розробленій методиці дослідження ціннісного компоненту соціальної компетентності курсантів ми не посягаємо на абсолютність та універсальність даної методики. Зв'язок між відношенням до людини та рівнем розвитку його толерантності

незаперечний. Тому, для виявлення змін у ціннісних установках особистості курсантів достатньо дослідити зміни особистісного та міжособистісного виміру толерантності. Даний підхід дозволив нам не тільки дослідити ціннісний аспект соціальної компетентності курсантів, але й визначити ефективність соціальної технології для цілеспрямованого розвитку ціннісного компонента соціальної компетентності курсантів.

Література

1. Адорно, Т. Исследования авторитарной личности [Текст] / Т. Адорно – М.: Серебряные нити, 2001. – 416с.;
2. Асмолов, А. Г. Толерантность от утопии к реальности. На пути к толерантному сознанию [Текст] / А. Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.;
3. Комогоров, П.Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов вуза [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01, 13.00.08 / П.Ф. Комогоров – Курган., 2000. – 18 с.;
4. Мириманова, М.С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие. // Развитие исследовательской деятельности учащихся [Текст]: методический сборник / М.С. Мириманова, А.С. Обухов. М.: Народное образование, 2001. – с. 88 – 98.;
5. Уолцер, М. О терпимости [Текст] / М. Уолцер. – М.: Идея-пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 160 с.;
6. Рюмшина, Л.И. Библиотека психологии и педагогики толерантности [Текст] / Л. И. Рюмшина // Вопросы психологии: Научный журнал. - 2002. - N2. - С. 130-131.;
7. Скрыбина, О.Б. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников [Текст] : автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.06 / О.Б. Скрыбина; Костромской гос. ун-т.-Кострома, 2000. – 18 с.

СОЦІОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ПОМІЖ ЛІБЕРАЛІЗМОМ ТА ДЕРЖАВОЦЕНТРИЗМОМ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Кутуєв П.В.

*доктор соціологічних наук, професор
в.о. зав. кафедри соціології НТУУ «КПІ»*

Герчанівський Д.Л.

магістрант кафедри соціології НТУУ «КПІ»

Стаття висвітлює інтелектуальну генезу девелопменталізму як політичної ідеології та економічної практики.

Статья освещает интеллектуальный генезис девелопментализма как политической идеологии и экономической практики.

The article examines the intellectual genesis of developmentalism as a political ideology and economic practice.

Ключові слова: розвиток, модернізація, соціологія розвитку і модернізації, девелопменталізм, держава, Ф. Ліст.

В сучасних умовах глобальної кризи – численні дослідники з огляду на її масштаб та значущість зіставляють сучасну кризу зі Великою депресією – проблема вибору моделі розвитку / модернізації українського суспільства була (згадаймо відоме Кучмове початку 1990-х рр. «яке суспільство мені будувати: капіталістичне, комуністичне?»), є та тривалий час лишатиметься актуальною для інтелектуалів й практиків.

Так дослідники феномену держави, що сприяє розвитку, у порівняльно-соціологічному та історичному контекстах відзначають, що успіх Японії завдячує реалізації не приписів ліберально-інтерпретованого А. Сміта, а стихійній адаптації / відкриттю державоцентристських ідей Ф. Ліста. Ба більше, адаптація ідей та практик держави, що сприяє розвитку до українського контексту вимагає осягнення витоків та генеалогії цього феномену, ширше – девелопменталізму в цілому – у зіставленні з іншою впливовою ідеологією / програмою розвитку, яким є лібералізм (неолібералізм на етапі сьогодення).

Не зважаючи на різноманіття політичних сил та ідеологій, що діють на вітчизняних теренах та їх активну конкурентну боротьбу за підтримку в електоральному полі, *de facto* переважна більшість основних політичних гравців – безвідносно декларацій та риторики *by default* пропонують неоліберальний шлях економічного – ширше – соціального розвитку [5, 18]. (Щодо набуття неолібералізмом статусу універсальної ідеології, яка спричиняється до ідейно-політичної конвергенції лівих та правих див. інформативну розвідку британського вченого Коліна Хея про модернізацію британських лейбористів на основі неоліберального консенсусу [19]).

Гегемоністичний статус неоліберальних практик та ідеологем притаманний не лише Україні, а є глобальним феноменом, що робить імперативним концептуалізацію витоків неолібералізму як ідеології та програми розвитку, а також ідентифікації її альтернатив. Із 1970-х років неоліберальна економічна політика стала не просто глобальним стандартом господарювання, а ідеологією соціального розвитку та фундаментальним принципом організації соціуму *in toto*.

Уряди як правого, так і лівого ідеологічного спрямування ініціюють неоліберальні реформи: приватизацію, зменшення податків, відхід від державного регулювання економіки та фінансів за одночасного демонтажу держави загального добробуту.

Критики неолібералізму фіксують суперечливість цього типу дискурсу. Неоліберали проголошують універсальність принципу граничного індивідуалізму та незалежності від держави. Втім, цей принцип накидається на непривілейовані соціальні групи (держава, за визначенням Л. Вакана, стає каральною та практикує політику ексклюзії), натомість капіталістичний клас підпорядковує державу захисту своїх інтересів, що сприяє приватизації цим класом прибутків та усупільненню втрат.

Своєю чергою, прибічники ідеї вільного ринку, як основи організації соціуму, стверджують, що неолібералізм є відповіддю на виклики глобалізації та кризи *big government* й *nanny state*. Більш того, Маріон Форкад (M. Fourcade) у своїй роботі «The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries» на прикладі економік та політичних практик Мексики, Британії, Чілі та Франції переконливо доводить неоднорідність та неуніверсальність ліберальних практик у різних країнах.

Задачі, для розв'язання яких впроваджувалися неоліберальні практики, на думку М. Форкад, були також різними: якщо у Чілі та Великобританії неоліберальна політика повинна

була сприяти вирішенню соціальних проблем, то у випадку Мексики та Франції вона проходила задля більш ефективної інтеграції країни у світову економічну систему [17].

Суперечливі наслідки неоліберальної політики спонукають багатьох дослідників, зокрема Георгія Дерлуг'яна, Роберта Вейда, Дані Родріка звертатися до його ідеологічного попередника, девелопменталізма, що базується на запереченні принципів *laissez-faire*. У 1950—1980-х роках останній домінував на світовій арені у формі кейнсіанської політики «всезагальної занятості». Ряд держав, зокрема Японія, пізніше — Південна Корея та Азійські тигри, частково КНР, не користувалися у внутрішній політиці неоліберальними приписами, натомість завдяки ефективному консенсусу державної бюрократії та власників капіталу спромоглися створити ефективні держави, що згодом концептуалізовані у соціологічній літературі як «держави, що сприяють розвитку». Рідше цей термін використовується в контексті Латинської Америки, через нездатність латиноамериканських держав на практиці реалізувати стратегію розвитку спочатку імпортозаміщення, а пізніше — становлення експортно-орієнтованої промисловості, багато в чому через специфіку регіональної бюрократії, яка історично перебуває в сильній залежності від місцевих олігархій.

Автор терміну «держава, що сприяє розвитку», американський соціолог і економіст Чалмерс Джонсон, професор Каліфорнійського університету (Берклі), директор Інституту дослідження політики Японії, вперше використав його у своїй роботі «Міністерство зовнішньої торгівлі і промисловості Японії та Японське диво» (Chalmers A. Johnson, «Ministry of International Trade and Industry and the Japanese Miracle») 1982 року, хоча є й інші, менш популярні, версії авторства терміну [21]. Під державою, що сприяє розвитку, Ч. Джонсон розумів таку державу, в якій бюрократія здатна ефективно і цілеспрямовано регулювати ринкову економіку. Така держава, на відміну від ленінських держав, має ринкову, а не планову економіку, але не обов'язково є демократичною [5, 42—43].

Відтак, за сучасних умов гострих дебатів суспільствознавців, дебатів, що трапляються у континуумі «девелопменталізм versus неолібералізм», актуальним стає визначення витоків та реконструкції інтелектуальної ґенези девелопменталізму. У свою чергу, реалізація цього завдання дає можливість кращого розуміння сучасних соціологічних та ідеологічних дебатів про моделі розвитку модерних суспільств, трансформації модерну як такого та його особливості на пострадянських теренах.

Проблему співвідношення держави та капіталістичної економіки аналізувало чимало класиків соціологічної думки, серед яких К. Маркс, М. Вебер, Ф. Ліст, Г. Спенсер. Проблему неспівмірності ролі держави та її відображення у соціології досліджувало і багато сучасних вчених, серед яких Ч. Джонсон [21], Ч. Тіллі [26], Т. Скочпол [25], П. Еванс [14], І. Валлерстайн [1], А. Г. Франк [16], Г. Дерлуг'ян [2], Б. Джесоп [20].

За Е. Гобсбаумом, наприкінці XVIII століття в Європі відбулися дві революції, що стрімко поширилися пізніше на всю земну кулю і сформували сучасну світову систему в тому вигляді, яку ми її знаємо сьогодні. У 1780-х впровадження парової машини зробило можливим масове фабричне виробництво, яке пізніше отримало назву англійської індустріальної революції. Вона, з одного боку, дозволила налагодити масове дешеве виробництво типової продукції, що, в свою чергу, сприяло швидкому проникненню нових технологій в повсякденне життя. З іншого боку, фабричне виробництво зажадало великої кількості працівників, чия праця була тепер спеціалізованою і відділеною від домашнього господарства, що радикально змінило класову структуру суспільства.

У 1789 році почалася Французька Революція, події якої перевернули геополітику того часу — в ідеологічний оборот увійшли тези про, по-перше, немінучість і природності соціальних змін, по-друге, про їх прогресивну спрямованість, і, нарешті, про суспільство (народ), а не особисто правителя (суверена), як носія державного суверенітету [1, 24—25; 5, 170].

Революції не були абсолютними та односпрямованими: на зміну ранньої «епохи капіталу», в термінології британського історика та соціального теоретика Еріка Гобсбаума, прийшла «епоха імперій», монархічних політичних систем, орієнтованих на зовнішню експансію, однак основи нового світового устрою вже були закладені в якісно новій суспільній системі [5, 170].

Ці тектонічні переходи мали низку наслідків. Протягом наступного століття був сформований той устрій суспільства, який ми називаємо модерним і ідентифікуємо з поєднанням капіталізму в економіці, націй і національних держав у сфері міжнародних відносин, раціональної бюрократії в сфері державного управління, представницьких демократичних процедур у публічній сфері та класової диференціації замість станової стратифікації [4, 120]. Постання модерних суспільств сприяло розділенню держав на групу тих, які більш ефективно впроваджували модерні зразки — завдяки вже наявній базі у вигляді ефективної бюрократії та розвинених ранніх форм капіталізму, та інших, для яких

модернізація залишалася нагальною потребою для збереження свого впливу на світовій арені. Навіть якщо результат бачився позірно схожим, то шлях до нього історично був дуже різним [18]. На думку І. Валлерстайна, це призвело до появи трьох ідеологій, кожна з яких пропонувала своє бачення суспільного майбутнього, і, відповідну економічну модель, що пов'язана з системою політичних практик. Цими ідеологіями стали: консерватизм (що апелював до не модерних взірців); соціалізм (або, як його називав І. Валлерстайн, радикалізм) та лібералізм [1, 25].

У домодерних суспільствах державний апарат був могутнім агентом економічної політики. Більш того, на думку багатьох соціологів, зокрема Ч. Тіллі, У. Макніла, Г. Дерлуг'яна, саме здатність ефективно мобілізувати ресурси була запорукою ефективності державного апарату. Це дало підстави соціологу-теоретику Нікосу Моузелісу ідентифікувати модернізацію з централізацією влади та її здатністю ефективно контролювати суспільство [23]. Саме питання можливості існування self-running економіки було поставлене в рамках англійської утилітарної протосоціологічної традиції Джоном Локком, але було засноване на попередньому досвіді існування в Британії ранніх форм капіталістичного господарювання, зокрема розвиненого фінансового ринку, що використовував досконалі інструменти, був відносно автономним та допускав можливість його самокерованості [3, 137—138]. Так, на думку І. Валлерстайна, був закладений базис першої з модернізаційних ідеологій, якою став класичний лібералізм [1, 25]. Основні ліберальні тези були закладені також в межах англійської утилітарної традиції в соціальній теорії, зокрема в роботах Т. Гоббса, розвинені Дж. Локком і остаточно оформилися в звичному зараз вигляді Гербертом Спенсером наприкінці ХІХ століття (Ідентифікація А. Сміта як фундатора лібералізму сьогодні піддається аргументованій критиці з боку Дж. Аррігі) [13], [5; 365—367]. Ядром ідеології класичного лібералізму були тези про природну рівність всіх людей, наявність у всіх природних прав (включаючи право на власність та на продукти своєї праці), їх рівність перед законом. Відповідний спосіб господарювання — *laissez-faire* (тобто невтручання держави в економіку) — розглядався як запорука суспільного розвитку. Роль держави зводилося до функції «нічного вартового», який гарантував дотримання природних прав і єдність «правил гри» для всіх членів суспільства.

Ідеї, закладені англійськими прихильниками ліберальної традиції, отримали нове життя в США, ставши ідейною основою класичного лібералізму — вже як політичної і економічної практики. Встановлення з 1787 року в США республіканського ладу і виграна в 1865 році економічно модернізованою Північною громадянською війною, сприяли побудові там класичного ліберального капіталізму. Однак результатом ліберального господарювання стала економічна криза, названа пізніше Великою Депресією, що породила до життя концепцію «держави загального добробуту» як способу виходу з неї. Нове бачення ролі держави прийнято називати кейнсіанським: основою його економічної системи служить концепція британського економіста Джона Кейнса, згідно з якою держава з метою стимулювання економіки повинно стимулювати ринок для штучного створення зайнятості. Інструментами державного регулювання стають: законодавче забезпечення соціального захисту; субсидування; розміщення державних замовлень; інвестування публічних коштів у розвиток інфраструктури. Кейнсіанська політика виявилася дуже ефективною і була одним із чинників набуття та втримання США статусу гегемона світової системи у повоєнний період. Втім, у 1970-х роках розпочинається криза кейнсіанської моделі. Проблема, на думку І. Валлерстайна, полягала в тому, що кейнсіанська держава мала значні витрати. Великі вкладення в соціальну та мілітаристську політику формували гігантський зовнішній борг, що і призвело до її колапсу. Як зазначає І. Валлерстайн, «на тлі цієї кризи на поверхню спливали шахраї, більш відомі під ім'ям «чиказьких хлопчиків», які в умовах підтримки жорсткої лінії з боку частини політиків, впливових в рамках світової системи в цілому, стали пропонувати всім в якості кращого засобу магію ринку» [1, 19].

Як вже зазначалося, сучасний неолібералізм — це форма ідеології, яка сьогодні фактично зняла гостроту суперечностей між консерватизмом і соціал-демократією, перетворюючи ці рухи з самостійних ідеологій на дві дуже схожі форми одного й того ж світогляду. Суттю неолібералізму на глобальному рівні стає підпорядкування інтересів окремо взятих держав інтересам мобільного транснаціонального капіталу. Як зазначають впливові соціологи Б. Джесоп та Д. Гарві, це спричиняється до занепаду кейнсіанського національної держави загального добробуту, яка замінюється шумпетеріанським постнаціональним режимом праці. Під режимом праці розуміється відмова від кейнсіанської політики повної зайнятості на користь підпорядкування соціальної політики вимогам гнучкості ринку робочої сили і системної конкурентоспроможності.

Сучасна криза неоліберальної економіки робить актуальним пошук інших шляхів державного розвитку. Триумвірат політичних ідеологій І. Валлерстайна можна доповнити,

акцентуючи увагу на іншому історичному шляху розвитку капіталістичної економіки — девелопменталістському. Ліберальні приписи апелюють до вдалого модернізаційного досвіду Нідерландів, Англії, пізніше — Сполучених Штатів. Але жодна з перерахованих держав, особливо на етапі свого становлення, не керувалася виключно ліберальними принципами, а скоріше ефективно поєднувала їх із активним державним регулюванням.

Досвід далеко не всіх держав був взагалі пов'язаний із принципами вільного ринку, часто основним ініціатором розвитку виступала держава.

Такий випадок Г. Дерлуг'ян називає державою наздоганяючого розвитку [2, 43]. Прикладом такого розвитку може бути модернізація Пруссії у 1801—1850 роках, або японська реставрація Мейдзі. За зауваженням Г. Дерлуг'яна, «це не стільки аберація, що порушує закони ринку, скільки активна адаптація в умовах вимушеного наздоганяючого розвитку при явній недоструктурірованності ринкового середовища» [2, 47].

Інтелектуальна генеалогія девелопменталізму нерозривно пов'язана з суспільно-політичними практиками. На думку сучасного індійського соціолога та політеконома Амія Кумара Багчі, самий феномен держави, що сприяє розвитку та політика девелопменталізму постають задовго до їхнього інтелектуального оформлення [13].

Згідно з А. Багчі, становлення першої держави, що втілювала практики девелопменталізму, на теренах Європи припадає на середину — кінець XVI століття та пов'язане з війною за незалежність Нідерландів проти іспанського панування та постановням Об'єднаних Провінцій як єдиної голландської держави у 1579 році. Протягом наступних 50 років голландці стали досвідченими мореплавцями, налагодивши морські перевезення навколо всього світу — від Індонезії до Карибських островів, а згодом створили могутню колоніальну імперію. Такій стрімкій модернізації сприяла низка факторів: необхідність об'єднання перед загрозою повеней; історична слабкість феодальних відносин; патріотизм та концепція національної єдності, що рано сформувалася. Але найважливішим елементом цих еволюцій була держава, що налагодила високоефективну податкову систему задля забезпечення військової сили, налагодження інфраструктури (каналів) сільського господарства і торгівлі та, деякою мірою, підтримки найбідніших верств населення для зменшення соціальної напруги. Встановлення свободи віросповідання сприяло притоку заможних та кваліфікованих іммігрантів, зокрема протестантів та іудеїв, що покидали Іспанію, побоюючись переслідування інквізиції. Фіксація податків, розвиток досконалої фінансової системи та поява високоліквідного державного боргу похвалили ринок, а створений у 1609 році Банк Амстердаму став прообразом центрального банку. Економіка Нідерландів мала за опертя поєднання як принципів вільного ринку, так і девелопменталістських імперативів, державні органи за необхідності рішуче втручалися в економічне життя. Прикладом може бути мінімізація деструктивних наслідків «бульбашки» на ринку тюльпанів в 1637—1638 роках шляхом визнання недійсними ф'ючерських угод із вартістю їх розв'язання в 1% замість більшого відсотку, що пропонувався спільнотою торговців [9, 54—55], [13].

Не менш яскравим є приклад першої в Європі індустріальної держави, Великобританії. А. Багчі проводить генеалогію англійського девелопменталізму також із XVI століття, ідентифікуючи її постановням із поступовим ослабленням кріпосного права і, відповідно, феодального господарювання внаслідок низки селянських повстань. Протестантська реформація, своєю чергою, сприяла становленню державного підприємництва через експропріацію церковних земель. Залишки феодальних відносин були знищені протягом громадянської війни між королем та парламентом та під час диктатури Олівера Кромвеля. Англія стала другою європейською державою після Нідерландів, де законодавчим шляхом було встановлено товарну ліквідність землі та скасовано обмеження, які сприяли збереженню великих земельних маєтків цілими.

Усунення феодальної землевласності та звільнення великої кількості робітників із неринкових (феодальних) форм праці, ослаблення середньовічних торговельних обмежень, вдале запозичення технологій та досвіду в інших європейських державах сприяли швидкому економічному зростанню. Держава активно сприяла капіталістичному господарюванню законодавчим шляхом. Так, було прийнято ряд жорстких законів, наприклад Чорний Акт 1723 року, які захистили приватну власність. Запроваджувалися і протекціоніські міри, зокрема навігаційні акти, прийняті в 1651 і 1662 роках, обмежили імпорт, національні виробники зерна, цукру, текстилю, виробів для мореплавства, деревини були захищені загороджувальними митами. Великі державні витрати на військово-морський флот стимулювали економіку та сприяли розвитку техноємних галузей.

Фінансовий ринок також стрімко розвивався. З 1690 р. акції великих компаній, зокрема East Indian Company, Royal African и Hudson Bay стали вільно торгуватись на ринку, що призвело до стрімкого збільшення їх капіталізації. У 1693 році були введені парламентські

гарантії за державними боргами, що дозволило створити національний борг. У 1692—1695 роках відбувся бум спекулятивних IPO, а в 1694 р. було створено Банк Англії, що дало початок створенню нових банків. Банківський капітал обслуговував державний борг, щоб дозволило зекономити державні кошти порівняно із неліквідним публічним боргом держави. Розвиток фінансового ринку супроводжувався рядом криз, зокрема бульбашка South Sea Company 1719—20 років, але в цілому для економіки вони пройшли відносно безболісно (хоча мали більш деструктивні наслідки, аніж в Нідерландах), багато в чому завдяки активному втручання держави [9, 101-105]. Так саме, як і в випадку з Нідерландами, економічне зростання забезпечувалося вдалою комбінацією ринкових та не-ринкових імперативів. В економічному розвитку Великобританії роль держави часто недооцінюється, через те, що її вплив часто губився за децентралізацією і зводиться до збирання податків та підтримки збройних сил, але держава залишалася потужним актором в сфері економіки [13].

В якості класичного прикладу діяльності ефективної девелопменталіської держави А. Багчі наводить об'єднання та модернізацію Німеччини у 1850—1914 роках. Через тривалу роздробленість та панування феодальних відносин, німецькі землі вимушено опинилися перед необхідністю наздоганяючого розвитку. Успіх країни пов'язаний із економічним об'єднання німецьких держав, скасуванням внутрішніх тарифів і кріпосного права, значними інвестиціями в створення залізничних мереж Пруссією і іншими німецькими державами в 1830-х, що привело до стрімкого росту внутрішнього ринку, що і стало основою для об'єднання країни. Бюрократичний апарат об'єднаної держави контролювався не буржуазією, а вихідцями із дворянства та старої бюрократії, що втім не завадило ефективному капіталістичному розвитку. Велику роль зіграла й модернізація армії, а також значні державні ресурси, спрямовані на розвиток освіти, в тому числі початкової, що дозволило до 1850-го року знизити рівень неписьменності до 10%. Розвиток освіти і науки вдало поєднувалися із державним заохоченням запровадження нововведень у промисловість, як це мало місце із компаніями Siemens і AEG. Не менш важливою була розгалужена соціальна політика: вперше в історії були запроваджені всезагальне державне страхування для працівників від хвороби та нещасного випадку в 1883—1884 роках; страхування за старістю та інвалідністю у 1889 році. Широко застосовувалася політика державного протекціонізму. Так, у 1888 та 1902 роках урядом Бісмарка були встановлені значні загороджувальні мита на імпорт чавуну, сталі та зерна, що сприяло розвитку конкурентоспроможної німецької промисловості. Досвід Німеччини відрізняється від досвіду Нідерландів та Англії: якщо у перших двох випадках ринковий та девелопменталіський досвід поєднувався, то уряд Бісмарка, що опинився перед необхідністю «наздоганяючої модернізації», сам був ініціатором реформ та директивно спрямовував їх впровадження [13].

Досвід ефективних девелопменталіських практик не є виключно європейським феноменом. В якості прикладу азійського досвіду А. Багчі наводить японську модернізацію епохи реставрації Мейдзі. Під час реформ 1871—1872 років, у директивному порідку біла законодавчо змінена стратифікаційна структура японського суспільства: замість численних станів феодалів, воїнів, селян, купців, кожен із яких мав свої права та привілеї, було встановлено класовий поділ. Воїнів-самураїв, які підкорювалися безпосередньо місцевим феодалам, було розпущено, замість них біло запроваджено армію за європейським зразком, засновану на загальній військовій повинності. Самураї та велика феодальна знать отримали велику пенсію, а згодом — грошову компенсацію за націоналізовану землю в формі державних облігацій, що дало їй змогу увійти до торгівельно-фінансової буржуазії. В ході адміністративної реформи 1871 року удільні князівства були перетворені на префектури під керівництвом із центру, а під час аграрної реформи 1872—1873 років біло ліквідовано феодальну власність на землю. Вона стала відчужуваною, та на неї був встановлений єдиний поземельний податок. Ініціатором всіх реформ виступала держава, що опинилася перед необхідністю «наздоганяючої модернізації» так само, як й у Німеччини. Тому доцільним є відмітити, що досвід Японії є ближчим до ідеального типу девелопменталіської держави, ніж досвід Нідерландів або Англії [13].

Інтелектуальна генеалогія девелопменталіського теоретизування складна. Певні ідеї девелопменталізму у рудиментарній формі можна зустріти ще у Т. Гоббса, який, не зважаючи на ряд положень, більше характерних для лібералізму, був прихильником сильної держави, неможливого для вільного ринку примусового працевлаштування та державної боротьби з безробіттям шляхом створення зайнятості на «корисних промислах» [5, 24].

Втім, програма девелопменталізма набуває концептуального оформлення у зв'язку зі постановням націоналізму як ідеології, політичного руху та візії суспільного устрою. Націоналізм, за визначенням американського історика суспільної думки, колишнього директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Романа Шпорлюка в роботі «Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» (Roman Szporluk,

«Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List»), являє собою історичний процес, в ході якого досить нечисленна інтелігенція усвідомлює спочатку саму ідею «нації» і згодом приходять до висновку, що, по-перше, економічне та політичне становище «нації» не відповідає її культурному потенціалу, а по-друге, вона відстає політично, культурно і економічно від інших, більш розвинених націй [10].

Р. Шпорлюк поділяє поширену у соціологічній спільноті думку, що націоналізм вийшов на світову арену після Великої Французької революції, яка замість абсолютистських династичних монархій запропонувала проект національних держав [4, 149—151]. На момент своєї появи в рамках теоретизування діячів Просвітництва, націоналізм був однозначно революційної доктриною — консервативних форм він набув пізніше.

Початок цих еволюцій зазвичай асоціюється з ім'ям англійського теоретика Едмунда Берка, який протиставляв «штучній» французькій революції «історичні зрілі» нації, які консолідувалися проти зовнішнього втручання [10; 147—175]. Окреслені діячі заклали основи націоналізму як ідеології, проте повною мірою не акцентувались на економічній системі та ролі державного регулювання у становленні національної держави. Цікавим для нас в контексті роботи є економічно-девелопменталістський вимір проектів націоналізму, що зазвичай реалізується в формі захисту інтересів національної держави шляхом захисту національного виробника.

Одним з ранніх соціальних теоретиків девелопменталізму став американський політик Александер Гамільтон, який у першому федеральному уряді Джорджа Вашингтона займав пост міністра фінансів (1789—1795). Політична та економічна ситуація в Сполучених Штатах одразу після виграної Війни за незалежність була досить складною, нагальною була необхідність «наздогоняючого розвитку» задля індустріалізації та імпортозаміщення, при цьому, не зважаючи на відносно слабку розвиненість фінансових ринків та панування сировинного експорту, в ідеологічному обігу домінували принципи лібералізму.

Прихильник централізованого управління та девелопменталізму, А. Гамільтон не визнавав егоїстичний інтерес в якості основи громадської організації і виступав за послідовне державне регулювання економіки. Перебуваючи на своїй посаді, він висунув проект створення Банку Сполучених Штатів, який урізав би значну частину фінансових повноважень штатів і сприяв би консолідації фінансової системи. У своїй «Доповіді про промисловість» (Alexander Hamilton, «Report on Manufactures») 1790-го року він констатував невивідність положення аграрних Сполучених Штатів відносно до індустріалізованої Європи і обґрунтовував необхідність введення заборонювальних мит. А. Гамільтон переконав конгрес ввести алкогольний акциз у 1794 році і сприяв ефективному придушенню антиакцизних повстань.

Зараз А. Гамільтон знаходиться в пантеоні фундаторів США, проте реальні успіхи його програми були досить фрагментарні, а президентські вибори 1800 р. він програв навіть своєму однопартійцю — федералісту Аарону Бурру (внаслідок чого сам А. Гамільтон не балотувався). А. Гамільтон став одним з перших послідовних теоретиків державного втручання в економіку, але в сучасній соціологічній думці його теоретична спадщина має скоріше історичну цінність [15].

Більш системним раннім теоретиком девелопменталізму став німецький економіст і соціолог Фрідріх Ліст, більш відомий як один із активних розробників теорії націоналізму та концепції об'єднання Німеччини. Перед співвітчизниками Ф. Ліста стояли проблеми, вибірково споріднені із сучасною проблематикою виходу країн з периферії. Німеччина, тоді ще роздроблена, сильно відставала від інших європейських націй як в аспектах матеріального, так і ідеологічного виробництва. Вбачаючи необхідність наздогоняючої модернізації, в середині XIX століття Ф. Ліст створив досить досконалу і розвинену візію національної модернізації Німеччини, яка багато в чому стала концептуальною основою для Бісмарківського об'єднання країни. Разом з тим мало поширеним є погляд на Ф. Ліста як на одного із теоретиків девелопменталізму. Цю сторону німецького економіста висвітлив Роман Шпорлюк у своїй роботі «Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста». Крім аналізу марксистської і націоналістичної ідеології, Шпорлюк акцентує увагу на конкретних економічних аспектах, запропонованих Лістом, а саме на державному протекціонізмі та ролі держави у розвитку глобальних інфраструктурних проектів (залізниць).

Економічна візія Ф. Ліста була досить складною та багатоваріабельною. У сфері практичної економіки Ф. Ліст не був прихильником універсальності протекціонізму, натомість вважав, що протекціоніські міри слід застосовувати вибірково для досягнення специфічних результатів. Торговельні обмеження, на його думку, мали сенс тільки тоді, коли були в наявності необхідні для розвитку національної промисловості умови і засоби. На думку Ф. Ліста, вільна торгівля корисна для окремої національної держави тільки в тому випадку, якщо її умов дотримуються всі нації, а різний рівень розвитку на практиці дозволяє одним

державам домінувати на ринку над іншими, нав'язуючи їм свої умови, що і призводить до дисбалансу ліберального ринку.

Ф. Ліст був прихильником вільної конкуренції для внутрішнього ринку, але за умови одночасного підпорядкування національної економіки політичним інтересам держави, оскільки остання покликана регулювати питання, які стосуються не тільки добробуту окремих осіб, але й нації в цілому. Таким чином у роботах Ф. Ліста ми бачимо складну і детальну візію національної модернізації на основі ефективного державного втручання до економічного життя.

Ф. Ліст також, на відміну від попередників, акцентував увагу на необхідності індустріалізації та розвитку національної промисловості. Він не тільки теоретично вивчав питання економіки, але й був значним політичним практиком своєї епохи і однією з найбільш примітних персоналій німецької суспільного життя в період між Віденським конгресом 1815 р. і революцією 1848 р. Ф. Ліст відстоював доцільність політичного об'єднання Німеччини в Конфедерацію німецьких держав із метою ліквідації внутрішніх митних бар'єрів і захисту німецького виробника через митні збори та акцентував велику увагу і на розвитку залізниць з метою полегшення товарообігу та активізації внутрішнього економічного життя. Ф. Ліст деякий час жив в Америці, спілкуючись з найвпливовішими політичними діячами цієї країни та суттєво вплинув на таких американських мислителів, як Генрі Клей і Джеймс Медісон. За влучним зауваженням Р. Шпорлюка, Ф. Ліст «не був першим німецьким націоналістом, який осмислив економічні проблеми в руслі націоналістичної доктрини, але він став єдиним, хто взяв промислову революцію з усіма її політичними, соціальними та культурними наслідками» [10, 219—249].

Іншим помітним захисником державного регулювання економіки виступив американський економіст і суспільствознавець Генрі Чарльз Кері, радник з економічних питань президента Лінкольна. Проаналізувавши у своїй роботі «Принципи політичної економії» (Henry Charles Carey, «The Principles of Political Economy») економічні системи Франції, Великобританії і США та дослідивши розвиток банківської кризи у Сполучених Штатах, він сформулював свою теорію вартості. Г. Кері активно полемізував з Рікардо щодо питань землевласності. Він вважав, що інтереси капіталістів та найманих працівників є протилежними, оскільки висока заробітна платня та високий прибуток є несумісними. На внутрішньому ринку Г. Кері був прихильником громадського контролю над приватним підприємництвом з метою не допустити його дій, що шкодять суспільству в цілому. Отже, Г. Кері розвинув ідеї сумісні з візією К. Полані щодо реакції суспільства на поступ лібералізму у XIX столітті, візію, яку він запропонував у своїй «Великій трансформації». Аналізуючи міжнародну торгівлю, Г. Кері констатував домінування Англії на зовнішніх ринках, а також відстоював необхідність заборонювальних мит, які можуть захистити молоді і слабкі держави від старіших і сильних. У своїх роботах «Нарис про рівні заробітної плати» (Henry Charles Carey, «Essay on the Rate of Wages») і «Минуле, сьогодні та майбутнє» (Henry Charles Carey, «The Past, the Present and the Future»), «Работорівля» (Henry Charles Carey, «The Slave Trade») Г. Кері захищав торгові обмеження [22].

Зі смертю Г. Кері в 1879 році можна говорити про кінець класичної ідеології протекціонізму. Нова хвиля інтересу до державного регулювання економіки — вже багато складнішими методами — виникла набагато пізніше, вже в 1930-ті роки, коли політика соціального кейнсіанства Ф. Рузвельта, що була названа Новим Курсом, допомогла США вийти із Великої Депресії. Після Другої Світової війни кейнсіанство стало своєрідним стандартом внутрішньої політики для всіх ядерних держав (згідно з парадигматичним формулюванням президента Р. Ніксона «ми тепер всі є кейнсіанцями»).

Дослідження плеяди соціологів від А. Грамші до Г. Дерлуг'яна переконливо демонструють, що ідеологія є важливим елементом підтримки інших форм соціальної влади та джерелом для реальних політичних практик. Сьогодні, незважаючи на заяви мислителів самої різної ідеологічної спрямованості — від лівих в особі І. Валлерстайна, до прихильників (нео)лібералізму в особі Н. Фергюсона — про те, що гегемонія в рамках модерної світової системи переміщується із Заходу на Схід, сформовані на Заході ідеологічні течії та політичні практики залишаються зразковими для Решти.

Проведене дослідження уможливорює такий висновок: ліберальне бачення держави як малопомітного мінімалістського «кнічного вартового» не було загальноприйнятим навіть у ранній соціологічній думці. Більш того, реальні політичні практики модернізації далеко не завжди ґрунтувалися на ринковій свободі та державному невтручанні. Численні приклади «наздоганяючої модернізації» — як вдалі, так і неуспішні — дають нам емпіричну базу для осягнення різних історичних моделей, завдяки яким держава забезпечувала високі темпи економічного та соціального розвитку.

Панівна на сьогоднішній день неоліберальна парадигма, що проголошує деструкцію системи державного регулювання і прихід їй на зміну глобального самоврядного ринку, піддається жорсткій критиці, відтак підвищується актуальність, теоретична важливість та практичне значення пошуку альтернативних ідеологій та практик розвитку економіки й її модернізації. Це, своєю чергою, зумовлює збільшення інтересу до держави як ініціатора розвитку, що ефективно керує капіталістичною економікою в інтересах суспільства в цілому. Конструювання дієздатних моделей розвитку та модернізації є неможливим за відсутності осягнення інтелектуальних витоків сучасних дискурсів щодо цих проблем. Наступним кроком має стати подальше дослідження державоцентристських концепцій у соціології задля адекватного концептуалізації взаємовідношення держави та ринку в процесі суспільного життя.

Література

1. Валлерстайн І. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Иммануил Валлерстайн; [пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева]. — М. : Логос, 2003. — 368 с.
2. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Георгий Дерлугьян. — М. : Изд. Института Гайдара, 2013. — 176 с.
3. Коллинз Р. Четыре социологические традиции / Рэндалл Коллинз; [пер. с англ. Вадима Россмана]. — К. : Издательский дом «Территория будущего», 2009. — 320 с. — (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).
4. Кутуев П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Кутуєв. — К. : Сталь, 2005. — 500 с.
5. Кутуєв П. Соціологічна теорія поміж Сходом і Заходом / Павло Кутуєв. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 376 с.
6. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. / Джон Локк. — М.: Мысль, 1988. — Т. 3. — С. 137-405.
7. Спенсер Г. Синтетическая философия (в сокращенном изложении Говарда Коллинза) / Герберт Спенсер; [пер. с англ. П. В. Мокиевского]. — К. : Ника-Центр Вист-С, 1997. — 511 с.
8. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914—1991) / Эрик Хобсбаум. — М. : Издательство Независимая Газета, 2004. — 632 с.
9. Чиркова Е. Анатомия финансового пузыря [Электронный ресурс] / Елена Чиркова — М. : ООО «Кейс». — 2010. — Режим доступа до журн. : <http://www.rulit.net/books/anatomiya-finansovogo-puzryga-read-224317-1.html>
10. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста [Електронний ресурс] / Роман Шпорлюк. — К. : Основи, 1998. — С. 145—180. — Режим доступа до журн.: <http://litopys.org.ua/sporl/sz.htm>
11. Юм Д. Трактат о человеческой природе / Дэвид Юм. — Мн. : ООО "Попурри", 1998. — 720 с.
12. Arrighi G. Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-first Century / Giovanni Arrighi. — London, L.: Verso, 2007. — 420 p.
13. Bagchi A. K. The Past and the Future of the Developmental State / Amiya Kumar Bagchi [Электронный ресурс] // Journal of World-Systems Research. — 2000. — Vol. 6, № 2. — P. 398—442. — Режим доступа до журн. : <http://www.jwsr.org/wp-content/uploads/2013/05/jwsr-v6n2-bagchi.pdf>
14. Evans P. Transnational Linkages and the Economic Role of the State: An Analysis of Developing and Industrialized Nations in the Post-World War II Period / P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. — Cambridge: Cambridge University Press, 1985. — P. 192—226.
15. Federici M. P. The Political Philosophy of Alexander Hamilton [Электронный ресурс] / Michael P. Federici // JHU Press, 2012. — Режим доступа до журн. : http://books.google.com.ua/books?id=m6-sfljGNDQC&dq=The+Political+Philosophy+of+Alexander+Hamilton&hl=ru&source=gbs_navlinks_s
16. Frank A. G. Transnational Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism / Andre Gunder Frank // Critique of Anthropology, 1991. — Vol.11, № 2. — P.171—188.
17. Fourcade G. M. The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries / G. M. Fourcade, S. L. Babb // The American Journal of Sociology, 2002. — Vol. 108, № 3. — P. 533—579.
18. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity / Liah Greenfeld // Cambridge; L.: Harvard University Press, 1992. — 581 p.
19. Hay C. That was Then, This is Now / C. Hay // New Political Science, 1998. — Vol. 20, № 1. — 734 p.

20. Jessop B. State Theory: Putting the Capitalist State in its Place / Bob Jessop // University Park: Pennsylvania State University Press, 1990. — 413 p.
21. Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975. / Chalmers A. Johnson. — Stanford: Stanford University Press, 1982. — 393 p.
22. Levermore C. H. C. Carey and his Social System / Charles H. Levermore [Електронний ресурс] // Political Science Quarterly, 1890. — Vol. 5, № 4. — Режим доступу до журн. : <http://www.jstor.org/stable/2139529>
23. Mouzelis N. Modernity: A NonEuropean Conceptualization / Nicos Mouzelis // British Journal of Sociology, 1999. — Vol. 50, № 1. — P. 141—159.
24. Schwoerer L. G. Locke, Lockean Ideas and the Glorious Revolution / Lois G. Schwoerer // Journal of the History of Ideas, 1990. — Vol. 51, № 4. — P. 531—548.
25. Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China. / Theda Skocpol. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979. — 407 p.
26. Tilly C. State Making and War Making as Organized Crime / Charles Tilly // Bringing The State Back In / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. — Cambridge; N.Y. : Cambridge University Press, 1985. — P. 169—191.

ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КЛАССОВ В СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОЛОГИИ

Макеев С.А.

доктор социологических наук, профессор

заведующий отделом социальных структур Института социологии НАН Украины

The article examines the latest methodology and empirical research methods of analysis of the classes in modern sociology, analyzes British and Ukrainian experience in building class model of society.

Стаття висвітлює новітню методологію та методи емпіричного дослідження класів у сучасній соціології, аналізує британський та український досвід побудови класової моделі суспільства.

Статья освещает новейшую методологию и методы эмпирического исследования классов в современной социологии, анализирует британский и украинский опыт построения классовой модели общества.

Ключові слова: клас, стратифікація, індекс нерівності.

Совсем недавно, в 2005 году, Эрик Олин Райт, один из трех самых известных исследователей классов, завершая, видимо, весьма длительную к тому времени карьеру структурного аналитика, собрал группу коллег и издал под своей редакцией книгу, озаглавленную «Подходы в классовом анализе» (Erik Olin Wright «Approaches to Class Analysis») [1]. В ней изложены теоретические предпосылки изучения классов: неомарксизм, неовеберизм, неодюркгеймианство, концепция Бурдье, интерпретация классов Ааге Соренсеном в контексте теории ренты, принципы пост-классового анализа. Ниже речь пойдет об исследовании классов только в одном, весьма специфическом, аспекте: какие приемы используют социологи для эмпирического выделения классов. Начать, однако, следует с более общего вопроса о фундаментальном свойстве того, что обычно называют социальной реальностью.

В классической и современной социологии, скорее неявно, чем прямо в тексте как реальность в целом, так и ее отдельные фрагменты представляют собой гетерохронотопии, то есть единства неоднородности, времени и пространства. Гетехронотопичен, конечно же человек, основной информант при сборе эмпирической информации и, безусловно, в изучении неравенств. Его принято воспринимать и интерпретировать как нечто неоднородное, сложное. Он, к тому же, еще и топос – некое изолированное «пространство», отграниченное от прочих возможных топосов, с присущими им культурами воспринимать, чувствовать и объяснять. Его, наконец, характеризуют три временных измерения – прошлое, настоящее, будущее. Очевидно, что гетерохронотопия – неологизм не очень изящный, его оправдывает, пожалуй, лишь однозначное отнесение объектов к структурной исследовательской перспективе.

В гетерохронотопиях примечательно доминантное обстоятельство: они имеют чувственно-сверхчувственную природу. Иначе говоря, в них нечто вещественное и осязаемое перемешано с идеальным, непосредственно не наблюдаемым и не ощущаемым. Такая природа естественно продуцирует ситуацию неопределенности. Не столь жесткую, как в физике микромира согласно известному принципу, и которую, поэтому, стоит именовать «ограниченно преодолеваемой неопределенностью». В самом деле, социологи умеют находить следы смыслов и значений, ценностно-идеального в измеряемых показателях, предлагая методы его реконструкции, качественные, например, или же прибегая к сочетанию количественных и качественных методов. Однако и наблюдения, и реконструкции, остаются принципиально неполными – восстанавливаемые гетерохронотопии оказываются объектами, лишь приблизительно репрезентирующими реальность.

Наша дисциплина возникла и вот уже почти два столетия развивается как наблюдение за сходствами и отличиями между людьми, а также их влиянием на качество совместной жизни в рамках национальной культуры, институтов и организаций, по сути, жизни в эпоху Модерна. Поскольку сходства и отличия неисчислимы, постольку навык классифицировать и типологизировать принадлежит компетенции социолога. И потому «классы» представляют собой «предельные генерализации» на основании некоего набора эмпирически фиксируемых признаков, самые крупные объединения индивидов, возможные в нашей дисциплине: тут немислимы никакие гиперклассы или надклассы. Вполне уместно делить на классы аудитории медиа, или потребителей культуры, или потребителей всевозможных продуктов и т.п.

Однако наиболее часто о классах принято говорить применительно к социальной структуре общества. В этом исследовательском анклав (от лат. *inclavare* – запира́ть на ключ) сложились и устойчиво воспроизводятся не менее четырех их трактовок. Во-первых, «классы» признаются субъектами социально значимых действий. В определенные периоды на поверхности социального вдруг становятся видимы «новые люди» или даже несколько разрядов «новых людей», вступающих в разнообразные, вплоть до конфликтных, отношения и между собой и со «старыми людьми», причем конфликты способствуют визуализации классов. Во-вторых, классы, полагают, являются носителями «сверхчувственного», соответствующего сознания, что подлежит подтверждению или опровержению эмпирически. В-третьих, социологи выясняют, как принадлежащие к определенным классам индивиды определяют свою классовую идентичность, артефакт, в котором явно преобладает «сверхчувственное». Зарубежными специалистами, а у нас Еленой Симончук, на материалах глубинных интервью было показано, что в определении социальной принадлежности и отличия от генерализированных других термин «класс» продолжает оставаться актуальным. В-четвертых, классы рассматриваются в качестве репрезентантов социального неравенства.

Имеется не менее пяти способов их эмпирической фиксации, конечным продуктом имеющие или дифференциацию (это просто разные классы), или стратификацию, когда классы иерархизированы вертикально. В первую очередь надлежит упомянуть работы Джона Голдторпа (John Goldthorpe) и его коллег, начатые еще в 70-х годах прошлого столетия. К середине 90-х, когда был создан программный модуль компьютерного отнесения ответов респондентов в тот или иной разряд, классификация обрела и методическую завершенность в известной схеме EGP (в Англии иногда говорят о Nuffield-схеме, по имени колледжа, в котором работал Голдторп). Причем классы здесь традиционно причисляются к сфере экономики – это сходные позиции на рынке труда, описываемы рядом эмпирически фиксируемых показателей: профессия, сложность выполняемых трудовых функций, наличие подчиненных, особенности трудового контракта, всего около 20. Вот что в действительности происходит: теоретически обосновывается доминантная переменная, эмпирически конструируемая конечным набором признаков, классифицируются позиции, не люди. Особенности схемы, а также опыт ее применения в отечественных исследованиях рассматривались в работах О.Куценко, С.Оксамитной и, наиболее подробно, Е.Симончук.

Поскольку признаки позиции на рынке труда фактичны и измеримы, то классы здесь оказываются вполне «чувственными», хотя и непосредственно ненаблюдаемыми образованиями. Последнее обстоятельство позволило П.Бурдые утверждать, будто классы существуют «только на бумаге». Между тем более проблематичным, и более существенным, тут является нечто иное. А именно: полученная классовая схема неоднородна согласно принципу дифференциации, то есть классы образуют номинальную шкалу. Между тем в схеме EGP большинство признаков иерархические (представлены порядковыми или псевдометрическими шкалами), но Голдторп не считает ее, схему, иерархической, это просто разные предельные генерализации позиций на рынке труда. В ней, правда есть «высший» класс, но отсутствует «низший», что уже само по себе способно внушить мысль о хотя бы частичной иерархичности схемы.

Но спорить тут не о чем, для общего же блага и экономии мышления целесообразно согласиться: номинальная шкала классов так номинальная. Сегодня в Европе данная схема повсеместно используется на форумах исследователей и в публикациях. Чтобы общаться с коллегами на одном, так сказать, языке, в дилемме «глобальное – локальное» приходится выбирать глобальное и обращаться к схеме EGP. Еще, кстати, и потому, что наши инструменты (анкеты, гайды интервью) взаимодействуют с объектами: если применяешь особые инструменты измерений, то получаешь несопоставимые с другими результаты и общий разговор уже не поддержать. Тем не менее, сторону локального приходится принимать, то есть осознанно отклонять компаративистскую перспективу, поскольку требование знать и трактовать локальное остается императивным, к тому же не отступает и желание любоваться выявляемыми локальными расцветками, испытывать наслаждение от исконной тяги к автохтонному.

Во-вторых, недавно в Англии, стране с традиционно постоянным вниманием к проблемам социального расслоения, интернациональный коллектив социологов в конце прошлого десятилетия фактически операционализировал теорию капиталов, создав необходимые методические предпосылки репрезентативного количественного обследования, позволяющего фиксировать и предъявлять обоснованную социально-классовую карту в пределах национального государства. В 2011 году по заказу BBC состоялся эмпирический этап, а в самом начале 2013 года в журнале «Sociology» девять авторов – что весьма необычно для социологических статей – опубликовали первые

результаты обработки данных в статье «Новая модель социальных классов? Результаты экспериментального исследования класса в Великобритании по заказу BBC [[2, p.219 – 250]. Вопросительный знак после первого предложения в названии статьи и знак предосторожности, и референт сомнений и ожиданий авторов: является ли модель воистину новой и будет ли принята научными сообществами, осуществляющими анализ социальных структур и стратификации, или же модель так и останется «локальным» экспериментом?

Сбор информации осуществлен в два этапа. На первом специализированная лаборатория BBC выполнила интернет-обследование классов, о котором мультимедийная корпорация заведомо и настойчиво оповещала граждан, приглашая к участию. Оно началось 26 января 2011 года, а к июлю было получено 161400 полностью заполненных анкет. Как быстро обнаружилось, массив не был репрезентативен для Великобритании, в нем преобладали более образованные респонденты с более высоким профессиональным статусом, репрезентируя скорее аудиторию BBC. И потому в апреле 2011 года кампанией GfK проведено репрезентативное для страны интервьюирование по той же анкете (N=1026).

Методологический сдвиг, воплощенный в инструментарий исследования, вполне определен и декларировался ранее в работах авторов: от доминантной переменной «положение на рынке труда» с конечным набором показателей к трем переменным, представляющими собой «капиталы» в интерпретации П.Бурдье, а также к описывающим их показателям. Экономический капитал представляли доход домохозяйства, сбережения, стоимость находящегося в собственности, измерявшиеся в денежных единицах, причем два последних объединялись в один показатель – «накопления» (assets). Социальный капитал (респондентов спрашивали, знакомы ли они с представителями какой-либо из 37 профессий) фиксировался двумя итоговыми показателями: средний статус профессий, с представителями которых респондент знаком и среднее значение количества профессий, с представителями которых он знаком. Культурный капитал (интересы в свободное время, музыкальные вкусы, использование медиа, предпочтения в еде) конституировали 27 переменных, а данные обрабатывались с помощью множественного анализа соответствий. Каждый индивид получал определенное число условных баллов в зависимости от того, насколько он вовлечен в ту или иную практику или насколько ему нравятся те или иные занятия, затем сводившиеся в два показателя: «рафинированная» (highbrow) культура и «модная, доступная, случайная» (emerging) культура (культурные практики, избираемые «по случаю, по надобности»). Таким образом, шесть комбинированных показателей использовались для выявления классовой структуры, по два на каждый капитал: доход домохозяйства, накопления, средний статус профессий знакомых респондента, среднее значение числа профессий знакомых респондента, рафинированная культура, модная и доступная культура. Класс тут представляет собой «облако» количественных значений этих шести показателей, но группируются тут не позиции, как в предыдущем случае, а люди.

Принадлежность к классу устанавливалась методом анализа латентных классов (latent class analyses), позволяющим группировать респондентов со сходными признаками, в данном случае – показателями и индикаторами трех разновидностей капиталов. Обычно он применяется к категориальным переменным, но авторы нашли уместным применить его и к порядковым и к метрическим. Перечень 7 полученных классов, их удельный вес в репрезентативной выборке и краткое описание выглядят следующим образом:

- элита (6%): большой экономический капитал (особенно сбережения), значительный по размерам социальный капитал, очень большой рафинированный культурный капитал;
- укоренившийся (established) средний класс (25%): большой экономический капитал, высокий статус контактов, но относительно мало контактов в среднем, рафинированный капитал и модный (доступный) культурный капитал
- технический средний класс (6%): большой экономический капитал, очень большое среднее статуса контактов, но относительно мало контактов в среднем, средний культурный капитал в показателях рафинированного и модного (доступного);
- новые обеспеченные (affluent) работники (15%): средний по размерам экономический капитал, сравнительно низкое среднее статуса контактов, но большое их количество, средний рафинированный, но большой модный (доступный) культурный капитал;
- традиционный рабочий класс (14%): сравнительно маленький экономический капитал, но приемлемое богатство, мало контактов, небольшой рафинированный и модный (доступный) культурный капитал;
- непостоянные работники в обслуживании (emergent service workers) (19%): класс образуют преимущественно молодые люди со сравнительно небольшими накоплениями, но приемлемым доходом, средний уровень контактов, большой модный (доступный), но маленький рафинированный культурный капитал;

➤ прекариат (15%): маленький экономический капитал и самый низкий уровень по всем показателям прочих капиталов; занятые на рабочих местах в сфере услуг без перспектив профессионального продвижения и гарантий стабильного трудоустройства.

Относительно полученной классификации семи латентных классов авторы высказывают ряд соображений. В соответствии с избранной статистической методикой «классы» гомогенны по показателям каждого из капиталов, но внутренне неоднородны по социально-демографическим характеристикам и профессиональному составу. Поскольку не обнаруживается никакой очевидной связи между неким набором профессий и латентными классами, постольку гетерогенность предельных генерализаций признается нормой, не смущающей уже исследователей. Более того, подобная ситуация едва ли не окончательно дискриминирует архаичное деление на «белые» и «синие» воротнички, как и практически выводит из употребления в качестве классифицирующего приема различие между умственным и физическим трудом.

Согласованность капиталов по уровню, констатируют авторы, присуща с позитивной модальностью «элите» и с негативной модальностью (небольшой размер всех капиталов) «прекариату», вводя отчетливый мотив поляризации классовой структуры, а в остальных наблюдается рассогласованность как разновидность гетерогенности. Именно ее, похоже, следовало бы считать правилом для предельных генерализаций. По крайней мере, сегодня нет не только теорий, но и сколько-нибудь убедительных предположений о том, какой может или должна быть степень соответствия между капиталами.

В опубликованной статье не заявлено намерение построить именно стратифицированную модель классов, следуя в этом установившемуся в англо-американских работах порядку классового анализа, когда «шкала» объявляется номинальной по самой своей природе. Однако все шесть используемых признаков капиталов внутренне построены как иерархии, а в заключении встречается выражение «низшие уровни классовой структуры» (*lower levels of the class structure*) [2, p.246], как если бы мы все время имеем дело с порядковой шкалой. Вот тут-то и возникает впечатление, будто представление о стратифицированности модели прорывается в текст помимо воли авторов, которые предпочитают придерживаться канонической терминологии, не в последнюю очередь из-за ее высокого статуса в изучении неравенств. Помимо воли еще и потому, что примененная статистическая техника – анализ латентных классов – обычно в литературе представлена как дающая дифференцированную, а не стратифицированную, картину агрегации признаков [3, 6–7]. Ситуация остается парадоксальной: капиталы обладают измеримой метрикой, но применяемая техника конечным результатом имеет схему, организованную по принципу дифференциации, то есть номинальную шкалу, на гистограмме представленную двумя пиками в 25% и 19%.

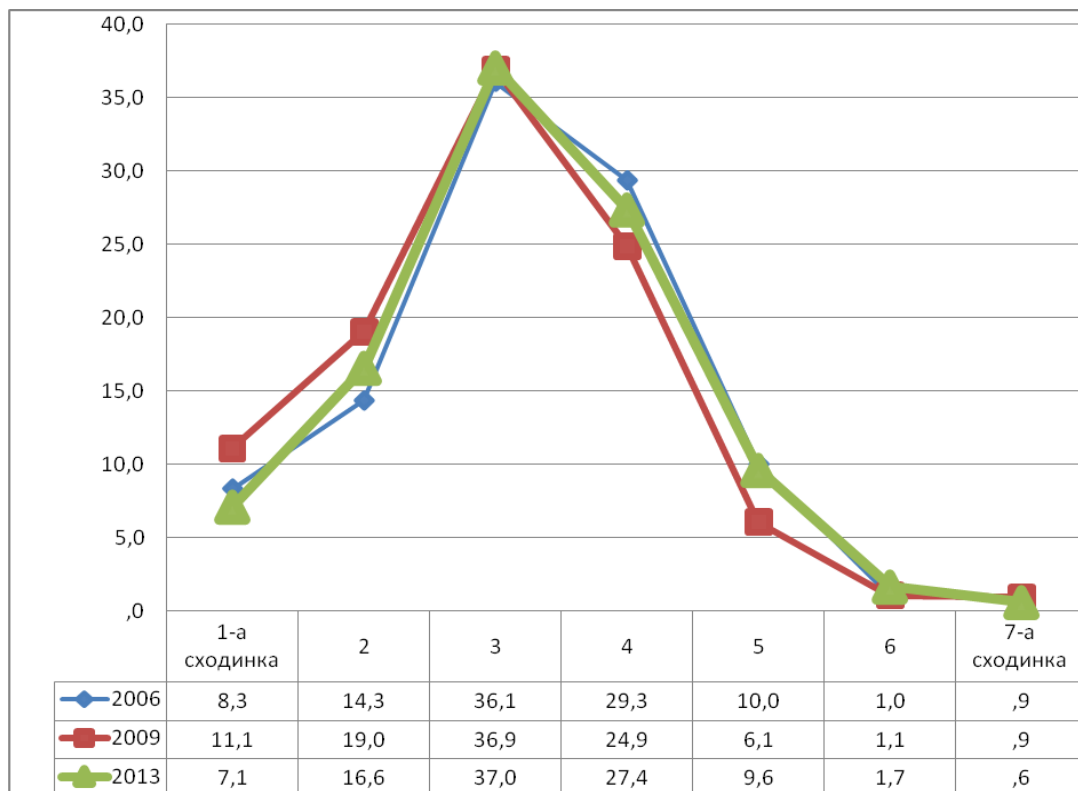
В-третьих, после построенного в 1961 году П.Блау и О.Данкеном социально-экономического индекса в изучении неравенств практически не встречаются попытки конструирования иерархического классового порядка. Но задача имеет, безусловно, решение, остается только создать и отладить технику исчисления «индекса неравенства», к тому же ныне существуют программы обработки данных, успешно сочетающих все виды используемых в социологии шкал. В отечественных пределах накоплен некоторый опыт, сопоставимый с недавно опубликованными результатами английских коллег. Две оригинальные методики, в которых три показателя – позиции, диспозиции и практики – с использованием двух десятков переменных, сводившихся в индексы, были разработаны Н.Ковалиско и проведены опросы во Львове и Донецке, а в итоге выделены 6 и 5 страт городского населения областных центров [4, 61], фактически – получена псевдоинтервальная шкала классов. Методика и техника, примененные Н.Ковалиско, не столь изощрены, как у английских коллег, но важнее обращение к иным теоретическим основаниям и другим приемам выделения классов, позволяющими оставаться в реалиях национально-локального.

В-четвертых, в 2009 году Анна Домаранская, аспирантка Института социологии НАН Украины, приступила к разработке методики вычисления «индексов неравенства» на массивах данных, не предназначенных специально для исследования неравенств, таких как мониторинг Института социологии или Европейское социальное исследование. В ряде статей она показала, что задание на формирование «облака» измеренных показателей или, иначе, на построение псевдоинтервальной шкалы, которая, в идеале, должна быть унимодальной, в той или иной степени выполнимо. Незамедлительно обнаружилось также, что для получения результата, предназначенного для публикации в пределах аспирантской учебы, приходится идти на компромиссы и делать выбор в пользу тех или иных решений относительно отбираемых признаков, обоснованность которых или сомнительна, или вовсе волюнтаристская. К тому же не ясно, имеются ли отличия в величине инвестиций каждого

предварительно отобранного показателя в определение класса и удастся ли эти отличия выразить количественно. В общем, в обозримой перспективе для нахождения сколь угодно удовлетворительных ответов необходима тщательно выполняемая и кропотливо перепроверяемая вычислительная работа по построению моделей с разным набором признаков.

В-пятых, имеются и более простые способы фиксировать ситуации и состояния иерархического расслоения. Одним из них является используемое в мониторинге Института социологии НАН Украины обращение к респондентам с просьбой разместить себя на воображаемой социальной лестнице, где первая ступень означает низшее положение, а 7 – высшее. При этом социологи исходят из неких убедительных допущений. Прежде всего, люди сопоставляют себя с другими (1), они обладают неким «чувством места» в обществе и восприимчивы к изменениям условий персонального и семейного существования (2), внешний наблюдатель (эксперт, политик, аналитик) абстрагируется от непростого вопроса о том, каково «реальное» расслоение, ведь если индивид ощущает себя в определенном месте социальной иерархии, то этим определяется его самочувствие и его возможные вербальные и реальные реакции на внешние обстоятельства (3).

На Рисунке 1 представлена динамика саморасположения себя респондентами на такой воображаемой лестнице, то есть отнесения себя к одному из иерархически ранжированных классов. Результатом оказывается кривая, которую можно оценивать на нормальность, асимметричность, вычислять меры центральной тенденции.

Рисунок 1.

Три точки сравнения представлены 2006 годом, то есть до мирового финансового кризиса, 2009 годом, когда его последствия сказались и в Украине, а также 2013 годом, годом весьма умеренного роста экономики. Характер распределения, как легко убедиться, определенно похож: две трети опрошенных располагают себя в середине иерархии на третьей и четвертой ступенях. Однако влияние кризиса сказывается весьма существенно, изменения наиболее существенны на первых двух и на четвертой ступени (относящие себя к «средним», «благополучным»). Если в 2006 году на первых двух локализовали себя 23% опрошенных, то в 2009 почти каждый третий (30%), а в 2013 24%. От последствий кризиса украинцы еще не оправились, на четвертой ступени в 2006 году находились 29% опрошенных, а семью годами позже 27%.

Итак, что же мы теряем и что остается тогда, когда различными способами пытаемся эмпирически выделить классы. Подытожу представленный обзор в виде восьми утверждений:

- (А) выделение классов и построение индексов неравенства на основе массовых опросов предполагает несколько итераций упрощения, которые начинаются применяемыми шкалами опросников и продолжаются агрегацией пунктов шкалы в обозримое количество детерминирующих различие или же иерархизацию признаков; одно из существеннейших упрощений – классы наличествуют здесь и сейчас, им нельзя приписать прошлое и поставить в соответствие будущее;
- (Б) предельные генерализации (классы), организованные в номинальную или псевдометрическую шкалу, прежде всего оказываются образованиями с относительно высокой степенью внутренней неоднородности (сложности), это репрезентанты генерализованных неравенств; «острова» неравенств в море иерархизированных различий; быть может это все, для чего они нам нужны;
- (В) сочетание количественных и качественных методов, а также использование интернет-опроса способствуют частичному восстановлению смыслов и значений (сверхчувственного), а также темпорального;
- (Г) приемлемыми следует считать классификации в 5 – 11 позиций, причем всегда сохраняется возможность их укрупнения, степень целесообразности которого устанавливается в каждом конкретном случае;
- (Д) номинальная классовая шкала эмпирически обычно представлена ломаной кривой с несколькими вершинами;
- (Е) псевдоинтервальная классовая шкала тяготеет к «идеальному типу», поскольку если распределение по классовым позициям похоже на нормальное, то в обществе довольно справедливый доступ к шансам, возможностям, материальным и социальным благам;
- (Ж) эмпирическая псевдометрическая шкала классов и представляющая ее кривая распределения индивидов асимметрична в сторону нижних позиций; по крайней мере для Украины это справедливо;
- (З) в социологии не принято, я не знаю почему, обсуждать какие небесмысленные, это важно, классификации «лучше»; вероятно большее доверие стоит оказывать тем из них, которые дают более равномерное распределение индивидов по классам.

Завершу историей, вычитанной в главе «Что такое реальность» в книге Стивена Хокинга «Высший замысел», написанной вместе с болгарским коллегой. Цитирую: «В итальянском городе Монца несколько лет назад муниципальный совет запретил жителям держать золотых рыбок в шаровидных аквариумах. Инициатор этой меры объяснил запрет тем, что держать рыбку в сосуде с изогнутыми стенками жестоко, потому что, глядя наружу, рыбка видит искаженную картину реальности» – конец цитаты. А потом в главе приводится ряд убедительных аргументов в обоснование тезиса о том, что наука представляет собой в высокой степени замысловатый способ производства «искаженных картин реальности». В случае с классовой структурой искаженной в том смысле, что этот наш объект скорее «сверхчувствен», чем материален, или, что едва ли не то же самое, наши исследовательские приемы столь несовершенны, что позволяют улавливать лишь контуры отличных друг от друга и внутренне неоднородных объектов. Объектов, из которых удалено временное измерение и которым совсем непросто дать правильные имена, если таковые вообще существуют. Убедительность получаемых классификаций, как мне представляется, позитивно коррелирует с усложнением комбинаторики процедур идентификации множеств, именуемых классами, и негативно – с остающимися в ходу и употреблении неизбежными упрощениями гетерохронотопий исследовательскими приемами и операциями.

Література

1. Approaches to Class Analysis. / Edited by Erik Olin Wright. – Cambridge University Press, 2005. – 212 p.
2. Savage M., Devine F., Cunningham N., Taylor M., Li Y., Hjellbrekke J., Roux B. L., Friedman S. and Miles A. A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment / Mike Savage, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs. Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman and Andrew Miles // Sociology. – 2013. – Vol. 47, №2.
3. Collins L.M., Lanza S. T. Latent Class and Latent Transition Analysis. With Applications in the Social, Behavioral, and Health Sciences / Linda M. Collins, Stephanie T. Lanza. – John Wiley & Sons, Inc., 2010. – 285 p.
4. Ковалиско Н. Теория практик, практики и исследование стратификационных порядков / Н. Ковалиско // Социология: теория, методы, маркетинг.- 2010. - №2. – С. 49-63.

НЕФОРМАЛЬНЫЕ НАГРАДНЫЕ ИНСТИТУТЫ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ: МНЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ

Ручкин А. В.

*начальник научного отдела ассистент кафедры управления персоналом
Уральского института-филиала Российской академии народного хозяйства и
государственной службы*

У статті автори виявляють основні інституційні та інституційні фактори, які впливають на нагородний процес, отримання Державної премії у сучасній Росії. На основі соціологічних досліджень, авторами прояснюється як населення оцінює наслідки цих факторів на нагородження, щоб виявити головні проблеми пов'язані із сприйняттям населенням державної нагороди і реалізованої у цьому контексті політики.

В статье авторы выявляют основные институциональные и неинституциональные факторы, которые влияют на наградной процесс, получение государственной награды в современной России. На основе проведенного социологического исследования авторами уточняется, как население оценивает влияние данных факторов на награждение, выявляют основные проблемы, связанные с восприятием населения государственных наград и реализуемой в данном контексте политики.

In the article the authors reveal major institutional and non-institutional factors that affect the award process, receiving the State Award in modern Russia. On the basis of sociological research the authors clarifies how the population estimates the effects of these factors on rewarding, to identify the main problems related to the perception of the population of State awards and implemented policies in this context.

Ключові слова: нагороди, формальні інституції, неформальні інституції, опитування населення.

Государственные награды являются частью политической системы, символом суверенного государства. С помощью государственных наград, во-первых, осуществляется формирование социально позитивных девиаций в труде и общественной деятельности, во-вторых, поддерживается мотивация населения за счет моральных и материальных благ, получаемых при награждении. В условиях становления постиндустриальной экономики, социально активного и ответственного общества государственные награды и регулирующие их наградные институты играют важную инструментальную роль, исследование которой актуально в настоящее время.

Среди исследований наград, описывающих конкретные факты возникновения и трансформации государственных наград, наградного процесса, представляющих ценный исходный материал для социологического изучения динамики государственных наград, необходимо отметить работы П. Бурдые, В.А. Винокурова, Э. Гидденса, З.Т.Голенкову, А.В. Деднева, А.В. Малько, Н.И. Матузова, Р. Мертона, Е.В. Типикиной, Ж.Т.Тощенко, Е.В. Трофимова и других.

С целью изучения факторов, влияющих на развитие наградных институтов в современной России, в октябре-ноябре 2012 года нами были проведены социологические исследования в городе Екатеринбурге (мегаполис, административный центр Свердловской области) и городе Асбесте Свердловской области (малый монофункциональный город). Цель исследования - выявление проблемы неэффективного регулирования государством наградных институтов, что ведет к низкой мотивации населения в социально позитивной деятельности, и направлений совершенствования государственной политики в сфере взаимодействия формальных и неформальных наградных институтов. В ходе исследования предполагалось определить степень удовлетворенности населения текущим состоянием формальных и неформальных наградных институтов, изучить мнение населения о факторах, влияющих на функционирование наградных институтов.

С целью рассмотрения формирования и развития неформальных институтов результаты проведенных эмпирических исследований автором будут рассмотрены по алгоритму ADICO [1].

Объектом исследования было выбрано население г. Екатеринбурга и г. Асбеста в возрасте от 18 лет. Объем выборочной совокупности осуществлялся с использованием статистической формулы, связывающей размер выборки с вероятностью ошибки и величиной доверительного интервала, задающего пределы этой ошибки. Исходя из количественного показателя всего населения города Екатеринбурга и города Асбеста, при условии отклонения средней избранных признаков в выборке от его среднего значения в

генеральной совокупности не более 5 %, было получено количество респондентов 400 человек по каждому городу.

В основу отбора респондентов была положена квотная выборка по полу, возрасту и уровню образования. Квоты генеральной и выборочной совокупности совпадают.

В ходе исследования нами было выдвинуто три гипотезы. Во-первых, нами были выдвинута гипотеза о том, что население в абсолютном большинстве не воспринимает государственные награды как индикатор социального статуса, в результате чего в качестве основного стимула получения государственной награды респонденты выбирают финансово-экономическую составляющую, то есть наградные институты не выполняют функцию создания возможностей для удовлетворения высших потребностей членов общества.

Во-вторых, большинство респондентов в качестве основного фактора трансформации наградных институтов склонны считать «политический курс государства». Этот же фактор, на наш взгляд, будет указан большинством респондентов при определении факторов, которые большего всего влияют на представление тех или иных лиц к государственным наградам.

В-третьих, по мнению автора, респонденты в возрасте от 18 до 50 лет в отношении представления к государственным наградам основным фактором укажут наличие руководящей должности либо близость к должностным лицам. Более старшее поколение респондентов акцентируют внимание на трудовом стаже в силу влияния идеологических факторов, распространенных в организациях, учреждениях и на предприятиях в СССР, то есть в период реализации ими трудовой функции. В силу незнания наградных институтов РФ они оценивают положительно или скорее положительно существующую систему государственных поощрений.

Изучая степень информированности и удовлетворенности текущим состоянием *границ наградных институтов* (attributes), по результатам анкетного опроса, респонденты, владеющие информацией по составу государственных наград (10,6% - в Екатеринбурге, 14,2% - в Асбесте), отмечали, что не удовлетворены существующим составом, поскольку *«существуют отрасли с преобладающим количеством и видов наград, тогда как другие отрасли игнорируются»*. В отношении структуры 8,3% опрошенных в Екатеринбурге и 11,6% респондентов Асбеста (всего владеют информацией о структуре государственных наград 9,4% и 13,7% респондентов Екатеринбурга и Асбеста соответственно) отметили, что структура государственных наград их устраивает, так как она «охватывает основные социальные и государственно значимые отрасли». Среди ответов неудовлетворенных состоянием структуры, респонденты отмечали, что часть наград, например, «Заслуженный изобретатель РФ», «Заслуженный рационализатор РФ», в 2010 году были исключены из реестра государственных наград, тем самым, по мнению ответивших респондентов, *«теряется общественное и государственное значение изобретений и рационализирующих новшеств, которые позволили стране сделать шаг вперед и могли бы новые позволить в будущем»*. Один из респондентов (мужчина, 18-29 лет, высшее техническое образование) в ходе неструктурированного интервью отметил, что *«государство, упраздняя «Заслуженного рационализатора» и «Заслуженного изобретателя» заставляет задуматься об адекватности государственной политики, которая, убрав эти награды, продолжает «говорить» об инновационных прорывах и изобретении ноу-хау во всех сферах экономики»*. Часть респондентов (12,3% в Екатеринбурге, 9,1% в Асбесте) считают, что «нужно вернуть имперские награды в их первоначальном виде и смысле», что их возврат необходим с точки зрения «стройности и логичности не только структуры, но и состава, и иерархии государственных наград той эпохи». Это утверждение, на наш взгляд, вполне закономерно, так как в монархической России не было наград, которые повторялись бы в статутах и при этом, были бы рассчитаны на награждение одних и тех же профессиональных и статусных групп населения.

Комментируя вопрос о возрождении наград Российской империи, респонденты отметили, что *«это правильно – политика наград должна опираться на традиции, также как оценка заслуги на консерватизм, то есть прошлый опыт награждения»* (женщина, 30-39 лет, высшее историческое образование), *«в возрождении наград – поиск национальной идеи, чтобы не отрываться от корней, соблюдать традиции, переносить из поколения в поколение символы»* (мужчина, 30-39 лет, высшее юридическое образование).

С точки зрения развития наградных институтов в современной России, респонденты отмечали, что основой изменения как для состава государственных наград (соответственно, структуры и иерархии), перечня заслуг (табл. 1) является политический курс государства, подтверждает нашу гипотезу. При этом, стоит отметить, что у респондентов обеих групп второе место занимает культурный фактор, состояние экономики – на третьем месте по значимости. Превышение численности респондентов Асбеста, выбравших фактор

«состояние экономики», над аналогичным показателем мегаполиса можно объяснить тем, что деятельность предприятия, как правило, градообразующего, более ощутимо в небольшом городе, поскольку стабильность деятельности предприятия, его эффективность выражаются в более частом награждении работников.

Таблица 1. Что, на Ваш взгляд, большего всего влияет на изменение государственных наград и перечня заслуг, которые поощряются государством?

Варианты ответа	% от числа ответивших, Екатеринбург	% от числа ответивших, Асбест
Политический курс государства	37.7	41.6
Состояние экономики	8.3	15.2
Изменение профессиональной структуры рынка труда	6.3	4.9
Культурные изменения в обществе	31.3	29.7
Повышение/снижение общественного признания и престижа какой-либо деятельности	8.1	3.1
Изменение экономической составляющей рынка труда	2.1	3.4
Другое	0.0	1.3
Затрудняюсь ответить	6.3	0.8
Итого ответивших:	100.0	100.0

Для респондентов малого города, занятых на градообразующем предприятии, экономический фактор влияния на награды институты более значим. Мужчина, 40-49 лет, высшее техническое образование: *«Экономика должна работать, тогда будет связь с награждениями. Здесь можно четко проследить заслугу – приносишь доход государству, получи награду»*. Мужчина, 40-49 лет, высшее экономическое образование: *«Если посмотреть тенденцию по годам, возрождается предприятие – появляется интерес к наградам, потому что есть что показать, есть заслуги перед государством. Где крупное и стабильное производство, так там просто «живут» награды»*.

Наличие статута государственных наград, осуществление оценки заслуг награжденного в масштабах определенной административно-территориальной единицы позволяет говорить об установлении правил участия (deontic), которые должны соблюдаться в деятельности, образе жизни и моральном облике новизната.

С трансформацией социальной структуры общества изменяется роль государственных наград. Преобладающим становится их значение как выражение признательности общества за выдающуюся деятельность, их морально-духовная ценность, что очень четко прослеживается в истории наградной системы. Тем не менее, присуждение государственных наград оказывает, хотя и косвенное, но весьма значительное влияние на социальный статус награжденного и выполнение им социальных ролей, но нередко присуждение государственной награды зависит от наличия руководящей должности или близости к властным структурам, что подтверждается результатами опроса.

Большинство респондентов отмечают, что для получения государственных наград должен быть доступ к источнику власти: личный или через посредника (в Екатеринбурге – 67,7%, в Асбесте – 52,8%). С другой стороны, более четверти опрошенных респондентов считают, что честный и эффективный труд также поощряется государством независимо от наличия у будущего кавалера доступа к возможностям получения/распределения государственных наград. Полученные нами данные напрямую коррелируют с данными Всероссийского центра изучения общественного мнения [2]. Так, согласно опросу ВЦИОМ, свыше половины опрошенных - 54% - считают, что успехи на трудовой ниве и, следовательно, продвижение по карьерной лестнице и получение наград связаны с сугубо субъективными факторами: необходимо иметь «нужные связи» и «взаимоотношения с начальством».

В Екатеринбурге респонденты больше внимания уделяли тому, что при представлении к награде наиболее эффективными (с точки зрения получения награды) являются неформальные институты – наличие руководящей должности, фаворитизм, связи, то в Асбесте респонденты отметили равноценное влияние формальных и неформальных институтов. На наш взгляд, это связано с тем, что в Асбесте, как небольшом городе с градообразующим предприятием, существуют «трудовые династии», где ценность труда является одной из семейных ценностей. Кроме того, группа награжденных, которые входили в число респондентов, в ходе неструктурированных интервью отметили, что сами *«они не вхожи были в коридоры власти и знакомых среди руководителей не имели»*.

В зависимости от особенностей жизненных установок и ценностей государственные награды по-разному воспринимаются населением, то есть для каждого существует своя

цель упорядочивания прав и свобод: признание, статусность, материальные блага и т.д. (табл. 2).

Таблица 2. Государственные награды – это...

Варианты ответа	% от числа ответивших, Екатеринбург	% от числа ответивших, Асбест
Признание трудовых и/или социально значимых заслуг перед государством	45.8	52.3
Признание трудовых и/или социально значимых заслуг перед обществом	47.9	36.2
Признание и утверждение социального статуса	22.9	26.9
Возможность получения дополнительной финансовой поддержки со стороны государства	27.1	11.3
Возможность карьерного роста	16.7	24.9
Другое	2.1	4.3
Затрудняюсь ответить	0.0	0.8
Итого ответивших:	162.5*	156.7*

* Сумма превышает 100%, поскольку один опрошенный мог дать несколько ответов одновременно.

Как видно из данных таблицы 3, большинство рассматривают государственные награды как признание заслуг перед обществом не по причине того, что общество являлось субъектом оценки их вклада в развитие, а вследствие собственного ощущения направленности усилий как других людей, так и своих собственных. То есть ответ, на наш взгляд, продиктован осознанием ценности развития общества; государство же выступает в роли «высшей» инстанции, которая имеет право на награждение, ориентируясь на собственные цели и задачи. Респонденты, отмечавшие ответ «Возможность получения дополнительной финансовой поддержки со стороны государства», в ходе неструктурированных интервью отметили, что государственные награды *«нужны даже не для того, чтобы показать свою значимость и место в обществе, а чтобы получить звание «Ветеран труда» и получать по достижении пенсионного возраста расширенный пакет льгот и гарантий, поскольку на нынешнюю пенсию не прожить»*.

Индивидуальное право не участвовать в функционировании наградных институтов в силу их «либеральности», то есть *фактор модальности и долженствования (conditions)* отсутствует с разрешительными возможностями участия. Тем не менее, неформально возможно субъективное сознательное решение индивида об участии в силу наличия государственных наград в семье («трудовые династии», имеющие государственные награды), трудовом коллективе, социальном окружении. Это меняет разрешительную форму участия на «обязательную-разрешительную», принятую непосредственно индивидом. Респонденты малого города отмечали, что *«в нашей семье получение государственной награды – своего рода традиция, поддержание чести семьи»* (мужчина, 50-59 лет, среднее профессиональное образование), *«мои дедушки с бабушками и родители были заслуженными учителями, я не могу не оправдать их надежды»* (женщина, 30-39 лет, высшее филологическое образование).

Исходя из полученных и рассмотренных результатов исследований, проведенных автором, можно отметить, что снижение интереса к государственным наградам в современной России, на наш взгляд, связано с девальвацией значения государственных наград, которую поддерживает социально-бытовая оценка со стороны общества личности и деятельности носителей награды [3]. Это приводит к тому, что звания кавалеров государственных наград теряют свою значимость и не удерживаются в памяти людей имена всех заслуженных и почетных.

На наш взгляд, стоит внести изменения в субъектную структуру формальных и неформальных институтов, передав часть функций кавалерским думам, состоящим из награжденных. В некоторых государствах Европы созданы специальные организации, состоящие из кавалеров определенной награды, например, в Италии и Франции. Коллегия Совета ордена Почетного легиона возглавляется лордом-канцлером [4], в функции коллегии и Совета входит решение вопросов по статусу награжденных и бюджетной политике, назначению или продвижению в иерархии членов совета. Вопросы награждения орденом «За заслуги перед Итальянской республикой» также решаются коллегиально специальным советом [5]. Такое «общественное» рассмотрение заслуг новичиатов повысит, по мнению автора, уровень объективности, исключив из возможного фактора влияния административный ресурс со стороны органов государственной власти.

Нормативное закрепление поощрения заслуг перед государством и обществом в государственных актах само по себе не является гарантией их реального воплощения и соблюдения. Государство на сегодняшний день не предоставляет не только определенный, гарантированный объем социальных благ и привилегий, связанный с получением государственной награды, например, доплаты, повышение по карьерной лестнице, но и не формирует единый эталон поведения, не предъявляя тем самым конкретные критерии ожидания от населения.

Государственная награда является своеобразным кредитом доверия в отношениях между двумя акторами – государством и индивидом. При определении границ доверия важно учитывать социальную ситуацию, задающую контекст доверия. Анализ данной ситуации выходит за рамки институционального подхода в сферу не институциональных факторов, к числу которых можно отнести международные события, общественно-политическую и экономическую ситуацию внутри страны, особенности социально-классовой и профессиональной структур, вектор государственной политики, социально-культурные и иные характеристики социума.

Література

1. Crawford S.E.S., Ostrom E. A Grammar of Institutions / S.E.S. Crawford, E. Ostrom // *American Political Science Review*. - 1995. - Vol. 89. - № 3. - P. 582–600.
2. Непыльные дороги к звездам // Всероссийский центр изучения общественного мнения [электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <http://wciom.ru/index.php?id=266&uid=8797> (дата обращения 12.03.2012)
3. Ионова Л. Последний герой / Л. Ионова // *Российская газета*. - 2011. - 2 августа.
4. Legion d'honneur. Medaille militaire. Ordre national du Merite. Textes reglementaires. [электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <http://www.legiondhonneur.fr/shared/fr/actualites/factualites.html>
5. Ordinamento delle strutture generali della Presidenza del Consiglio dei Ministri (Testo aggiornato): Decreto del Presidente del Consiglio dei Ministri del 1 marzo 2011 // *Gazzetta Ufficiale* del 14 giugno 2011, n.136 - Suppl. Ordinario n.145.

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ ЯК НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Агарков О.А.

*кандидат соціологічних, доктор політичних наук, доцент
зав. кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного
університету*

Систематизовано основні групи соціальних і психологічних проблем адаптації студентів-першокурсників до навчання у вищому навчальному закладі. На основі результатів дослідження рівня адаптованості студентів-першокурсників і основних труднощів навчання визначено ключові напрями діяльності соціальної служби ВНЗ з вирішення проблеми соціальної адаптації студентів-першокурсників до навчання.

Систематизированы основные группы социальных и психологических проблем адаптации студентов-первокурсников студентов к обучению в высшем учебном заведении. На основе результатов исследования уровня адаптированности студентов-первокурсников и основных трудностей обучения определены ключевые направления деятельности социальной службы вуза по решению проблемы социальной адаптации студентов-первокурсников.

The main groups of social and psychological problems of the first-year students' adaptation to study at a higher education institution are systemized. Basing on the results of the level of the first-year students' adaptation and key difficulties in their studying sociological study, the basic directions of the institution of higher education social service activity connected with the salvation of the first-year students' social adaptation problem are identified.

Ключові слова: соціальна робота, соціальна служба, ВНЗ, студентство, соціальна адаптація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Студентство в Україні складає вагомую частку суспільства, яка зайнята специфічною працею – навчанням. За останні роки відбулося значне зростання кількості молодих людей, які здобули або здобувають вищу освіту, що позитивно впливає не тільки на економічний розвиток нашої країни, але й на її становлення як демократичної європейської держави. У той же час, студентство не займає самостійного місця у системі виробництва, його соціальний статус тимчасовий, хоча і престижний, а суспільне та соціальне становище визначається рівнем соціально-економічного розвитку країни.

Вступаючи до вищого навчального закладу, студенти стикаються з рядом проблем, що пов'язані з недостатньою психологічною готовністю до нових умов навчання, з руйнуванням роками вироблених установок, навичок, звичок, ціннісних орієнтацій вихованців середньої школи і виробничих колективів, втрати роками закріплених взаємин з колективом та формуванням нових навичок, а також з невмінням здійснювати психологічну саморегуляцію власної діяльності та поведінки.

Зі вступом до вищого навчального закладу юнаки і дівчата потрапляють у нові, незвичні для них умови, що неминує спричиняє ламання динамічного стереотипу і пов'язаних з ним емоційних переживань. Нерідко соціально-психологічна дезадаптація породжує втрату сформованих позитивних установок і відносин студента-першокурсника. Важким наслідком дезадаптації є стан напруженості і фрустрації, зниження активності студентів у навчанні, втрата інтересу до громадської роботи, погіршення поведінки, невдачі на першій сесії, а в ряді випадків – втрата віри у свої можливості, розчарування у життєвих планах. Усе це призводить до психічного перевантаження, яке власне і знижує адаптативні можливості і, як наслідок, сприяє порушенню психічного здоров'я особистості.

В управлінні навчально-виховним процесом ВНЗ питанням соціалізації студентської молоді приділяється недостатня увага за відсутності обов'язкових вимог і стандартів щодо соціальної роботи у студентському середовищі, законодавчо визначених штатних посад соціальних працівників у вищій школі, дієвих механізмів відповідальності за стан виховної роботи.

Сучасні дослідники вважають, що соціальна робота зі студентською молоддю має свої особливості: адаптація студента до умов функціонування вищого навчального закладу (особливо це стосується першокурсника); корекція (захист) відносин між викладацьким складом та молоддю, яка навчається; попередження можливих фізичних, психічних і соціокультурних зіткнень окремого індивіду і груп ризику; розвиток студента як неповторної особистості, формування якості творчого професіонала через процес навчання, виховання,

соціалізації. Тому соціальна робота у вищих навчальних закладах носить адресний характер і має враховувати: сфери життєдіяльності студента; актуальні й найтипівіші соціальні та психологічні проблеми молоді; вік, стать, соціальний статус кожного студента; рівень соціальної активності студента та його ставлення до майбутньої професії [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішення питання адаптації студентів до навчання у ВНЗ хвилює цілу низку вітчизняних науковців. Це, зокрема, Т.Алексєєва, О.Венгер, В.Гамов, О.Гречишкіна, Г.Левківська, Є.Резнікова, О.Солодухова, Ф.Хайруллін, А.Фурман та ін., які досліджували проблему адаптації студентів до навчання у ВНЗ; Н.Дятленко, Л.Гармаш, Н.Коцур, Л.Клочек, Л.Косарева, Н.Любченко, О.Прудська, І.Шаповал та ін., які вивчали адаптацію студентів-першокурсників до навчання у ВНЗ; І.Бех, М.Вієвська, Л.Красовська, Н.Фролова та ін., котрі займалися проблемою соціально-психологічної адаптації підлітка до нових умов навчання; педагогічні аспекти адаптації студентів досліджуються у працях В.Штифурак, В.Сорочинської та ін.; труднощі початкового етапу навчання і чинники, що впливають на процес адаптації, у своїх роботах розкривають А.Андрєєва, Ю.Бохонкова, С.Гапонова, В.Острова, О.Прудська; В.Каземіренко та інші науковці розробили програму дослідження соціально-психологічних чинників адаптації молоді до навчання у ВНЗ та майбутньої професії. Ціла низка вчених (М.Вієвська, Л.Красовська, О.Стягунова, Н.Дятленко, О.Маріна, Л.Гармаш, Н.Коцур, Т.Буяльська, М.Прищак та ін.) роблять акцент на важливості адаптації першокурсників до навчання, адже саме вони відчують різку зміну багатьох аспектів свого життя і вважають, що успішність перебігу процесу адаптації є запорукою успішного подальшого функціонування у певній структурі у певному соціумі.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – визначення основних напрямів діяльності соціальної служби ВНЗ з вирішення проблеми соціальної адаптації студентів-першокурсників до навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із основних напрямів щодо діяльності студентських соціальних служб ВНЗ України є соціально-адаптаційні процеси в студентському середовищі. Соціальна адаптація за сучасних умов в різних соціальних групах протікає по різному. Перспективи розвитку, майбутнє будь-якого суспільства, значною мірою залежать від потенціалу молоді, рівня її підготовки до життя, ціннісних орієнтацій, загальної культури. Проблема соціальної адаптації молоді в сучасних соціально-економічних умовах постала надзвичайно гостро. Загалом студентом, як особливій, специфічній категорії молоді, властиві ті ж риси, що і молоді взагалі. Разом з тим студентство – особлива соціальна група, яка має свої власні, лише їй притаманні відмінності. Вже, власне, належність до студентства, з тимчасовістю даного стану, вимагає адаптування до нових умов [5].

Спираючись на основні законодавчі акти, наукові дослідження, існуючий практичний вітчизняний та зарубіжний досвід у соціальній роботі в науці визначають такі напрями діяльності соціальної служби ВНЗ для молоді:

- соціальна допомога особі та різним категоріям, групам молоді, що сприятиме успішній їх інтеграції у громадське життя;
- соціальна профілактика різноманітних явищ, які негативно впливають на процес формування і становлення особистості та зумовлюють соціальну напруженість;
- сприяння молодим людям у досягненні цілей і розкритті їх внутрішнього потенціалу;
- корекція соціальної поведінки та самопочуття підростаючої людини, яка опинилась у скрутних умовах або переживає кризову дискомфортну ситуацію; попередження можливих фізичних, психічних зіткнень окремих індивідів і груп ризику;
- соціальна реабілітація, спрямована на відновлення порушених соціальних зв'язків за допомогою мобілізації насамперед внутрішніх ресурсів, творчого потенціалу особистості, використання її природної активності; збереження, захист нормального рівня життя і здоров'я молоді [7].

Отже, соціальна служба ВНЗ для молоді – це сукупність спеціально уповноважених державних, громадських різнопрофільних установ, організацій, а також ректорату, діяльність яких спрямована на відродження зруйнованих і створення нових соціально-економічних, політичних, медико-екологічних, правових, психолого-педагогічних та інших умов, які мають забезпечувати на сучасному рівні розвиток і виживання молоді, її повну самореалізацію.

Навчання студентів на 1 курсі – криза очікувань, адаптація. Зіткнення очікувань недавніх абітурієнтів щодо обраної професії з навчальними буднями 1-го курсу. Цей етап характеризується високими рівневими показниками професійних і навчальних цінностей, які виступають у ролі мотивів, керуючих навчальною діяльністю студентів [6]. Разом з цим, професійні цінності та цінності навчання трохи ідеалізовані, тому що обумовлені скоріше розумінням їх суспільного значення, ніж особистісним смислом, тобто значенням цих цінностей для самих студентів, причому вся система мотивації ще не утворює цілісної

ієрархічної структури. Ілюстрацією дезінтегрованої структури мотивації виступає той факт, що показники ставлення студентів до навчальних дисциплін не пов'язані з показниками ставлення до професії і навчання в цілому. Навчальна діяльність більшості першокурсників безпосередньо керується тільки середньою ланкою мотиваційно-цільової - навчальними мотивами.

С.Ворожбит [4] розуміє адаптацію до навчання у ВНЗ як комплексний, динамічний процес, зумовлений взаємодією суб'єктивних і об'єктивних соціально-психологічних, психічних, психофізіологічних і фізіологічних чинників. А.Андрєєва, В.Слободчиков [9] наголошують, що адаптація до навчання у ВНЗ становить складне багатоаспектне включення студентів у нову систему вимог і контролю, новий колектив, а для деяких і нове середовище. М.Вітковська та І.Троцук [3] виділяють окремо соціальну адаптацію як пристосування індивіда до групи, всього студентського колективу; прийняття нормативно-правових вимог перебування у ВНЗ; осмислене прийняття норм моралі та культури; адаптація до проживання у гуртожитку.

Прийшовши у стіни вищого навчального закладу, абітурієнт зустрічається із низкою труднощів. Так, вчені (Ю.Бохонкова [2], А.Мамедов, М.Вієвська, Л.Красовська [1] та ін.) виділяють з них найпоширеніші: переживання, пов'язані з перехідним періодом: від шкільного до дорослого життя; невизначеність мотивації вибору професії; неготовність до самостійного життя, налагодження побуту (особливо для нерезидентів); психологічна неготовність до відповідальності за себе, свої вчинки, прийняття рішень; відсутні або недостатньо розвинені навички самостійної роботи; навчальне навантаження, що є значним і нерівномірним; невміння регулювати час, відведений на навчання і відпочинок; відсутність навичок самоконтролю, саморегуляції поведінки та діяльності; нерозвинені вольові якості студентів, що, як правило, поєднуються із залежністю від близької мотивації; несформованість мотивації навчання в обраній професії.

Виходячи з найважливішої сфери становлення особистості, основний зміст процесу адаптації студентів молодших курсів, її ядро можна визначити таким чином:

- 1) нове ставлення до професії;
- 2) засвоєння нових навчальних норм, оцінок, способів й прийомів самостійної роботи та інших вимог;
- 3) пристосування до нового типу навчального колективу, його звичаям та традиціям;
- 4) навчання новим видам діяльності;
- 5) пристосування до нових умов побуту у гуртожитку, до нових зразків «студентської» культури, нових форм використання вільного часу.

Під адаптацією в даному дослідженні ми розуміємо продукт саморегуляції, спрямованої на досягнення оптимуму ефективності життєдіяльності, на забезпечення особистісного розвитку або, як мінімум, на збереження цілісності особистості.

В структурі адаптації виділяють три самостійні елементи:

- 1) власне психологічна адаптація – формування психологічно комфортного стану індивіда в процесі навчання;
- 2) соціально-психологічна адаптація (адаптація до одногрупників, інших студентів ВНЗ, викладачів, представникам адміністрації);
- 3) власне соціальна (нормативна) адаптація як прийняття норм і цінностей соціальної організації ВНЗ та інститута студентства.

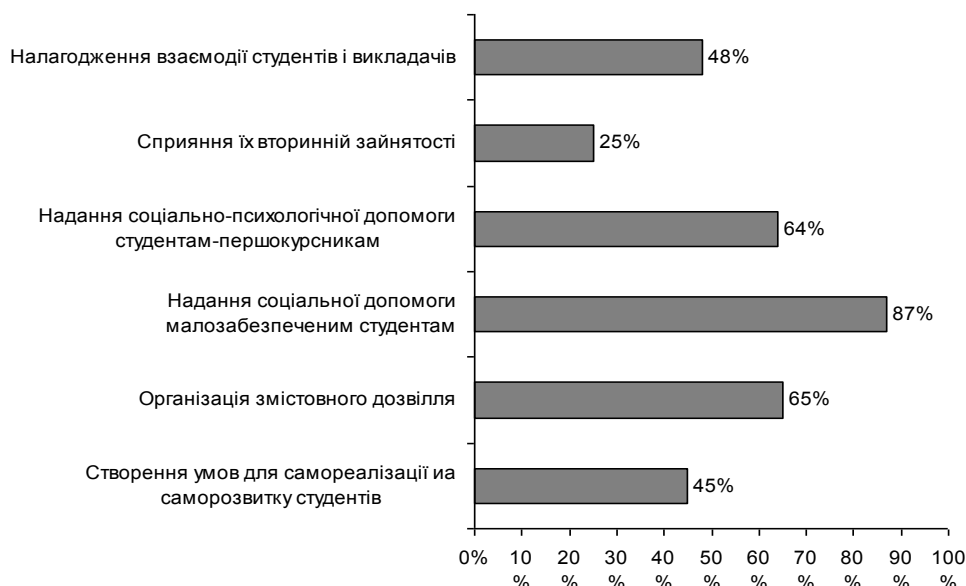
Для вивчення особливостей ставлення студентів-першокурсників до необхідності і розвитку системи соціальних служб ВНЗ і рівня їх адаптованості до навчання було проведено соціально-психологічне дослідження серед студентів запорізьких ВНЗ (250 респондентів).

Виходячи з результатів дослідження, існує нагальна необхідність в функціонуванні соціальної служби ВНЗ для розв'язання і вирішення соціальних і психологічних проблем студентської молоді – 75% студентів.

З метою визначення типових соціальних проблем, які мають місце у студентському середовищі, нами було класифіковано необхідну соціальну допомогу від соціальної служби ВНЗ: надання соціальної допомоги малозабезпеченим студентам (87%); налагодження взаємодії студентів і викладачів (48%); надання соціально-психологічної допомоги студентам-першокурсникам (64%); організація змістовного дозвілля (89%); сприяння їх вторинній зайнятості (25%); створення умов для самореалізації та саморозвитку студентської молоді (48%) (див. рис. 1).

Отже, основними проблемами студентів-першокурсників на думку респондентів виступають проблеми матеріального забезпечення, соціально-психологічної адаптації, організації дозвіллевих заходів.

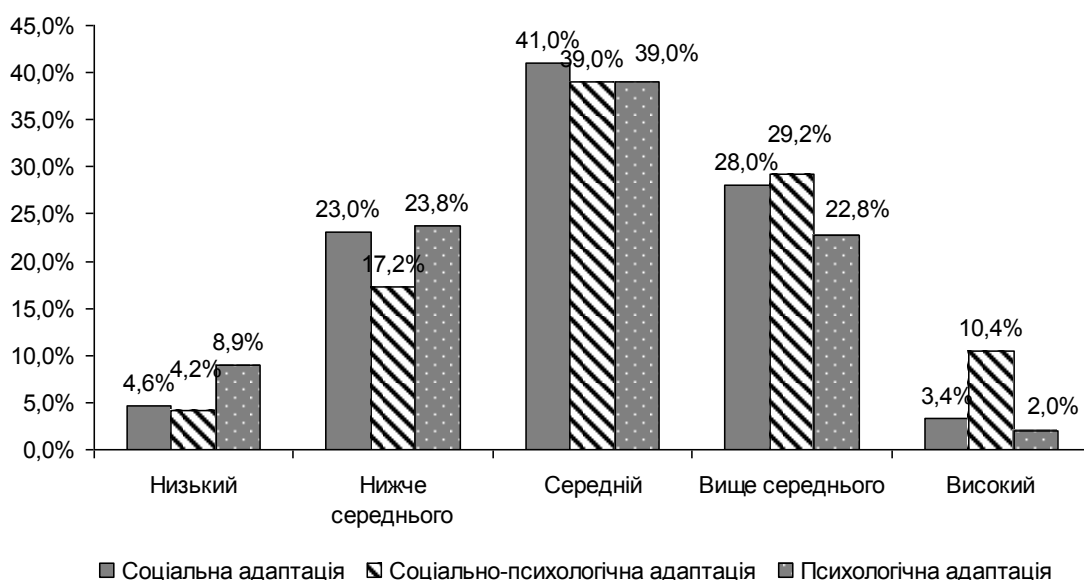

Рис. 1 – Основні напрями соціальної допомоги з боку соціальної служби ВНЗ.

Для вимірювання рівня адаптованості студентів використовувалася інтервальна шкала. З опорою на приведені вище критерії соціальної, соціально-психологічної і психологічної адаптації була розроблена базова шкала, в якій розміщуються наступні підшкали:

- 1) соціальна адаптація: освоєння соціальної позиції, прийняття норм і цінностей, пов'язаних з роллю студента;
- 2) соціально-психологічна адаптація: загальна установка до факультету, спеціальності, групи;
- 3) психологічна адаптація: переживання емоційного комфорту, пов'язане з навчанням в університеті.

Після статистичної обробки даних було виділено п'ять рівнів адаптованості першокурсників: низький, нижче середнього, середній, вище середнього, високий. В результаті одержані три графіка, відповідні основним видам адаптації. (див. рис. 2).

Рис. 2 – Показники адаптованості студентів-першокурсників

Таким чином, студенти-першокурсники в цілому адаптуються нормально. Проте порядку третини опитаних мають рівень адаптації нижче за середній. Краще проходить соціально-психологічна адаптація, гірше – власне-психологічна. З одного боку першокурсники ототожнюють себе з ВНЗ як соціально-визнаною організацією, з іншою – не дуже комфортно відчують себе всередині учбового процесу, університету.

Деякі причини дискомфорту виявлено при аналізі ставлення першокурсників до навчального процесу у ВНЗ, яке вивчалось за допомогою незавершеного речення: «На заняттях мені найбільше не подобається...». Аналіз змісту висловів дозволив визначити сфери навчального процесу, які є найбільш неприємними для студентів першого курсу. Всього було одержано 39 висловів. Всі вони розділені на дві великі групи, що включають менші підгрупи (див. таблицю 1.):

Таблиця 1. Емоційне ставлення першокурсників до навчального процесу у ВНЗ.

№	Групи висловлювань	%
1.	Ставлення до організації навчального процесу в цілому	40,52
1.1.	Незадоволеність структуруванням часу	28,62
1.2.	Незадоволеність ергономікою приміщень	11,90
2.	Ставлення до окремих елементів навчального процесу	56,13
2.1.	Незадоволеність окремими предметами і заняттями	11,52
2.2.	Незадоволеність стосунками з викладачами	10,04
2.3.	Незадоволеність якістю викладання	34,57
3.	Все подобається	3,35

Група «Ставлення до окремих елементів навчального процесу» представлена великою кількістю висловів. У даній групі висловів переважає незадоволеність якістю викладання – 34,57%. Найбільше незадоволення викликає методика викладання у Вузів, особливості подання учбового матеріалу. Одержані дані свідчать про проблеми психологічної адаптації до умов навчання у Вузів, у зв'язку з новою формою занять (лекції) і великим об'ємом пропонованої інформації. Крім того, дана група представлена висловами, які відображають незадоволеність окремими предметами і заняттями – 11,52% і незадоволеність відносинами з викладачами – 10,04%.

Група «Ставлення до організації навчального процесу в цілому» представлена двома підгрупами: незадоволеність структуруванням часу (2 зміна, короткі перерви, довгі пари, недовлік часу) – 28,62% від всіх висловів; незадоволеність ергономікою приміщень (жорсткі сидіння, відстань між корпусами) – 11,90%.

Твердження «Все подобається» – 3,35% побічно свідчить про високий рівень адаптації студентів. З іншою – студенти, які надали таку відповідь, практично не зазначають труднощів в навчанні, а значить у них недостатньо умов для зростання (рішення простих задач не веде до розвитку).

Незадоволеність може бути слідством труднощів, що виникають у студентів в навчальному процесі у Вузів, який значно відрізняється від шкільного навчання. Характер і зміст труднощів студентів першого курсу вивчався за допомогою методу незавершених речень. Першокурсникам пропонувалося закінчити фразу: «Найважче для мене...». Всього було одержано 35 варіантів закінчення речення. В процесі контент-аналізу висловів були виділені дві групи труднощів. Результати представлені в таблиці 2.

Таблиця 2. Основні групи труднощів першокурсників.

№	Групи висловлювань	%
1.	Труднощі самоорганізації	54,74%
	Екстернальний локус-контролю Я	Інтернальний локус-контролю Я
	35,09%	19,65%
2.	Труднощі засвоєння навчальної діяльності	41,05%
3.	Не мають труднощів	4,21%

1. Труднощі самоорганізації аналізувалися залежно від спрямованості локалізації-контролю Я – екстернальність (їздити на 8 годин; не висипатися; вчитися; тривалість занять; тривалість пар; 2 зміна; не відповідний розклад) та інтернальність (увійти до режиму навчання; скрізь встигати; конспектувати; готувати домашні завдання, відповідати, висловлювати свою думку). Екстернальність пов'язана з переважанням в інтерпретаціях життєвих ситуацій зовнішніх чинників, інтернальність припускає прийняття відповідальності за власні поведінку і реакції. З таблиці ми бачимо, що труднощі самоорганізації найбільш актуальні для першокурсників (54,74%), причому локус контролю зміщений у бік екстернальності (зовнішніх чинників) майже в 2 рази. Такий розподіл орієнтації на зовнішні і внутрішні чинники відповідає даним про залежність інтернальності від рівня адаптованості в нових умовах життєдіяльності.

2. Труднощі засвоєння навчальної діяльності – сюди відносяться такі вислови як, «деякі предмети, семінари, практичні заняття, сесія» – таких виявилось 41,05%.

3. Не зазнають труднощів – 4,21%, ті хто відкрито заявив про те, що не зазнає труднощів у зв'язку з навчанням на 1 курсі.

Можна припустити, що незадоволеність навчальним процесом у першокурсників обумовлена недостатньою соціальною адаптацією. Причини своїх труднощів в навчальному процесі студенти першого курсу пов'язують із зовнішніми чинниками, що узгоджується з фактом переважаючого екстернального локус-контролю у першокурсників, і як наслідок недостатньої соціальної адаптацією (не повне прийняття відповідальності за власну освіту і гарне навчання).

Більшість описаних студентами-першокурсниками труднощів швидше за все заміщають труднощі іншого рівня (людині простіше сказати, що йому не подобаються жорсткі сидіння і брудні парти, чим визнати своє нерозуміння учбового матеріалу). Здається, що їх цілком можна проігнорувати при організації навчання. Разом з тим, початок навчання у вищому навчальному закладі пов'язаний із серйозними змінами в житті людини. Ці зміни викликають стрес і тоді, явища, які раніше могли бути не відміченими набувають особливого значення. Можливо, рівень емоційного комфорту студентів-першокурсників можна було б підвищити, взявши до уваги ті труднощі, про які вони говорять. У будь-якому випадку актуальним є навчання студентів самоменеджменту і знайомство першокурсників з вищим навчальним закладом як організацією.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, соціальна адаптація студентів-першокурсників до навчання у ВНЗ є одним із провідних напрямів діяльності соціальної служби вищого навчального закладу. Серед основних труднощів і проблем адаптації першокурсників визначено труднощі самоорганізації, труднощі засвоєння навчальної діяльності (дидактичний аспект адаптації) і соціально-психологічні проблеми спілкування і входження в студентський соціум. Тому, основними напрямками діяльності соціальної служби в цьому аспекті є сприяння засвоєнню норм і правил студентського життя, оптимізація взаємодії студентів і викладачів через систему кураторства, навчання самоменеджменту і структуруванню часу. Основними формами діяльності соціальних служб можуть бути тренінгові програми, круглі столи, дозвіллеві заходи, що сприяють формуванню і прийняттю позитивної студентської корпоративної культури.

Література

1. Алексеева Т.В. Психологичні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Т.В. Алексеева. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004. – 22 с.
2. Бохонкова Ю.А. Особенности социальной адаптации студентов к условиям ВУЗа / Ю.А. Бохонкова // Психолого-педагогичні проблеми розвитку сучасних освітніх технологій. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – С. 45–48.
3. Витковская М.И. Адаптация иностранных студентов к условиям жизни и учёбы в России [Електронний ресурс] / М.И. Витковская, И.В. Троцук // Кафедра социологии. – Российский университет дружбы народов. – Режим доступа до журн. (або сайту): <http://www.ecsoman/edu.ru>
4. Ворожбит С.А. Вплив особливостей інтелекту на процес успішної адаптації студентів до університету / С.А. Ворожбит // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2006. – Т. 8. – Вип. 7. – С. 74–79.
5. Григорьев С.И. Социальная работа с молодёжью / С.И. Григорьев. – М.: МГУ, 2006. – 402 с.
6. Зеер Э.Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э.Ф. Зеер, Э.Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – № 6. – С. 57–79.
7. Романова Н.Ф. Надання соціальної та психологічної допомоги через створення мережі студентських соціальних служб – як шлях до розв'язання проблем, пов'язаних з адаптацією студентів в процесі професійної соціалізації / Н.Ф. Романова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. пр. / Редкол.: Т.І. Суценок (відп. ред.) та ін. – Київ-Запоріжжя. – 2002 – Вип. 27. – С. 285–290.
8. Романова Н.Ф. Роль студентських соціальних служб у вирішенні соціальних проблем в студентському середовищі / Н.Ф. Романова // Український соціум. – 2004. – № 1. – С. 32–37.
9. Слободчиков В.И. Упреждающая адаптация как особая образовательная деятельность преподавателей вуза / В.И.Слободчиков, Л.Ф.Мирзаянова // Педагогика. – 2008. – № 6. – С. 68–73.

ПРОФЕСІЙНІ ЦІННОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Васильченко О.А.

*к. соц. н., старший викладач кафедри соціальної роботи
Запорізький національний технічний університет*

Розглянуто структурні особливості професійних цінностей соціальної роботи з позицій соціокультурного підходу. Наведено результати соціологічного дослідження структури цінностей українського суспільства і уявлень про професійні цінності соціального працівника, що дозволило визначити ідеальний ціннісний образ соціального працівника.

Рассмотрены структурные особенности профессиональных ценностей социальной работы с позиций социокультурного подхода. Приведены результаты социологического исследования структуры ценностей украинского общества и представлений о профессиональных ценностях социального работника, что позволило определить идеальный ценностный образ социального работника.

The structural features of professional values of social work are analysed from the standpoint of social and cultural approach. The results of a sociological study of structure of the Ukrainian society values and perceptions of professional social work values, which allowed to determine the ideal value-image of a social worker, are introduced.

Ключові слова: соціальна робота, цінність, соціокультурні цінності, професійні цінності соціальної роботи.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Соціальна робота як соціокультурне явище в останні десятиліття стала невід'ємною частиною соціокультурної системи нашого суспільства, оскільки вона є одним з головних способів організаційного і соціально-технологічного реагування суспільства на нову соціальну ситуацію. Ця ситуація в Україні відрізняється наростанням конфліконебезпечності на рівні всього суспільства, оскільки розрив між бідністю і багатством не зменшується, а збільшується. Як наслідок, спостерігається зростання суперечності між благополучними і забезпеченими шарами, які цілком адаптувалися до ринкових відносин, і бідними, нездатними самостійно вирішити свої проблеми. Традиційна добродійність в таких умовах стає недостатньою, а з урахуванням того, що за десятиліття соціалістичного ладу її традиції були втрачені, та і малоефективною. У такій ситуації об'єктивно зростає необхідність переходу до професійної соціальної роботи. Її роль в житті сучасного суспільства визначається тим, що вона виступає як чинник соціальної стабільності.

Професіоналізм соціальної роботи припускає наявність особливої професійної групи, формування якої в Україні тільки починається, що саме по собі вже ставить питання про необхідність спеціального вивчення професійних цінностей цієї групи як у вигляді ідеальної моделі, так і її реального втілення в практиці соціальної роботи для попередження і вирішення природної суперечності між ідеалом, який відбивається на рівні принципів суспільства відносно соціальної сфери і соціальної підтримки населення, і реальністю.

Особлива роль соціального працівника полягає в тому, що він не тільки вирішує конкретні соціальні проблеми своїх клієнтів, але й допомагає людям освоювати нові моральні цінності і норми, знаходити життєві сенси і духовно-етичні орієнтації. Все це дозволяє вважати, що проблема соціологічного аналізу соціальної роботи як соціокультурного явища важлива не тільки для вдосконалення соціальної практики, але й для прогресивного розвитку суспільних відносин в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукову літературу за темою дослідження умовно можна розділити на декілька блоків. До першого блоку відносяться теоретичні джерела, присвячені аналізу соціокультурного підходу, соціокультурних явищ: М.Вебера, Ю.Вишневського, Е.Грунт, Л.Іоніна, М.Кагана, Л.Когана, М.Лапіна, Е.Маркаряна, П.Сорокіна та інші. Вчені підкреслюють, що в науках, що вивчають суспільство, назріла потреба включити в сферу своїх інтересів не тільки конкретні соціокультурні явища, але й саму можливість і необхідність з'єднання культури і суспільства, Потреба в уявленнях про суспільство як соціокультурну цілісність особливо загострюється в умовах його трансформації.

До другого блоку відносяться теоретичні джерела, присвячені проблемі ціннісного підходу, який розглядається в роботах: Л.Беляевой, Ю.Вишневського, Р.Вижлецова, О.Здравомислова, Ф.Знанецкого, Е.Ильенкова, Д.Леонтьева, У.Томаса, М.Рокіча, Л.Рибцовой, І.Суріної, В.Ядова. Проблеми, пов'язані з людськими цінностями, відзначають дослідники, належать до найважливіших для будь-якої з наук, що займається людиною і суспільством.

Найважливіших внаслідок того, що цінності виступають інтеграційною основою як окремо взятого індивіда, так і будь-якої соціальної групи, культури, нації, людства в цілому.

Вагомий внесок у науково-філософське дослідження онтологічних, морфологічних, функціональних та організаційних проблем соціальної роботи як цілісної системи, обґрунтування її методологічного базису та категоріального апарату зробили В.Андрущенко, В.Астахова, В.Асєєв, І.Бех, О.Горпинич, І.Зверєва, В.Киричук, О.Кузьменко, М.Лукашевич, І.Мигович, М.Михальченко, Л.Романенкова, С.Толстоухова та інші. Четвертий блок складають публікації з проблем духовно-моральних, етико-аксіологічних компонентів соціальної роботи: У.Бочарової, С.Григорєва, Л.Гуслякової, Т.Демідової, К.Кузьміна, Л.Ліхачевої, А.Лященко, М.Фірсова, О.Холостової.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є визначення системи професійних цінностей соціальної роботи з позицій соціокультурного підходу і окреслення ідеального ціннісного образу соціального працівника.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливе місце в соціальної роботи відведено соціокультурним цінностям і принципам, тобто морально-етичним орієнтирам діяльності соціальних працівників. Цінності соціальної роботи – це ті ідеї та переконання, на які спираються соціальні працівники у процесі прийняття певного рішення. Проте вони є не просто ідеалами, а «набором критеріїв для прийняття рішень», від опанування якими залежить успішність професійної діяльності.

Розглянемо підходи різних науковців і практиків в сфері соціальної роботи з метою визначення системи загальних соціокультурних цінностей соціальної роботи як професійної діяльності.

У деяких джерелах (Д.Лукас, О.Васильченко) наводять наступний перелік цінностей соціальної роботи:

- прагнення до пріоритету особистості відносно суспільства;
- повага конфіденційності у стосунках із клієнтами;
- готовність відокремити особисті почуття і потреби від професійних стосунків;
- прагнення до соціальних змін, які відповідають визнаним проблемам;
- готовність до передачі знань та умінь іншим;
- повага до індивідуальних та групових відмінностей;
- прагнення до розвитку здібності клієнта допомогти самому собі;
- готовність діяти від імені клієнта, незважаючи на можливу фрустрацію;
- прагнення до соціальної справедливості, до економічного, фізичного і розумового благополуччя всіх членів соціуму;
- прагнення до високих стандартів особистої та професійної етики [2].

Сучасний дослідник у галузі соціальної роботи Л.Тюптя виокремлює такі основні цінності соціальної роботи як професійної діяльності: прагнення до переваги індивіда перед суспільством; повага конфіденційності у взаєминах із клієнтами; готовність відокремити особисті почуття і потреби від професійних відносин; прагнення соціальних змін, що відповідають соціально пізнаним потребам; готовність передавати знання та вміння іншим; повага до індивідуальних і групових відмінностей, гідне оцінювання їх; прагнення до розвитку здатності підлеглого допомагати собі самому; готовність діяти від імені підлеглого, незважаючи на можливі фрустрації; прагнення до соціальної справедливості, до економічного, фізичного та розумового благополуччя всіх членів соціуму; прагнення до високих стандартів особистої і професійної етики [6].

Серед безлічі цінностей Б.Битинас виділив три основні системи, від комплексного урахування яких багато в чому залежить кінцевий результат процесу соціальної роботи: трансцендентні, тобто абсолютні, найвищі цінності: віра, надія, любов, душа, покаєння; соціоцентричні цінності, де головною є Людина, її діяльність, творчість, гуманізм, свобода; антропоцентричні цінності, які спрямовані на підвищення індивідуальності в структурі загальнолюдських цінностей. Базовими цінностями тут є самореалізація, автономність, корисність [1].

О.Дубасенюк звертає увагу на те, що найвищими цінностями можуть бути професіоналізм діяльності і шляхи його досягнення. Ціннісне ж ставлення до професіоналізму соціальної роботи виявляється у високій громадянській активності, духовності, творчому пошуку, професійній відповідальності [3].

Цікавим з огляду нашого дослідження є досвід професійних інститутів соціальної роботи, наприклад, Центральної ради з підготовки та навчання соціальних працівників (CCETSW) у Великій Британії, Британської асоціації соціальних працівників (BASW) і Національної асоціації соціальних працівників США (NASW), які заявляють, що соціальна робота узадачується в певній сукупності цінностей, і що компетентні соціальні працівники повинні бути спроможними діяти відповідно до цих цінностей.

Для прикладу наведемо п'ять основних цінностей (засад професійної соціальної роботи), які Ш.Рамон перелічує у своїй книзі «*Beyond Community Care*» [5].

1. Наснаження (*Empowerment*) – необхідність працювати з людьми, які стали клієнтами, так щоб вони змогли відновити і використовувати свої особисті громадські і людські здатності. Найважливіші люди відчувають брак впливу в суспільстві, особливо якщо вони мають певні порушення. Вони часто підлягають маргіналізації та ізоляції і тому можуть бути позбавлені нормальних можливостей діяти і бути незалежними в суспільстві.

2. Насамперед – людина (*People first*). У кожної людини є право одержувати підтримку від суспільства у скрутних обставинах не тільки тому, що це може принести вигоду, а в ім'я розвитку людських можливостей і для збагачення нематеріального боку нашого життя. Особи з порушенням і без них мають багато спільного, коли йдеться про їхній потенціал стати корисними і цінними для суспільства і для самих себе. Тому кожній людині повинні бути гарантовані гідність та права, навіть якщо не всі можуть їх однаково застосовувати.

3. Повага до особистості (*Respect for persons*) – це один із привілеїв соціалізованої людини (члена співтовариства). У різних соціальних і культурних групах є багато різноманітних засобів демонстрації поваги. Повага також вимагає дозволяти людям робити помилки й інколи чинити неправильно. Обходитися з людьми так, ніби вони завжди мають рацію або завжди її не мають, було б однаково проявом неповаги. Доцільно запровадити принцип діяльності, за яким добре обслуговування має відповідати вимогам кожного члена співавторства та його почуттю власної гідності. Це таке обслуговування, яким ми самі захотіли би скористатися.

4. Право на визначення (*The right to self determination*) означає право кожного розв'язувати свої проблеми відповідно до своєї спроможності приймати розумні рішення, а також із позиції, що людина знає саму себе глибше і краще за інших. Це цілком суперечить поширеному переконанню, що професіонал знає краще. Професіонал зобов'язаний пояснити свої професійні знання доступно іншій людині. Право на самовизначення також припускає, що ухвалення рішення – загальнодоступний процес, якому можна навчити (це право також охоплює право помилятися).

5. Право на залежність (*The right to dependence*). Люди за своєю природою взаємозалежні: кожен має право на взаємну залежність і підтримку в разі потреби. Взаємозалежність – позитивний і цілком нормальний стан. Люди живуть у спільноті і залежать один від одного. Зростання незалежності не заперечує цієї цінності, оскільки воно припускає, що жодна особа не може бути цілком самодостатньою; самодостатність – не ідеал. Періодично люди стають залежними від інших на більше чи менше тривалий час з різних причин.

На думку більшості зарубіжних спеціалістів, основою соціальної роботи є система професійно-етичних цінностей, які знаходять свою практичну реалізацію у процесі надання допомоги людям. В основі етичних принципів соціальної роботи, як умова повноцінного існування суспільства, лежить ідея взаємодопомоги. Етичні принципи соціальної роботи визначаються базовими цінностями демократичного суспільства, найважливішими серед них, згідно думки американських вчених У.Фріндлера та Р.Епта, можна назвати наступні:

- віра у цінність, гідність і творчі можливості кожного індивіда;
- визнання права кожної людини на власну думку та переконання, можливість вільно їх висловлювати і втілювати в життя у тій мірі, в якій це не порушує прав інших людей;
- невід'ємне і незаперечне право кожної людини самостійно приймати рішення [9].

Р.Саррі підкреслює значення таких цінностей, як гуманність, справедливість, самовизначення, конфіденційність, антидискримінація і чесність в професійній діяльності [4]. Ш.Хиндука вважає, що соціальні працівники повинні розділяти такі цінності, як: людська гідність; соціальна справедливість; підтримка неімущих і найуразливіших шарів; прагнення до мирного співіснування; добру волю [7].

Основною цінністю соціальної роботи Ш.Рамон вважає цінність самовизначення. І якщо керуватися даною цінністю, необхідно прагнути до співпраці між професіоналами і клієнтами, важливою умовою якого є знання думки клієнта про дію [7]. При цьому Р.Сойер справедливо запропонував рахувати «право на помилку» частиною цінності самовизначення [10].

Н.Шмельова під цінностями соціальної роботи розуміє провідну потребу: «служити своєю професією на благо тих, хто нас оточує, яка орієнтує професійно-особистісну активність соціального працівника на досягненні цієї гуманної мети» [8, 115].

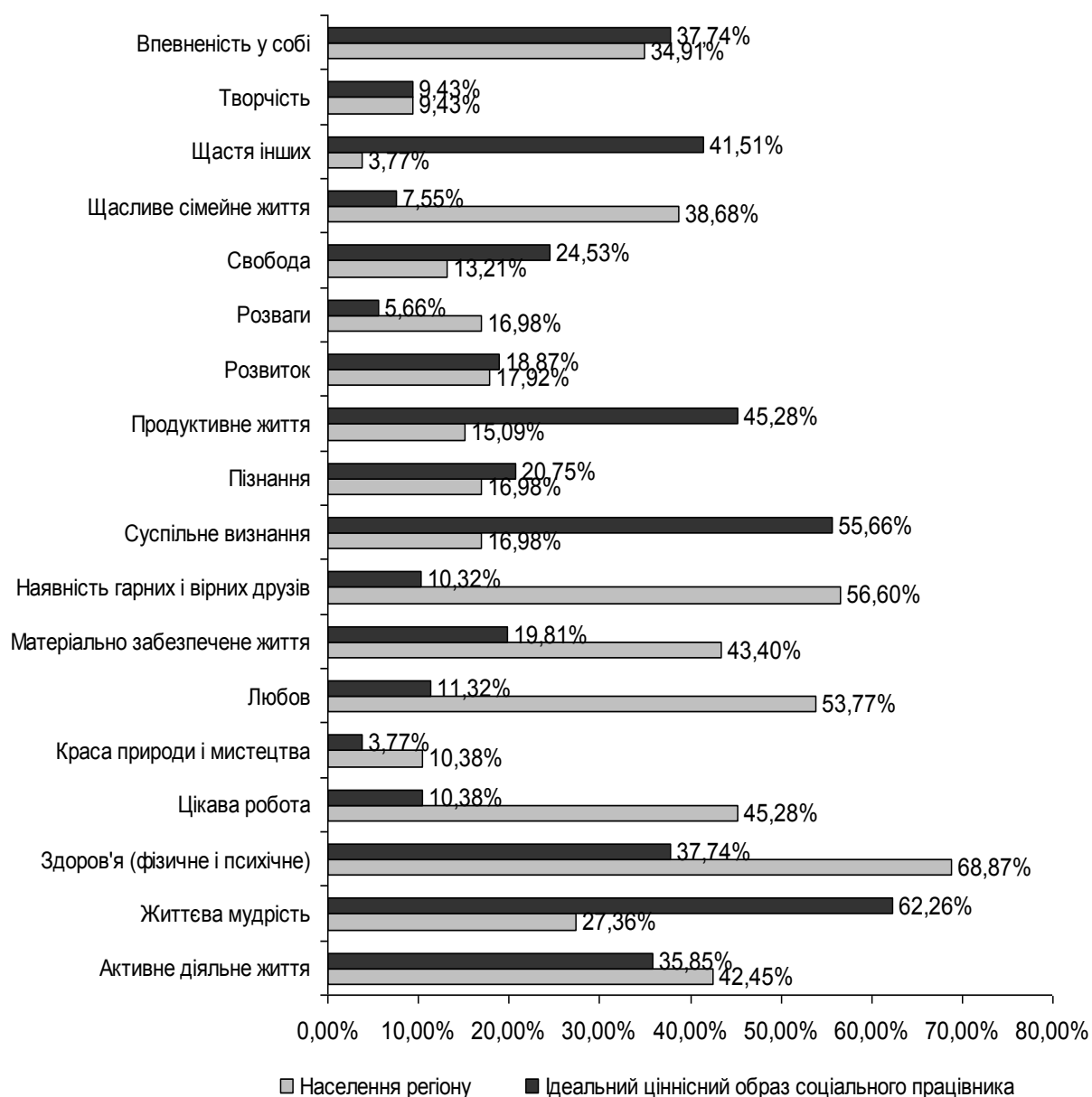
Отже, взявши за основу характерні потреби особистості і співвідносячи їх з професією соціального працівника, її гуманістичним смислом, можна назвати такі групи цінностей соціальної роботи:

- цінності, які відображають специфіку професійної діяльності, альтруїстичного характеру (допомоги іншому, який потребує твоєї підтримки, чи слабозахищеній людині);

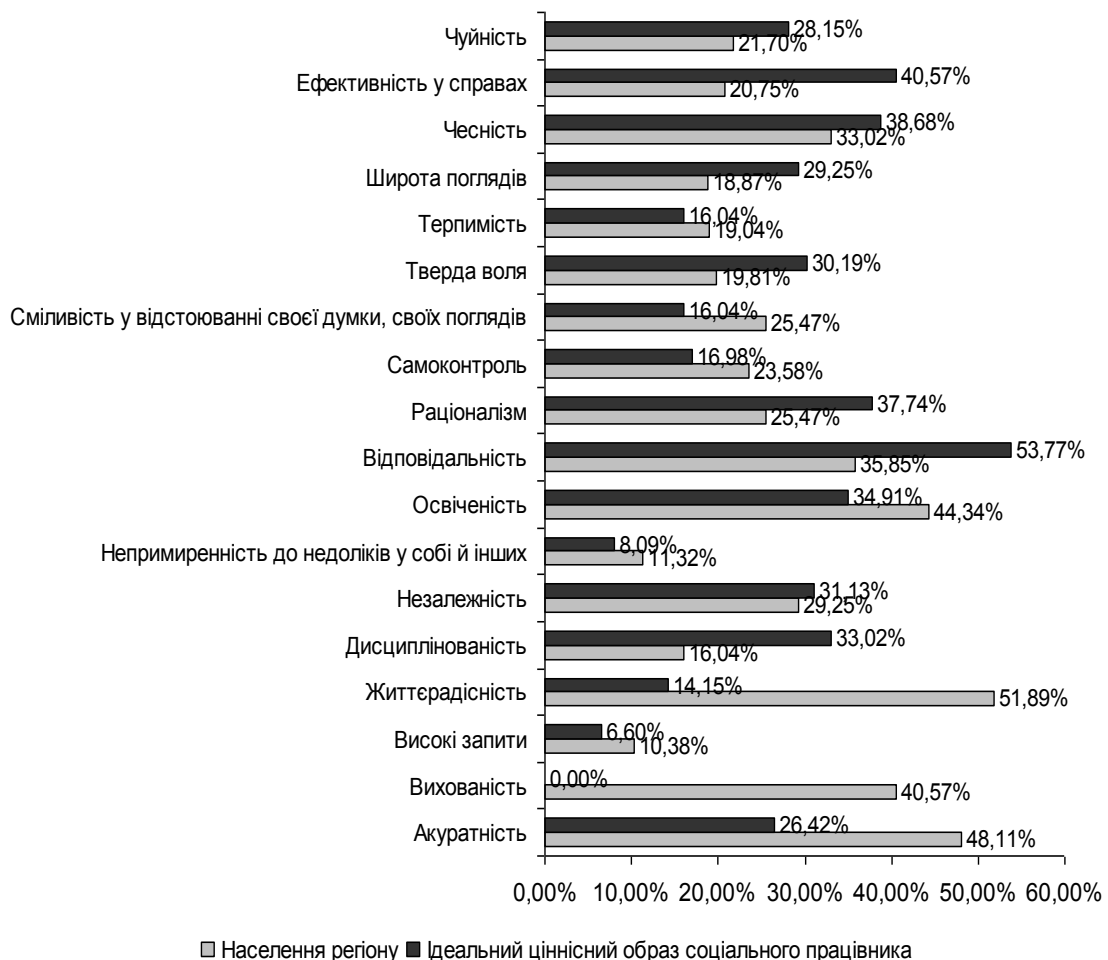
– цінності етичної відповідальності перед професією (соціальний педагог чи працівник захищає гідність і цілісність професії, дотримується і примножує етичні принципи, норми, знання і місію соціальної роботи, яка, як і інша галузь знань, перебуває в процесі постійного розвитку і збагачення тощо);

– цінності, пов'язані з потребами самореалізації, самоствердження і самовдосконалення особистості соціального педагога чи соціального працівника і досягнення професіоналізму діяльності.

Для виявлення системи ціннісних уявлень українського суспільства і уявлень про цінності соціального працівника було застосовано «Методику вивчення ціннісних орієнтацій» М.Рокіча. Кожен випробуваний вибирав зі списку цінностей найбільш значимі для нього за такими критеріями: відповідно до власних переваг; відповідно до переваг в ціннісному ідеалі соціального працівника. Загальна кількість респондентів склала 200 мешканців м. Запоріжжя. Метод формування вибірки – квотування. Квоти склалися з урахуванням статі, віку, місця мешкання. Система цінностей (окремо для термінальних та інструментальних цінностей) представлена на рис. 1 і 2.

Рис. 1. Система термінальних соціокультурних цінностей українського суспільства і уявлення про ідеальний ціннісний образ соціального працівника.

Рис. 2 – Система інструментальних соціокультурних цінностей українського суспільства і уявлення про ідеальний ціннісний образ соціального працівника.

На рис. 1 представлені результати (в % від опитаних) ціннісних уявлень респондентів для термінальних цінностей. В загалі, можна казати про слабку диференціацію респондентами ціннісних якостей і властивостей об'єктів у відповідності зі своїми внутрішніми змістами і смислами, про низький рівень усвідомленості власних цінностей. Як бачимо, у ціннісних орієнтаціях перші ранги займають традиційні цінності, орієнтовані на матеріальне і духовне благополуччя (здоров'я, друзі, любов, матеріально-забезпечене життя, цікава робота). Ціннісний образ соціального працівника значно відрізняється від ціннісних орієнтацій респондентів. Найбільшого значення набувають такі соціальні цінності, як: життєва мудрість і досвід, суспільне визнання і повага людей, продуктивне життя як максимально повна реалізація свої можливостей, альтруїстичне відношення до людей і людства в цілому, впевненість в собі як свобода від внутрішніх протиріч та сумнівів. Такі домінуючі цінності пов'язані з традиційними слов'янськими і православними ідеалами, ментальними характеристиками українського суспільства. На архетипічному рівні ціннісний ідеал соціального працівника представлений як образ мудрої, досвідченої людини (архетип «мудреця»), самоактуалізованої особистості.

Підсумовуючи проведений аналіз ціннісних уявлень за термінальними цінностями, можна казати, що ціннісні орієнтації відображають актуальні потреби сучасної українського суспільства, які виражаються в задоволенні вітальних потреб і потреб приналежності (індивідуальні цінності), а ціннісний образ соціального працівника являють собою вищі потреби визнання і духовності, що носять суспільний характер.

Інструментальні ціннісні орієнтації в перших рангах представлені такими якостями, вихованню яких приділяється увага в традиційній українській родині: життєрадісність, акуратність, освіченість, вихованість, відповідальність, чесність, незалежність. Ціннісні орієнтації відображають домінуючий тип освіченої, інтелігентної, моральної людини. Коефіцієнт кореляції з ціннісним образом соціального працівника невеликий – $r=0,293$. Ціннісний образ соціального працівника представлений якостями, що сприяють реалізації

домінуючих термінальних цінностей, – відповідальність, ефективність у справах, чесність, раціоналізм, освіченість, дисциплінованість, незалежність. Іншими словами, реалізація усвідомлюваних ціннісних орієнтацій пов'язана з ідеальними уявленнями про якісні засоби досягнення цілей. Ці якості характеризують соціального працівника як людину, що спрямована на досягнення особистого і суспільного успіху, реалізацію потенційних можливостей і здатностей в різних сферах соціального буття.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, соціокультурна ціннісна система, яка знаходиться в основі соціальної роботи, обумовлює професійні цінності соціальних працівників. Даний рівень представлений ціннісними орієнтаціями фахівців, якими вони керуються при виконанні своїх професійних обов'язків. Система соціокультурних цінностей соціальних працівників може бути представлена цінностями різних рівнів: смисложиттєві, універсальні, партикулярні, колективістські і професійні цінності. Основними групами соціокультурних цінностей соціального працівника є: цінності, що відображають альтруїстичний характер діяльності (альтруїстичний імператив); цінності етичної відповідальності перед професією (морально-етичні якості, гуманістичні цінності-ідеали, відчуття справедливості); цінності, пов'язані з потребою самореалізації, самоствердження і самоудосконалення особистості соціального працівника (психологічні, професійно-операційні якості та здібності, професіональна компетентність).

Література

1. Битинас Б. Процесс воспитания. Приобщение к ценностям [Текст] / Битинас Б. – К.: Момент, 1995. – 72 с.
2. Гусякова Л.Г. Основы теории социальной работы [Текст] / Л.Г. Гусякова, Е.И. Холостова. – М.: Институт социальной работы, 1997. – 346 с.
3. Дубасенюк О.А. Ціннісне відношення до професіоналізму виховної діяльності [Текст] / О.А. Дубасенюк // Нові технології виховання: зб. наук. статей / [відповід. ред. С.В. Кириленко]. – К.: ІСДО, 1995. – С. 145–154.
4. Сарри Р. Отбор студентов и обучение их социальной работе // За пределами ухода в сообществе: Опыт нормализации и интеграции / [под ред. Ш.Рамон] [Текст] / Сарри Р. – К.-Амстердам: Ассоциация психиатров Украины, 1996. – С. 59–69.
5. Социальная работа: Пособие для студентов вузов [Текст] / [под ред. В.И. Курбатова]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 374 с.
6. Тюття Л.Т. Соціальна робота. Теорія і практика: навч. посібник [Текст] / [2-ге вид., перероб. і доп.] / Л.Т. Тюття, І.Б. Іванова. – К.: Знання, 2008. – 574 с.
7. Хиндука Ш.К. О возможных путях развития системы подготовки социальных работников в России // За пределами ухода в сообществе: Опыт нормализации и интеграции [Текст] / [под ред. Ш.Рамон] / Хиндука Ш.К.– К.-Амстердам: Ассоциация психиатров Украины, 1996. – С. 13–28.
8. Шмелева Н.Б. Ценностные ориентации, мотивации и психологические установки в профессиональной подготовке социального работника [Текст] / Н.Б. Шмелева // Российский журнал социальной работы. – 1997. – №1. –С. 115–124.
9. Friedlander W. Introduction to Social Welfare [Text] / W. Friedlander, E. Apte. – Englewood Cliffs (N.J.): Prentice Hall Inc., 1974. – 531 p.
10. Soyer R. The Right to Fail. Self Determination in Social Work [Text] / Soyer R. – Routledge. London, 1975. – 543 p.

ІГРОВА ТЕРАПІЯ ЯК МЕТОД СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Васильченко О.А.

к. соц. н., старший викладач кафедри соціальної роботи

Запорізький національний технічний університетанотація

Визначено сучасні методи ігрової терапії у соціальній роботі з дітьми шкільного віку і наведено вимоги до діяльності соціального працівника, що працює в напрямку ігрової терапії. Визначено особливості використання ігрової терапії у соціальній роботі з дітьми шкільного віку різних категорій: з проблемами дезадаптивної і асоціальної поведінки, з особливими потребами (на прикладі ДЦП).

Выделены современные методы игровой терапии в социальной работе с детьми школьного возраста и обозначены требования к деятельности социального работника, который работает в направлении игровой терапии. Определены особенности использования игровой терапии в социальной работе с детьми школьного возраста разных категорий: с проблемами дезадаптивного и асоциального поведения, с особыми потребности (на примере ДЦП).

The article deals with recent sociological methods of game therapy applied to children of school age. Professional performance of a social worker who applies techniques of game therapy is described. Game therapy is described as a technique adjusted to different groups of children: those with problems of maladaptive and antisocial behaviour and those with special needs (for example, cerebral palsy).

Ключові слова: соціальна робота, ігрова терапія, соціальний працівник, діти шкільного віку.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Із стародавніх часів і до наших днів гра використовується людиною для розвитку творчості, фантазії, а значить для розвитку прогресу у всіх областях життя. Людині з дитинства властиво грати. Гра є природним способом виразу його думок і відчуттів. Стаючи дорослим, кожний з нас вибудовує відносини з оточуючими, вносячи в них який-небудь елемент свій власної дитячої гри, проявляючи свою індивідуальність і, таким чином, впливаючи на загальні соціальні відносини. Ігрові групи для дітей 6-9 років також необхідні для розвитку соціальних і комунікативних навиків у дітей, для навчання ігрової діяльності і для навчання соціально-культурним нормам в ігровій формі. Таким чином, ігрова терапія має довгу історію і існує в різноманітних формах. На даному етапі продовжують існувати і розвиватися різноманітні види активної і пасивної ігрової терапії.

Ігрова терапія як метод психологічної корекції і розвивальної роботи з дітьми вперше з'явилася в межах психоаналітичного підходу в психологічній практиці як альтернатива психоаналітичній роботі з дорослими. Термін «ігрова терапія» пов'язують з її засновниками М.Кляйн, А.Фрейд, Г.Гуг-Гельмут, які застосовували цей метод в роботі з дітьми.

Ідея застосування гри в якості корекційно-розвивального методу полягає в особливостях психічного розвитку дитини, для якої провідною діяльністю виступає саме гра. Гра для дитини виступає як інтеріоризація соціального досвіду, так і репрезентація внутрішнього світу дитини, її емоційної і погребової сфери. Гра має великий потенціал щодо гармонізації соціальних стосунків дитини, відреагування негативних емоцій і встановлення контакту з близьким оточенням, сприяє подальшій соціалізації дитини.

Започаткувавшись в психологічній практиці, ігрова терапія знайшла своє застосування в педагогіці і соціальній роботі. Практична соціальна робота на сьогодні має в своєму розпорядженні великий арсенал ігрових методик, спрямованих на різні проблемні зони дітей і різні категорії дітей. Поруч з традиційними методиками ігрової терапії застосовуються методи арт-терапії, психодрами та інші. Ігрова терапія має багато окремих напрямків, які залежать як від теоретико-методологічного підходу, так і від основних засобів, які застосовуються в практиці (пісочна терапія, мініатюра, малюнкові методи, іграшкова терапія і багато інших). Сьогодні ігрова терапія застосовується в соціальній роботі як метод роботи з дітьми інвалідами, дітьми, які стали жертвами насильства (в тому числі сексуального), з дітьми з проявами дезадаптивної поведінки, асоціальної і девіантної поведінки.

В соціальній роботі з дітьми (особливо молодшого і молодшого шкільного віку) ігрова терапія є одним з головних методів втручання, корекції і розвивальної роботи, тому дослідження особливостей використання ігрової терапії в соціальній роботі з дітьми має теоретичне і практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання гри в корекційній практиці історично пов'язане з теоретичними традиціями психоаналізу. Термін «ігрова терапія» був запропонований Мелані Кляйн. Початок ігрової терапії був покладений в 20-і роки нашого століття в роботах М.Кляйн, А.Фрейд, Г.Гуг-Гельмут [3; 5].

В гуманістичній традиції ігрова терапія представлена клієнт центрованим підходом (К.Роджерс, В.Експлайн). Виходячи з гуманістичного підходу, мета ігрової терапії полягає у створенні або відновленні значущих відносин між дитиною і дорослим з метою оптимізації особистісного зростання і розвитку. Гра як діяльність, вільна від примушення, підпорядкування, страху і залежності дитини від світу дорослих, і є єдиним місцем, де дитина має можливість вільного безперешкодного самовираження, дослідження і вивчення власних відчуттів і переживань. Гра дозволяє дитині звільнитися від емоційної напруженості і фрустрацій, обумовлених антагонізмом реальних життєвих стосунків між дитиною і дорослим [5; 6]. Даний підхід найбільш поширений в соціальній роботі з дітьми шкільного віку.

Інший підхід представлений ігровою терапією відреагування Д.Леві, центральним моментом якого виступає відтворення травматичної події, що дозволяє дитині звільнитися від болю і напруги, викликаних цією подією. В ігровій кімнаті можливі три форми ігрової активності:

- звільнення агресивної поведінки: дитина кидає предмети, висаджує повітряні кулі або проявляє форми інфантильної поведінки (наприклад, смокче соску);
- звільнення відчуттів стандартизованих ситуацій, стимулює відчуття ревності до сиблінгу, прикладаючи ляльку до грудей матері;
- звільнення відчуттів шляхом відтворення в грі специфічного стресового досвіду з життя дитини.

В ігровій терапії побудови стосунків Д.Тафти і Ф.Аллена основна увага приділяється лікувальній силі емоційних стосунків між терапевтом (психологом, соціальним працівником) і клієнтом. Мета полягає в тому, щоб допомогти дитині затвердити своє «Я», відчуття власної цінності. Дитина, як і всяка особа, унікальна, самоцінна і володіє внутрішніми джерелами саморозвитку. В рамках даного підходу підлягають корекції порушення зростання «Я»; самонеадекватність; сумнів і невпевненість в можливості власного особового зростання і обумовлені ними тривожність і ворожість дитини до оточення [5].

Формулювання цілей статті. Мета дослідження: визначити особливості використання ігрової терапії у соціальній роботі з дітьми шкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасній практиці соціальної роботи з дітьми шкільного віку існує багато методів ігрової терапії, які розрізняються за формою організації (індивідуальна і групова), за категоріями дітей на яких націлене втручання (діти-інваліди, дезадаптивна, асоціальна, девіантна поведінка дитини, жертви агресивного і сексуального насилля та інші), за роллю ігротерапевта (директивна, не директивна ігрова терапія), за основними засобами ігрової терапії (пісочна терапія, застосування пластиліну і глини, малюнкові методики, танцювальні методики, рухові ігри, іграшкові маніпуляції).

Під час проведення соціальним працівником ігрової терапії треба враховувати основні функції і правила процесу ігрової терапії. Так, А.Захаров в організації терапевтичного процесу Захаров виділяє діагностичну, терапевтичну і повчальну функції гри [2].

1. Діагностична функція полягає в уточненні особливостей характеру дитини і міжособистісних стосунків. Спостереження за грою дозволяє отримати додаткову інформацію. У грі дитина на сенсомоторному рівні демонструє те, що вона колись переживала. Діти більш повно і безпосередньо виражають себе в спонтанній, ініційованій ними самими грі, ніж в словах.

2. Терапевтична функція гри полягає в наданні дитині емоційного і моторного самовираження, відреагування напруги, страхів і фантазій. В процесі гри зміцнюються і розвиваються психічні процеси, підвищується фрустраційна толерантність і створюються адекватні форми психічного реагування.

3. Повчальна функція гри полягає в перебудові відносин, розширенні діапазону спілкування і життєвого кругозору, реадaptaції і соціалізації [2].

Процес ігрової психотерапії складається з чотирьох взаємопов'язаних етапів: об'єднання дітей в групу, розповідей, гри, обговорень.

За роллю ігротерапевта можна виділити директивну і недирективну ігрову терапію. Директивна ігрова терапія припускає виконання ігротерапевтом функцій інтерпретації і трансляції дитині символічного значення дитячої гри, активну участь дорослого в грі дитини з метою актуалізації в символічній ігровій формі несвідомих пригнічених тенденцій і їх програвання у напрямку соціально прийнятних стандартів і норм. Дитині пропонується декілька можливих варіантів вирішення проблеми. В результаті гри відбувається усвідомлення дитиною себе і своїх конфліктів.

Недирективна ігрова терапія спрямована на вільну гру як засіб самовираження дитини, що дозволяє одночасно успішно вирішити три важливих корекційних завдання: розширення репертуару самовираження дитини; досягнення емоційної стійкості і саморегуляції; корекція стосунків в системі «дитина – дорослий». На передній план виходять ідеї корекції особи дитини шляхом формування адекватної системи стосунків між дитиною і дорослим, дитиною і однолітком, системи конгруентної комунікації. Метою стає потреба допомогти дитині усвідомити саму себе, свою гідність і недоліки, труднощі і успіхи. Існують наступні принципи такої ігротерапії: дружні стосунки з дитиною; безумовне прийняття дитини такою, якою вона є; відкритість і розкутість дитини; розуміння почуттів дитини; терапевт – дзеркало, в якому дитина бачить самого себе.

Основні функції соціальних працівників в недирективній ігровій терапії:

1) організація емпатійного спілкування, в якому соціальний працівник створює атмосферу ухвалення дитини, емоційне співпереживання йому і комунікація цього відношення дитині;

2) забезпечення переживання дитиною відчуття власної гідності і самоповаги;

3) встановлення обмежень в грі.

Дитина в процесі ігротерапії набуває важливого досвіду афектної сублімації в соціально прийнятних формах по символічних каналах. Таким чином, введення обмежень в гру дитини складає важливу умову досягнення кінцевого корекційного ефекту. У зв'язку з цим велика роль в ігротерапії належить техніці формулювання заборон і обмежень в грі [4].

Ігротерапія використовується як в індивідуальній, так і в груповій формі. Головним критерієм переваги групової ігротерапії є наявність у дитини соціальної потреби в спілкуванні, яка формується на ранній стадії дитячого розвитку. Висновок про наявність у дитини соціальної потреби, яка вирішальним чином визначає успіх проведення групової терапії, виноситься на підставі аналізу історії кожного випадку.

Групова ігрова терапія – це психологічний і соціальний процес, в якому діти природним чином взаємодіють один з одним, набувають нових знань не тільки про інших дітей, але і про себе. Групова ігрова терапія покликана: допомогти дитині усвідомити своє реальне «Я», підвищити її самооцінку і розвинути потенційні можливості, відреагувати внутрішні конфлікти, страхи, агресивні тенденції, зменшити неспокій і відчуття провини.

До структурованих ігор відносяться ігри в сім'ю (людей і тварин), агресивні, з маріонетками (ляльковий театр), будівельні, такі, що виражають конструктивні і деструктивні наміри. Структурований матеріал провокує вираз агресії (вогнепальна, холодна зброя), прямий вираз бажань (людські фігури), а також комунікативних дій (ігри в телефон, телеграф, потяги, машини). Передбачається, що вік дітей від 4 до 12 років є оптимальним для застосування цього методу.

До неструктурованих ігор відносяться рухові ігри і вправи (стрибання, лазіння), ігри з водою, піском, глиною, група ігор, що належать до фонду арт-терапії (малювання пальцями, кистю, пастеллю, кольоровими олівцями). До неструктурованого матеріалу відносяться вода, пісок, глина, пластилін, з його допомогою дитина може побічно висловлювати свої бажання. Цей матеріал сприяє також розвитку сублімації. Зокрема, заняття з неструктурованим матеріалом особливо важливі на ранніх фазах ігрової терапії, коли відчуття дитини ще не виділені і не усвідомлені нею. Зокрема, ігри з водою, фарбами, глиною дають можливість виразити свої відчуття в не напрямленій формі і випробувати відчуття досягнення [5].

Для індивідуальної роботи або для ігрової терапії в групі з двох-трьох дітей підходить кімната розміром 3,5><4,5 м. Кімната повинна гарантувати дитині захист від сторонніх очей. Переважним покриттям для підлоги є лінолеум. Стіни ігрової кімнати слід фарбувати емульсивною фарбою, що миється. Переважно світлі тони, оскільки вони сприяють створенню яскравої життєрадісної атмосфери. Слід розмістити в кімнаті дзеркало Гезелла і радіофікувати його, зробивши придатним для навчання і супервізорства. Класну дошку з жолобом для крейди по нижньому краю слід прикріпити до стіни на висоті зразкового 1,5 м від підлоги. Зазвичай в ігровій кімнаті непогано прикріпити полиці по двох стінах, щоб іграшки і інші матеріали можна було розташувати вільно. Бажано поряд з ігровою мати ванну кімнату, щоб дитина могла піти в туалет. Меблі з твердою дерев'яною поверхнею. Стіл і три стільці, один з них – для дорослого. Рекомендується шафа-гірка з висувними ящиками, на поверхні якого можна було б малювати, ліпити і т.ін.

Іграшки дитини – це слова, а гра – її мова. Таким чином, слід вибирати такі іграшки і матеріали, які полегшили б експресію дитини, забезпечивши їй широкий спектр ігрової діяльності. Оскільки іграшки і матеріали є у дітей частиною комунікативного процесу, слід приділити пильну увагу відбору відповідних зразків. Правилком є відбір, а не накопичення іграшок. Іграшки і матеріали, необхідні для ігрової терапії, можна згрупувати в три великі

класи: іграшки з реального життя; іграшки, які допомагають відреагувати агресію; іграшки для творчого самовиразу і ослаблення емоцій [5].

Вимоги до соціального працівника, який проводить ігрову терапію з дітьми: бути об'єктивним, щоб дозволити дитині бути самостійною особистістю; бути гнучким, щоб прийняти будь-які несподіванки і адаптуватися до них; охоче сприймати все нове; визнавати досвід дитини безумовною цінністю; не оцінювати дитини, бути відкритим, а не замкнутим; уміти відключатися від світу власної реальності і жити в реальність дитини; ніколи не згадувати про минулі сеанси, оскільки дитина знаходиться вже в іншому часовому інтервалі, природність, теплі відносини, турбота, ухвалення і сенситивне розуміння дитини.

Розглянемо особливості застосування ігротерапії в соціальній роботі з окремими групами дітей шкільного віку.

Так, ігрова терапія розглядається як засіб динамічної корекції розбалансованої емоційно-вольової, комунікативної й опорно-рухової сфер дітей шкільного віку. Доцільність використання ігрової терапії в організації тривалого відбудовного періоду для поліпшення самопочуття дітей з дезадаптивними психологічними показаннями в зазначених сферах обумовлена, по-перше, тим, що гра для них залишається найбільш освоєним і органічним видам діяльності і спілкування, по-друге, тут представлена єдність психологічної природи гри і спілкування, по-третє, у грі дитина може вільно виражати себе, звільнитися від напруги і повсякденного життя. Нарешті, ігрова терапія представляє унікальний досвід для соціального і психологічного розвитку дитини, відкриваючи йому можливість для вступу в значимий особистісний зв'язок з дорослим-соціальним працівником, педагогом, батьком, опікуном.

Ігрова терапія широко застосовується в соціальній роботі з дітьми-інвалідами. Особливості її проведення, підбір методик і технічних засобів залежить від категорії дітей з обмеженими можливостями, тому методи, які застосовуються різняться між собою. Розглянемо особливості використання методів ігрової терапії з дітьми, які страждають на дитячий церебральний параліч. Ігри рухливі і малорухливі є самою прийнятною формою занять фізичними вправами з цією категорією дітей. Дитина, включаючись в сюжет гри, стає її безпосереднім учасником, веселиться і радіє, забуваючи про свої дефекти. Розмаїтість рухів, з яких складається рухлива гра, впливає на психофізичний і емоційний стан дитини, що створює позитивні передумови для корекції.

Для дітей із ДЦП у випадках збереження інтелекту пропонуються сюжетно-рольові ігри, гри-драматизації, де діти не тільки відтворюють досвід минулого і дійсного досвіду, але і моделюють новий досвід. Здатність дитини входити в роль – це важлива умова, необхідна для корекції не тільки емоційного дискомфорту, але і негативних характерологічних проявів.

Фахівці пропонують будувати заняття на основі тематичної гри, що складається з взаємозв'язаних ситуацій, вправ, заснованих на повторно-коловому методі для відтворення етапів рухового розвитку дітей. Використання музики вчить дітей адекватно реагувати на звуки, формувати почуття ритму, емоційно-позитивне відношення і мотивацію до діяльності.

Значення в іграх-вправах має текст, звичайно веселий, бешкетний. Такі вправи використовуються у фізкультурних вправах, як елемент гри руху пальців, кистей рук. Ці вправи розвивають пам'ять, увагу, легше запам'ятовуються слова і рухи [7].

У роботі з дітьми молодшого шкільного віку використовуються імітаційні вправи, ігри. Режим рухів будується з обліком проведених бальнеофізіологічних процедур і режиму харчування.

Е.Калижнюк рекомендує використовувати ігри на тренування уваги, спостережливості. Чергувати їх з іншими видами діяльності, використовувати ігри для розвитку голосу, тренування артикуляції. При корекційній роботі спиратися на збережений зоровий аналізатор. Важливу роль Е.Хейсерман відводить іграм у процесі реабілітації порушених функцій у дітей із ДЦП [1].

Отже, гра поліпшує не тільки фізичний розвиток, але і впливає на розвиток психічних процесів. Властивості гри як діяльності відбиває багатий психокорекційний потенціал. У грі виявляються не тільки порушені, але і збережені функції, з опорою на які проводиться корекція і розвиток порушених функцій.

Серед багатьох методів колекційного впливу на особистість дитини з проявами асоціальної поведінки треба виділити застосування методів ігрової терапії.

Серед основних методів ігрової терапії треба відзначити методи відреагування агресії дитини за допомогою іграшкових засобів (іграшкова зброя, сюжетно-рольова гра), арт-терапевтичних методів відреагування агресії проти близьких і значимих людей (малюнкові методи, методи роботи з пластиліном, глиною і піском). За допомогою гри дитина емоційно переживає негативні конфліктні ситуації в родинних стосунках, усвідомлює і проживає образ, гнів, ненависть. Гра дозволяє не тільки пережити ситуацію на символічному рівні, але

й допомагає вербалізувати внутрішні переживання і почуття, виконуючи функцію фасілітації і функцію навчання виражати власні емоції і почуття.

Структуровані ігри з введенням в сюжет обмежень і правил сприяють формуванню у дитини почуття відповідальності, соціально нормованої поведінки, поваги до інших.

Ігрову терапію можна проводити як в індивідуальній формі, так і в формі групових тренінгових занять, які сприяють ресоціалізації і реадaptaції дитини в сфері міжособистісних стосунків і спілкування.

Таким чином, на прикладі окремих категорій дітей шкільного віку розглянуто важливість і значимість використання методів ігрової терапії в соціальній роботі з цими дітьми. Саме цей метод найбільш відповідає цьому віковому періоду і сприяє ефективності взаємодії соціального працівника з дитиною.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ігрова терапія — метод психотерапевтичної дії на дітей і дорослих з використанням гри. Гра використовується в груповій психотерапії і соціально-психологічному тренінгу у вигляді спеціальних вправ, завдань на невербальні комунікації, розігруванні різних ситуацій та ін. Вона сприяє створенню близьких стосунків між учасниками групи, знімає напруженість, тривогу, страх перед оточенням, підвищує самооцінку, дозволяє перевірити себе в різних ситуаціях спілкування, знімаючи небезпеку соціально значущих наслідків.

Ігрова терапія ефективна як засіб поліпшенні емоційного стану дітей після розлучення батьків; дітей, які піддаються насильству і покинутих дітей; зниження страхів; стресу і тривожності у госпіталізованих дітей; при корекції утруднень в читанні; успішності дітей з утрудненнями в навчанні; відставання в мовному розвитку; інтелектуального і емоційного розвитку розумово відсталих дітей.

Основні види і форми ігрової терапії: ігротерапія в психоаналізі; ігротерапія, яка центрована на клієнтови; відреагування; побудова стосунків; пісочна ігротерапія; ігрова терапія з елементами мистецтва і сказкотерапії тощо.

В сучасній практиці соціальної роботи з дітьми шкільного віку існує багато методів ігрової терапії, які розрізняються за формою організації (індивідуальна і групова), за категоріями дітей на яких націлене втручання (діти-інваліди, дезадаптивна, асоціальна, девіантна поведінка дитини, жертви агресивного і сексуального насилля та інші), за роллю ігротерапевта (директивна, не директивна ігрова терапія), за основними засобами ігрової терапії (пісочна терапія, застосування пластиліну і глини, малюнкові методики, танцювальні методики, рухові ігри, іграшкові маніпуляції).

Література

1. Алфьорова Г.В. Нові підходи в корекційно-розвиваючій роботі з дітьми, що страждають ДЦП [Текст] / Г.В. Алфьорова // Дефектологія. – 2001. – №3. – С. 10–14
2. Бурлачук Л.Б. Основы психотерапии [Текст] / Бурлачук Л.Б., Грабская Н.А., Кочарян А.С. – Киев: Ника-Центр; Москва: Алетейа, 1999. – 232 с.
3. Гарбузов В. Практическая психотерапия, или как вернуть ребёнку и подростку уверенность в себе, истинное достоинство и здоровье [Текст] / Гарбузов В. – СПб.: АО «Сфера», 1994. – 160 с.
4. Заморев С.И. От игры - к развитию личности / С.И. Заморев, С.В. Кудрявцева [Текст] // Оздоровление детей в организованных коллективах: Практическое руководство / Под ред. С.Д. Соловей. – СПб: Ривьера, 2007. – С. 101–103.
5. Лэндрет Г.Л. Игровая терапия, искусство отношений [Текст] / Лэндрет Г.Л. – М.: Институт практической психологии, 1998. – 368 с.
6. Роджерс К. О групповой психотерапии [Текст] / Роджерс К. – М.: Гиль-Эстель, 1993г. – 224 с.
7. Шапкова Л.В. Подвижные игры для детей с нарушением в развитии [Текст] / Шапкова Л.В. – СПб.: «Детство-пресс», 2002. – 160 с.

ОЦІНКА ПРОЦЕСУ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ З ПОЗИЦІЇ ОТРИМУВАЧІВ

Давидюк О. О.

кандидат соціологічних наук

Завідувач відділу проблем соціальної безпеки

Центру перспективних соціальних досліджень

Міністерства соціальної політики України та Національної академії наук України

В статті розглянуто питання відповідності соціальних послуг, що фактично надаються, потребам отримувачів, викладено результати емпіричного дослідження щодо оцінювання отримувачами складових процесу надання соціальних послуг, на основі яких визначено позитивні та негативні аспекти даного процесу, актуальні потреби отримувачів.

В статье рассматривается вопрос соответствия фактически предоставляемых социальных услуг потребностям получателей; изложены результаты эмпирического исследования по оценке получателями составляющих процесса предоставления социальных услуг, на основе которых определены положительные и отрицательные аспекты данного процесса, актуальные потребности получателей.

The article considers the compatibility of social services actually provided, the needs of the recipients, the findings of empirical research on the assessment process components recipients of social services on which identified the positive and negative aspects of this process, the actual needs of the recipients.

Ключові слова: соціальна послуга, отримувач соціальної послуги, критерії оцінки соціальної послуги, соціальна політика.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В останні роки в сфері соціальної політики України було здійснено спроби до активізації цільових соціальних програм та розробки нових підходів щодо системи соціального захисту населення, важливим компонентом якої є соціальні послуги. Зростаюча значущість соціальних послуг обумовлена тим об'єктивним фактом, що загострення соціальних проблем внаслідок економічних реформ, політичної боротьби, поглиблення кризових явищ суспільного життя спричинили різку диференціацію населення за рівнем життя, як наслідок, стрімке зростання за чисельністю тих категорій громадян, які потребують допомоги від держави.

Порядок надання соціальних послуг населенню регулюється низкою нормативно-правових актів - Законом України «Про соціальні послуги» [1], Типовим положенням «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)» [2], Наказами Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати» [3] та «Про затвердження Порядку розроблення державного стандарту соціальної послуги» [4] тощо.

З огляду на складні соціально-економічні умови та інтенсивне зростання попиту на соціальні послуги актуалізується питання реформування сфери соціальних послуг, яке має здійснюватися на основі аналізу фактично існуючих недоліків та переваг, виокремленні проблемних напрямів та посиленні ефекту досягнутих позитивних результатів. В цьому контексті базовим документом є затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Стратегія реформування системи надання соціальних послуг», одним з найголовніших завдань якої визначено удосконалення системи проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг [5].

Моніторинг та оцінка якості соціальних послуг передбачають міждисциплінарний підхід, це пов'язано з тим, що економічні та соціальні результати (ефекти) діяльності взаємообумовлені, тобто будь-який економічний результат завжди соціально значущий, а будь-які соціальні процеси тією чи іншою мірою проявляються через економічний ефект. При цьому економічна ефективність зосереджує свою увагу на результативності діяльності, а соціальна – передбачає, перед усім, характеристику якісного стану надання соціальних послуг крізь призму потреб та інтересів отримувачів соціальних послуг. Оцінка соціальних послуг може здійснюватися з позиції суспільства, надавачів соціальних послуг, отримувачів послуг, експертів в галузі соціального обслуговування.

Проблема оцінки соціальних послуг відноситься до питань, що є найменш відпрацьованими та стандартизованими в діяльності суб'єктів, що надають такі послуги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі в наукових дослідженнях немає єдиного підходу до визначення критеріїв та показників оцінки соціальних послуг.

Найзагальнішим критерієм оцінки діяльності надавача соціальної послуги дослідники називають виведення отримувача зі складної життєвої ситуації (Вакуленко С., Лановенко О., Давидов І.) [6, 7, 8]. Ефективність системи соціальних послуг в цілому та її окремих елементів (програм, заходів, конкретної діяльності щодо надання соціальних послуг тощо) визначається як залежність від внутрішніх процесів та характеристик середовища і умов, в яких система функціонує (Соколов Н., Інжижина С., Журавська В.) [9, 10, 11].

Оскільки кінцевим результатом надання соціальної послуги має бути виведення отримувача зі складної життєвої ситуації, надзвичайної актуальності набувають емпіричні дослідження оцінки процесу надання соціальних послуг з позиції саме отримувачів, в ході яких пріоритетним є аналіз наступних компонентів:

- здатність послуги до підвищення рівня соціальної захищеності отримувачів шляхом задоволення вітальних та соціальних потреб;
- здатність послуги до підтримання життєвих сил отримувача;
- задоволеність отримувача змістом, якістю, доступністю послуг, формами та методами їх надання.

Центром перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України було проведено опитування отримувачів соціальних послуг [11], в ході якого респондентам було запропоновано дати оцінку формам, змісту, етапам процесу надання соціальних послуг, оцінити перелік, обсяг, якість тощо наданих послуг, кваліфікацію працівників, матеріально-технічне забезпечення суб'єктів надання послуг, визначити міру відповідності наданих послуг потребам. В фокусі дослідження перебували соціальні послуги, що надаються на безоплатній основі особам, які не здатні до самообслуговування.

Метою статті є охарактеризувати оцінки отримувачів щодо складових процесу надання соціальних послуг для визначення відповідності наданих соціальних послуг їх потребам.

Виклад основного матеріалу. Одним з базових принципів функціонування системи соціальних послуг є орієнтація на потреби отримувача, тому постає питання – якою мірою надані соціальні послуги відповідають цим потребам? Власне відповідь на це питання дає можливість вирішити таке завдання процесу реформування соціальних послуг, як приведення фактичних можливостей держави у відповідність до реальних потреб населення у соціальних послугах.

Зазначимо, що в процесі одержання інформації щодо оцінки соціальних послуг розрізняють об'єктивний, суб'єктивний і комбінований підходи. Об'єктивний підхід передбачає використання статистичних даних на основі побудови системи показників, що характеризує об'єктивні умови і результати діяльності соціальних закладів. Дані статистики забезпечують порівняльність міжрегіональних і тимчасових зіставлень, а також дозволяють виконати прогностичні розрахунки тих чи інших параметрів.

Суб'єктивний підхід базується на результатах соціологічних досліджень та експертних оцінках, що відображають об'єктивні умови в суб'єктивному сприйнятті людей, їх ціннісне ставлення до створених умов процесу надання соціальних послуг. Обробка соціологічної інформації дає більш глибоке уявлення про об'єкт дослідження, що дозволяє виявити існуючі проблеми та визначити причини, що їх викликають. Даний метод представляється найбільш перспективним при оцінці диференціації якості та ефективності соціальних послуг.

Загалом, на думку цілого ряду дослідників для адекватної оцінки соціальної політики та її ефективного коригування найбільш доцільним є використання комбінованого підходу - зіставлення об'єктивних і суб'єктивних оцінок за окремими критеріями процесу надання соціальних послуг. Зіставлення оптимізує оцінку і дає можливість виявити, наскільки підходи адміністративної влади розходиться з думкою населення за основними напрямками реформування, допомагає підвищити ефективність управління, особливо в частині розподілу фінансування системи соціальних послуг.

Отже, опитування отримувачів соціальних послуг суттєво доповнюють інформаційну базу управління системою соціальних послуг.

Зокрема, в ході опитування, проведеного Центром, було виявлено, що за ознакою статі серед респондентів 68,1% становлять жінки, чоловіків – 31,9%. Переважна більшість опитаних отримувачів соціальних послуг – особи, старші 65 років (63,7%), другою йде вікова група від 56 до 65 років (18,9%), що, власне, відображає категоріальну специфіку респондентів. Група осіб передпенсійного віку в сумарному показнику складає 16,8%.

Основним джерелом інформації про соціальні послуги для респондентів стали співробітники соціальної сфери – 59,1; майже втричі менше відсотків - 21,6% - має друга за рангом відповідь – розповіли друзі, родичі, сусіди; зателефонували до соціальної служби, закладу 11,8% опитаних; з телебачення та спеціальних буклетів, соціальної реклами дізнались про послуги, відповідно, 3,4% та 2,2%.

В процесі одержання інформації та оформлення документів на соціальні послуги найбільшу кількість задоволених респондентів має така складова, як дружелюбність працівників – 89,2%, лише 1,6% незадоволені та 1,3% - важко відповісти. Найбільш незадовільною є оцінка зручності в оформленні документів – найнижчий відсоток задоволених (49,5%) та найвищий відсоток незадоволених (19,4%).

В ході аналізу теоретико-методологічних підходів до оцінки соціальних послуг було систематизовано та виділено базові критерії оцінки соціальних послуг з позиції отримувача і респондентам було запропоновано оцінити складові процесу надання соціальних послуг за шкалою «цілком задоволений → скоріше задоволений → скоріше не задоволений → зовсім не задоволений» (табл.1).

Таблиця 1.
Оцінка отримувачами складових процесу надання соціальних послуг (%).

критерії оцінки	цілком задоволений	скоріше задоволений	скоріше не задоволений	зовсім не задоволений	важко відповісти
перелік, різноманітність запропонованих послуг	50,9	33,1	2,5	0,4	3,6
періодичність надання послуг	45,4	35,1	5,7	0,5	2,5
обсяг послуг, що надаються	52,9	31,2	3,2	0,2	3,7
якість наданих послуг	64,8	23,1	1,3	0,4	2,2
укомплектованість спеціалістами	34,7	29,6	5,2	0,2	15,3
рівень кваліфікації співробітників	52,1	28,3	1,6	0,9	7,8
доброзичливе ставлення персоналу	80,8	13,9	0,4	0,2	0,5
швидкість реагування на потреби одержувачів	63,1	26,4	1,3	0,4	2,2
технічне забезпечення закладу	16,6	21,7	12,1	2,2	21,9
умови проживання у закладі	21,4	8,4	1,8	2,6	2,5
задоволеність складовими процесу надання соціальних послуг в цілому	29,6	31,5	1,6	0,2	2,1

Підрахунок кумулятивних показників задовільних та незадовільних оцінок дає наступні результати:

- *перелік, різноманітність запропонованих послуг*: кумулятивний показник задовільних оцінок складає 84,1%; кумулятивний показник незадовільних оцінок – 2,9%;
- *періодичність надання послуг*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 80,5%; незадовільних оцінок – 6,1%;
- *обсяг послуг, що надаються*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 84,2%; незадовільних оцінок – 3,4%;
- *якість наданих послуг*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 87,9%; незадовільних оцінок – 1,8%;
- *укомплектованість спеціалістами*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 64,3%; незадовільних оцінок – 5,2%; важко відповісти – 15,3%;
- *рівень кваліфікації співробітників*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 80,3%; незадовільних оцінок – 2,5%;
- *доброзичливе ставлення персоналу*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 94,7%; незадовільних оцінок – 0,6%;
- *швидкість реагування на потреби одержувача*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 89,4%; незадовільних оцінок – 1,8%;
- *технічне забезпечення закладу*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 38,3%; незадовільних оцінок – 14,3%; важко відповісти – 21,9%;
- *умови проживання у закладі*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 29,9%; незадовільних оцінок – 4,5%.
- *задоволеність складовими процесу надання соціальних послуг в цілому*: кумулятивний показник задовільних оцінок – 61,1%; незадовільних оцінок – 1,8%.

Отже, кумулятивний показник задовільних оцінок найвищий у такої складової, як якість наданих послуг. І хоча кумулятивні показники задовільних оцінок по всіх складових процесу надання соціальних послуг перевищують 80%, задоволеність в цілому набрала лише 61,1%.

Більшою мірою респонденти задоволені доброзичливим ставленням персоналу та швидкістю реагування на потреби одержувача, найменше – укомплектованістю спеціалістами. Серед тих, одержує послуги в соціальному закладі, задовільно оцінені умови проживання, а що стосується технічного забезпечення, то проти 38,3% позитивних оцінок маємо майже половину – 14,3% негативних оцінок, до того ж, 21,9% не змогли визначитися з відповіддю.

Що стосується оцінок результату одержання соціальних послуг, то більшість респондентів зазначили, що одержані соціальні послуги переважно допомагають пом'якшити складні життєві обставини – 57,3%, 34,1% вважають, що соціальні послуги їм цілком допомагають. Менше двох відсотків - 0,2% та 1,3% - відповіли, що соціальні послуги взагалі не допомагають та переважно не допомагають.

Дане питання контролюється питанням щодо того, якою мірою запропоновані соціальні послуги відповідають потребам респондента - маємо фактично ідентичні показники – більшість опитаних відповіли, що соціальні послуги скоріше відповідають їх потребам – 53,2%, цілком відповідають – 34,7%. Варіанти відповідей «скоріше не відповідають» (1,8%) та «зовсім не відповідають» (1,1%) в сумі набирають 2,9%.

Високий рівень задоволеності соціальними послугами опосередковано підтверджується тим фактом, що 85,6% респондентів жодного разу не скаржились на процес надання соціальних послуг. В усній формі скаржились 13,7%, у письмовій – 0,2%. Серед тих, хто скаржився, предметом незадоволеності є, переважно, вартість послуг – 4,1. На роботу персоналу скаржились 1,3%, на якість послуг – 1,1% і на умови перебування – 0,4%.

Чинниками підвищення якості соціальних послуг, на думку опитаних (респондент міг обирати кілька варіантів відповідей) (рис.1), є, по-перше, спрощення процедури одержання соціальних послуг (54,3%), по-друге, збільшення штату соціальних працівників (51,6%). Варіанти щодо посилення контролю за якістю соціальних послуг та наявність вибору надавача соціальних послуг набрали в два-три рази менше відсотків.

орієнтація на потреби одержувача соціальних послуг	31,5	
спрощення процедури одержання соціальних послуг		54,3
розширення переліку соціальних послуг	39,1	
збільшення штату соціальних працівників		51,6
посилення контролю за якістю соціальних послуг	15,9	
наявність вибору щодо надавача соціальних послуг	16,2	

Рис.1. Розподіл відповідей на питання: «Як на вашу думку, що може суттєво вплинути на підвищення якості соціальних послуг?» (%)»

Слід зауважити, що зручність в оформленні документів має найнижчий показник щодо задоволеності серед одержувачів, як наслідок – респонденти акцентують увагу на необхідності спрощення процедури одержання соціальних послуг.

Висновки. Таким чином, респонденти загалом позитивно оцінили якість, перелік, періодичність, обсяг одержаних послуг, характеристики персоналу. Достатньо високий рівень оцінок процесу надання соціальних послуг отримувачами можна обґрунтувати наступними міркуваннями:

- по-перше, соціальні послуги, що надаються, фактично задовольняють потреби отримувачів, допомагають пом'якшити складний життєвий стан, є хоч якоюсь реальною допомогою в тому скрутному становищі, в якому опинився отримувач;

- по-друге, вітчизняні отримувачі соціальних послуг є невибагливими з огляду на специфічність життєвої ситуації, в якій вони опинились (вік, стан здоров'я, низький рівень матеріального забезпечення), низьким є рівень потреб, тому будь-яка допомога є надзвичайно затребуваною та життєво необхідною, відповідно, рівень вимог не може бути високим;

- по-третє, досліджуваним категоріям населення соціальні послуги надаються переважно на безоплатній основі, а це вагомий чинник впливу на рівень задоволеності, ймовірно, якби послуги надавалися платно, відповідно, зростали б і вимоги до якості, обсягів тощо.

Щодо негативних аспектів, то респонденти, в першу чергу, незадоволені оформленням документів та потребують більш детальної інформації про соціальні послуги. Опитані неодноразово акцентували увагу на необхідності збільшення штату соціальних працівників, отже, існує пряма залежність обсягу і періодичності наданих послуг від кількості працівників, бо через брак кадрів просто фізично неможливо в повному обсязі обслуговувати тих, хто потребує сторонньої допомоги.

Головними проблемами у власному життєвому стані респонденти вважають проблеми зі здоров'ям та відсутність необхідної медичної допомоги, а також матеріальне забезпечення. Слід зауважити, що, оскільки більшість опитаних одержують соціальні послуги вдома, то зрозумілою стає актуальність саме медичної допомоги та її нестачі у процесі догляду за одержувачем.

Отже, оцінка отримувачами процесу надання соціальних послуг забезпечує Міністерство соціальної політики безліччю переваг, включаючи: генерацію тимчасових даних; ідентифікацію цілей для вдосконалення; делегування більшої оперативної відповідальності на нижчі рівні управління; запобігання критичних або скрутних ситуацій; поліпшення аналізу взаємозв'язку між розподілом ресурсів і вирішенням поставлених завдань.

Перспективи подальших розробок. Зазначимо, що у ряді регуляторних актів містяться норми, які дають можливість проводити оцінку надаваних населенню соціальних послуг, здійснювати моніторинг надання послуг, також оцінювати ефективність заходів, що реалізуються в рамках бюджетних програм. Однак ці норми не зобов'язують відповідальних осіб та органів здійснювати дані заходи, також немає і чіткого опису, тобто процедур проведення моніторингу або оцінки, а саме - ким буде здійснюватися, як часто, на яких умовах. На практиці це призводить до того, що дана можливість залишається нереалізованою, в кращому випадку моніторинг та оцінка здійснюються самим постачальником соціальної послуги. На наш погляд, у ситуації, коли держава вже виконала величезну роботу з розробки нових нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання сфери соціальних послуг, коли розробляються і впроваджуються стандарти і регламенти, затверджуються переліки послуг, просто необхідно продовжити розпочату роботу. Йдеться про розробку процедур з моніторингу та оцінки наданих послуг, зокрема - державних і спеціальних соціальних послуг. Оцінка послуг взагалі є вкрай складною діяльністю, оскільки послуга, на відміну від товару, невловима, складно вимірювана. Тому впровадження стандартів при відсутності процедур моніторингу та оцінки може помітно знизити ефективність даної роботи.

Література

1. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 №966-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
2. Типове положення «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)» затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 29.12.2009 № 1417. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1417-2009-%D0%BF>
3. Наказ Міністерства соціальної політики України від 03.09.2012 р. № 537 «Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1614-12>
4. Наказ Міністерства соціальної політики України від 16.05.2012 р. № 282 «Про затвердження Порядку розроблення державного стандарту соціальної послуги». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0876-12>
5. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.08.2012 р. № 556-р про схвалення «Стратегії реформування системи надання соціальних послуг». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/556-2012-%D1%80>
6. Вакуленко С.М. Організаційні аспекти модернізації системи соціальних послуг в контексті нових орієнтирів соціальної політики // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб.наук.праць. – Х.: ХНУ ім..В.Н.Каразіна, 2008. – С.410-406.
7. Лановенко О.А. Социальная эффективность предоставления социальных услуг: критериальные показатели её оценки // Вісник Харківського національного університету ім..В.Н.Каразіна – 2010. - №889. – С.142-147.

8. Давыдов И.В. Социологические измерения эффективности социального обслуживания населения в регионе (на примере Астраханской области) / Автореф.дис.канд.социол.наук. – М., 1998. – 37 с.
9. Соколов Н.А. Методологические аспекты оценки эффективности в социальной сфере. - [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://eprints.ksame.ua/4295/1/230-234_Соколов.pdf
10. Инкижинова С.А. Об оценке эффективности социальных услуг. - [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.isras.ru/abstract_bank/1209033706.pdf
11. Журавська В.Г. Управління якістю надання соціальних послуг: системний підхід / В.Г. Журавська // Соціальний захист. – 2007. – №1. – С. 15.
12. Соціальні послуги в Україні: теоретичні та практичні аспекти: Монографія / За ред. Тарабукіної І.І., Ільчука Л.І. – Херсон: «ПП Журавель», 2011. – 360 с.

УДК 340.12

ЛЮДИНОЦЕНТРИСТСЬКА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Голосніченко І.П.

доктор юридичних наук,

професор, Заслужений юрист України

Національний технічний університет України «КПІ»

Показаны целенаправленность Украинского государства на обеспечение прав и свобод человека, роль гражданского общества в становлении правового государства, подчиненность его праву, роль административного права в обеспечении прав человека.

Показані цілеспрямованість Української держави на забезпечення прав і свобод людини, роль громадянського суспільства в становленні правової держави, підпорядкованість її праву, роль адміністративного права в забезпеченні прав людини.

The orientation of the Ukrainian state to ensure human rights and freedoms, the role of civil society in the establishment of the rule of law, the subordination of law, the role of the administrative law in ensuring human rights are demonstrated.

Ключові слова: людиноцентристська політика, громадянське суспільство, держава, адміністративне право

Постановка проблеми. Забезпечення прав і свобод людини є найважливішим завданням держави. В Україні недостатньо вони реалізуються. Потрібно на рівні теорії держави і права, а також галузевих напрямів правової науки дослідити певні інституції, які б допомогли досягти європейського рівня реалізації природних прав людини.

Метою даної роботи є дослідження необхідних чинників гарантування реалізації прав людини та громадянина.

Основний зміст статті. Системотворчим началом, що генерує інтелектуальну й волюву енергію суспільства, є людина з її природними потребами й інтересами, зовні вираженими в юридичних правах і обов'язках. Складовими частинами (елементами) структури цієї системи виступають різні спільності й об'єднання людей і стійкі взаємозв'язки (відносини) між ними. [1, 97]. Для всебічного розвитку людини необхідні не тільки державні установи, але й інститути громадянського суспільства. Метою правової реформи в Україні є побудова громадянського суспільства, яке б адекватно забезпечувало розвиток громадян на високому рівні, де людина мала б можливість використати свої права і свободи якомога повніше.

По суті ж термін "громадянське суспільство" набув у науковій літературі своє особливе значення й у сучаснім трактуванні виражає певний тип (стан, характер) суспільства, його соціально-економічну, політичну й правову природу, ступінь зрілості, розвиненості. Інакше кажучи, під цим поняттям розуміється суспільство, що відповідає ряду вироблених історичним досвідом критеріїв. Це більш високий щабель у розвитку соціальної спільноти. За епітетом "громадянське", незважаючи на його умовність, передбачається великий й багатий зміст. Зміст даного феномена багатогранний і неоднозначний, тлумачиться вченими по-різному. Однак ясно, що не всяке суспільство, що складається із громадян, є громадянським, подібно тому як не будь-яка держава, де діє право, може називатися правовою. Наприклад, радянське суспільство ніколи не було й не могло бути ні правовим, ні громадянським, так само як і нині українське ще не стало таким. Однак Україна проголосила таку мету – побудову громадянського суспільства [2, 46-47].

Поняття громадянського суспільства, будучи давно відомим, як з'ясувалось, є для нашої науки відносно новим і неопрацьованим. Сама ця ідея досить слабо поширена в широких масах, у суспільній свідомості. Набагато більше ствердилася ідея правової держави. Громадянське суспільство не знайшло чіткого відбиття в Конституції України, яка навіть не містить цього терміна, хоча окремі елементи громадянського суспільства в ній все-таки закріплені (приватна власність, ринкова економіка, права людини, політичний плюралізм, свобода слова, багатопартійність тощо). В Конституції є, насамперед, основоположні принципи громадянського суспільства, наприклад, ст. 8 Основного Закону України закріпила принцип верховенства права: "В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується” [3].

Тепер, після цього аналізу, стає зрозумілим, що громадянське суспільство – це не якесь абстрактне і ідеалізоване колективне утворення, штучно створюване. Це дійсний стан суспільства в певний час, в певній країні, що стала на шлях ринкової економіки й ліберально-демократичного режиму. Це громадянське суспільство зберігає органічний зв'язок з державою, що забезпечує приватне право й інші атрибути правової державності, головним чином – правосуддя, а також можливість громадянину мати й використовувати власність, шукати й одержувати задоволення своїх прав по суду тощо [4, 312].

Але між громадянським суспільством і правовою державою немає якогось протиріччя. Правова держава є його серцевиною. Немає правової держави в окремо взятій країні, немає там і громадянського суспільства.

Теорія правової держави за своїми ознаками досить тісно пов'язана з теорією договірної держави. Теорія договірної походження держави виникла в глибині століть. У Прадавній Греції деякі софісти вважали, що держава виникла в результаті договірної об'єднання людей з метою забезпечення справедливості. У Епікура вперше зустрічається положення про те, що держава базується на взаємному договорі людей. Але якщо в поглядах філософів Прадавньої Греції ми знаходимо лише зачатки даної теорії, то в працях блискучої плеяди мислителів XVII-XVIII століть Г. Гроція, Б. Спінози (Голландія), А. Радищева (Росія), Т. Гоббса, Дж. Локка (Англія), Ж.-Ж. Руссо (Франція) та інших вона одержала повний розвиток. Прихильники названої теорії виходили з того, що державі передують природні стан, який вони характеризували по-різному. Для Руссо, наприклад, люди в природному стані мають природжені права й свободи, для Гоббса цей стан “війни всіх проти всіх”. Потім заради миру й благополуччя укладається суспільний договір між кожним членом суспільства й створюваною державою. За цим договором люди передають частину своїх прав державній владі й беруть зобов'язання підкорятися їй, а держава зобов'язується опікувати невідчужувані права людини, тобто право власності, свободу, безпеку. Угода людей, на думку Руссо, – основа законної влади. В результаті кожний, хто ухвалює договір, підкоряється загальній волі (державі), але, в той же час, стає одним з учасників цієї волі. Суверенітет належить народу в цілому, а правителі – це уповноважені народу, зобов'язані звітуватися перед ним і змінюватися за його бажанням.

Теорія договірної походження держави не відповідає на запитання, де, коли і яким чином відбувся суспільний договір, хто був його учасником або свідком. Схоже, й історичних доказів, які б дали на них відповідь, немає. Словом, дана теорія страждає антиісторизмом, але це не позбавляє її наукової цінності. Вона вперше показала, що держава виникає (нехай у чинність об'єктивних причин) як результат свідомої й цілеспрямованої діяльності людей. Це фактично перший створений людьми суспільно-політичний інститут, що виявляв і виявляє величезний вплив на життя індивідів, груп, класів, усього суспільства. Його можна планомірно вдосконалювати, перетворювати, пристосовувати до мінливих умов. Якщо до сказаного додати, що договірна теорія поклала початок вченню про народний суверенітет, про підконтрольність, підзвітність перед народом усіх державно-владних структур, їх змінюваності, то стане ясно, що вона й сьогодні актуальна [5, 47].

Кроком становлення правової держави, яка б захищала права і свободи людини та громадянина в Україні, є наближення до її правового оформлення в Конституції Української Народної Республіки (Статуті про державний устрій, права і вольності УНР) від 9 січня 1918 року, де було зазначено: “Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України”. В Розділі II цей правовий акт визначав основні права і свободи (вольності) громадян України. Однак нормам Конституції УНР не судилося бути реалізованими, адже нашу країну в скорості було захоплено більшовиками, і на її території почали діяти норми законодавства СРСР [6].

Вже в Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року встановлювалось, що Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР. Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України. Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови,

політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. [7].

Наближення до принципів правової держави спостерігалось вже в Конституційному договорі між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, де зазначалося, що вся повнота влади в Україні належить народові. Народ є єдиним джерелом влади і здійснює її як безпосередньо – шляхом референдумів, так і через систему державних органів та органів місцевого самоврядування. Ніхто не може привласнити право здійснювати державну владу. Державна влада в Україні будується на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову. Місцеве самоврядування в Україні здійснюється через територіальну самоорганізацію громадян безпосередньо та через органи місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування обираються безпосередньо громадянами України, які проживають на території відповідно міста, селища, села. Всі органи державної влади і органи місцевого самоврядування в Україні здійснюють свої повноваження виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. В цьому правовому документі на державу покладається обов'язок забезпечення прав і свобод громадян, зазначалося, що охорона життя, честі і гідності людини є обов'язком держави. Суспільне життя в Україні базується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. За договором в Україні запроваджується серед інших форм власності приватна власність. "Власність в Україні є загальнодержавною, комунальною, колективною і приватною. Закон гарантує рівний захист усіх форм власності, соціальну спрямованість ринкової економіки" [8].

Людиноцентристська політика держави ядро виражена в Конституції України, яка гарантує права і свободи людини та громадянина. Крім проголошення принципу верховенства права в Конституції України закріплені положення про те, що її норми є нормами прямої дії, а це означає, що людина в Україні може скористатися ними для реалізації своїх прав як безпосередньо, так і в порядку їх захисту в органах виконавчої влади, місцевого самоврядування, а також в суду. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

В основних рисах Україна почала виступати як правова держава, яка забезпечує людиноцентристську політику і спонукає своїх громадян до якнайширшого використання своїх прав і свобод. Громадською свідомістю правова держава сприймається як такий тип держави, влада якого заснована на праві, їм обмежується й через нього реалізується. Але така уява, хоча й вірна по суті, недостатня для адекватного розуміння феномена правової держави, що представляє собою складну, багатофакторну систему.

Процес становлення правової державності займає тривалий історичний період. Він відбувається також разом з формуванням громадянського суспільства й вимагає цілеспрямованих зусиль. Правова держава не вводиться одноразовим актом (навіть якщо цей акт є демократичною конституцією) і не може стати результатом чистого законодавства. Увесь даний процес повинен бути органічно пережитий суспільством, якщо воно для цього дозріло.

В ідеї правової держави можна виділити два головних аспекти:

- 1) свобода людини, найбільш повне забезпечення її прав;
- 2) обмеження правом державної влади.

У філософському змісті поняття "свобода" може бути визначено як здатність людини діяти у відповідності зі своїми інтересами, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності. У правовій державі відносно людини створюються умови для її юридичної свободи, реалізується механізм правового стимулювання, в основі якого лежить принцип "не заборонене законом дозволене" [9, 89-90].

Людина як автономний суб'єкт вільний розпоряджатися своїми здібностями, власністю, майном. Право ж, будучи формою й заходом свободи, повинне максимально збільшити свободу людини насамперед в економіці, сфері впровадження науково-технічного прогресу у виробництві тощо. Здається, не випадково сьогодні в Україні прийнятий цілий пакет пріоритетних економічних законів, присвячених власності, землі, податковій системі, приватизації державних підприємств і т.д., які фіксують різноманітні форми власності, відкривають простір для ініціативи людей, дають можливість відчувати себе хазяїном життя.

Найбільш великі й значимі блоки права-стимулу відносно людини (свобода, власність, рівність і т.д.) втілюються у формулі "права людини", які є фундаментальними в тому плані, що покликані забезпечувати первинні передумови гідного існування й лежать в основі конкретних різноманітних суб'єктивних прав особи.

Права людини як головна ланка правового режиму стимулювання для індивіда є джерелом постійного відтворення його ініціативи, заповзятливості, інструментом розвитку громадянського суспільства. У сучасний період проблеми прав людини виходять на міжнародний, міждержавний рівень, що підтверджує правомірність їх пріоритету над проблемами держави, свідчить про їхній загальнонаціональний характер.

Права людини й правова держава, безсумнівно, характеризуються загальними закономірностями виникнення й функціонування, тому що існувати й ефективно діяти вони можуть тільки в одній площині. Обидва феномена мають у своїй основі право, хоча роль останнього для них практично прямо протилежна, але одночасно й внутрішньо єдина. Це свідчить про те, що з'єднуючою ланкою між людиною й державою повинне бути саме право, а відносини між ними – істинно правовими.

Саме в обмеженні правом діяльності держави й полягає сутність правової держави. Тут право виступає як антипод сваволі і як бар'єр на її шляху. Адже, оскільки політична влада (головним чином влада виконавча) має схильність до різних зловживань, для неї необхідні надійні правові рамки, що обмежують і стримують подібні негативи, що зводять заслін її необґрунтованому й незаконному перевищенню, поспранню прав людини.

Правові обмеження необхідні для того, щоб недоліки владної особи не трансформувалися в пороки державної влади. От чому можна сказати, що правом обмежуються не просто управляючі примуси з боку державних структур на особу, а лише необґрунтований та протиправний вплив, що зачіпає інтереси громадян.

В умовах демократії право як би "міняється місцями" з державою – затверджується верховенство першого й право піднімається над державою.

Отже, правова держава – це організація політичної влади, що створює умови для найбільш повного забезпечення прав і свобод людини й громадянина, а також для найбільш послідовного стримування за допомогою права державної влади з метою недопущення зловживань [9, 90-91]. Правова держава постійно проводить людиноцентристську як зовнішню, так і внутрішню політику.

Українськими вченими поняття правової держави визначається через договірну форму організації влади, з одного боку, з іншого – як інститут реалізації людиноцентристської політики. Як пишуть автори підручника "Теорія держави і права. Академічний курс", підготовленого в Інституті Держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, правова держава "це публічно-правовий союз народу, заснований на праві як легітимованих суспільством нормах та політичній відповідальності держави перед народом за свою діяльність, державна влада у якій здійснюється за принципами дотримання прав і свобод людини та громадянина, верховенства права, поділу влади, інституалізації і юридичної форми діяльності органів державної влади, їх посадових та службових осіб" [10, 177].

Отже, основною ознакою правової держави є повнота урегульованості нормами права відносин між громадянином, людиною і державою у всіх сферах життя. При цьому, в праві має відобразитися спрямування зусиль держави на як повніше забезпечення прав і свобод людини. Найскладніше, звичайно, повно врегулювати ці відносини у сфері застосування виконавчої влади, адже ці відносини є найширшими та найрізноманітнішими. Це сфера дії адміністративного права як матеріального, так і процесуального.

Адміністративно-правове регулювання є своєрідним продовженням регулювання з допомогою конституційно-правових норм, опосередкуванням багато в чому їх дії. Необхідною умовою і засобом реалізації Конституції в найважливішій сфері функціонування публічної влади – сфері виконання законів та інших правових актів держави – є існування адміністративного права. Ця галузь права регулює управлінські відносини у державі, є правовою підставою застосування виконавчої влади. Саме на основі норм адміністративного права реалізується виконавча влада.

Сама ж природа виконавчої влади, зумовлена об'єктивним її призначенням – виконанням законів та інших правових актів, підтверджує принципову єдність процесу реалізації цієї гілки влади зі змістом управлінської діяльності держави. Це дає змогу визначити виконавчу владу і державне управління органічно поєднаними сторонами єдиного явища, яке визначається як управлінська (або адміністративна) сфера діяльності держави. Разом з тим слід зазначити, що державне управління за доктринальним визначенням є видом діяльності держави, який полягає у здійсненні нею організуючого впливу на ті сфери і галузі суспільного життя, потреби функціонування і розвитку яких вимагають певного втручання держави за допомогою відповідних важелів. Головні серед них пов'язані з використанням повноважень виконавчої влади. Проте державне управління здійснюється і за межами функціонування виконавчої влади, наприклад, на рівні державних підприємств, установ і організацій. Завдяки цьому поняття "державне управління" за змістом є ширшим, ніж поняття "виконавча влада". Таким чином, за сферою реалізації адміністративне право – це право, передусім, державного

управління, тобто владного впливу держави на різноманітні суспільні процеси. Але таке визначення суспільної спрямованості адміністративного права не є цілком повним і точним. Тим більше, що протягом тривалого часу в нашій країні у механізмі державного управління переважали адміністративно-командні методи, з якими і пов'язувалися передусім роль і значення адміністративного права.

Нині потрібний принципово новий погляд на суспільне призначення адміністративного права, який, відповідно до Конституції України, має ґрунтуватися на визначенні головним обов'язком держави утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також принципу, згідно з яким саме ці права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства метою адміністративно-правового забезпечення реалізації прав і свобод громадян у їх взаємовідносинах з органами виконавчої влади є закріплення таких форм і напрямів діяльності зазначених органів, їх посадових осіб, які б забезпечували повсякденний демократичний режим цих відносин на основі непорушності конституційних прав і свобод людини і громадянина. Такий правовий стандарт взаємовідносин органів виконавчої влади і особи враховує статус особи як такого суб'єкта, перед яким виконавча влада відповідальна за свою діяльність. Але і досі адміністративне право абсолютною більшістю юристів тлумачиться як право "управлінське", тобто як право, яке регулює відносини державного управління. Хоч це у певній мірі і є правильним, але це – не повна відповідь, і тільки цим обмежувати визначення спрямованості адміністративного права аж ніяк не можна. Адже подібне визначення адміністративного права фактично консервує властиву тоталітарному суспільству ідеологію домінування держави над людиною, в якій людині відводиться лише місце об'єкту управління, на який спрямовані владно-розпорядчий вплив і адміністративний примус з боку державних органів. Такий підхід за своєю суттю не відповідає проголошеній Конституцією України принципово новій ролі держави у відносинах з людиною. Зокрема, не відповідає статті 3 Конституції, яка встановлює, що "утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави", "держава відповідає перед людиною за свою діяльність". Для цього, у визначенні адміністративного права, поряд з його "владно-організуючою" (тобто управлінською) характеристикою, рівноцінне місце повинна зайняти його характеристика як галузі, що "забезпечує реалізацію і захист прав і свобод людини і громадянина".

Отже, сама Конституція вимагає переходу від пануючої в минулому ідеології "домінування держави" над людиною до нової ідеології "служіння держави" перед людиною. Тож тепер ця нова ідеологія має пройти, так би мовити, червоною ниткою через весь зміст адміністративного права. І, насамперед, вона має бути відображена у доктринальному тлумаченні суспільного призначення адміністративного права [11, 164-166].

Адміністративне право поділяється на підгалузі – адміністративне матеріальне та адміністративне-процесуальне право. Саме з допомогою адміністративно-процесуального права реалізуються права громадян, надаються їм державні послуги, насамперед адміністративні. Держава має і санкціонувати норми матеріального права, зважаючи на природні права людини та громадянина, і приймати процесуальні, у тому числі процедурні норми права, де їх головним суб'єктом має виступати приватна особа, звернені на її захист. Особливо це важливо в умовах, коли закони, що регулюють матеріальні відносини вже прийняті (наприклад, Закон України "Про адміністративні послуги").

Забезпечення прав і свобод та законних інтересів громадян неможливе без високоякісного адміністративно-процедурного законодавства, без наявності норм права, які б встановлювали повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам приватного права, без нормативного визначення процесуальних прав учасників правовідносин.

Саме тому, людиноцентристська політика держави полягає в її відношенні до встановлення і реалізації природних прав людини, уміння забезпечувати ці права, а також в наявності правових і соціальних гарантій захисту права кожного, якщо вони порушені державними інституціями, чи органами місцевого самоврядування, а також іншими особами, які наділені державновладними повноваженнями.

Література

1. Теория государства и права. Учебник для вузов. / Под ред. С.С.Алексеева. – М.: Изд. Норма (Издательская группа Норма-Инфра), 2000. – 607 с.
2. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА • М), 2002. – 616 с.,

3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141
4. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. 3-е изд. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.
5. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА • М), 2002. – 616 с.
6. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) від 9 січня 1918 року // Дорошенко Д. Доба Центральної Ради - Історія України. 1917 - 1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т.2. – С. 56-57.
7. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
8. Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.
9. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник / Н.И. Матузов, А.В. Малько –М.: Юристъ, 2004. – 512 с.
10. Теорія держави і права. Академічний курс / [під ред. Н.М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 668 с.
11. Державне управління в Україні (Навчальний посібник). Заг. ред. доктора юридичних наук, професора В.Б. Авер'янова. – К.: – Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1999. – 266 с.

ОЗНАКИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА**Подпіснєв Д. С.***аспірант другого року навчання**Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*

У статті на підставі аналізу підходів, що фігурують у різноманітних джерелах з теорії права, розкриваються визначальні особливості реалізації норм права як багатоаспектного процесу, що відображає комплексний характер втілення правових приписів у реальність суспільного життя. Зроблено висновок про те, що реалізацію норм права слід розуміти як усвідомлену діяльність з втілення їх приписів у правомірній поведінці суб'єкта з метою досягнення соціально-корисного результату, передбаченого законодавцем, і виявлення соціальної цінності даної норми.

В статье на основании анализа подходов, фигурирующих в различных источниках по теории права, раскрываются отличительные особенности реализации норм права как многоаспектного процесса, отражающего комплексный характер воплощения правовых предписаний в реальность общественной жизни. Сделан вывод о том, что реализацию норм права следует понимать как осознанную деятельность по воплощению их предписаний в правомерном поведении субъекта с целью достижения социально-полезного результата, предусмотренного законодателем, и выявления социальной ценности данной нормы.

The article is based on an analysis of approaches that appear in different sources of legal theory, reveal distinctive features of realization of legal norms as a multidimensional process which reflects the complex nature of implementing legal regulations in the reality of social life. It is concluded that the realization of legal norms should be understood as conscious activities to the implementation of regulations in the lawful behavior of subjects to achieve socially beneficial results provided by the legislator, and identify social value of this norm.

Ключові слова: реалізація норм права, норма права, природне право, позитивне право.

Постановка проблеми. Одним із актуальних напрямів як теоретико-правової, так і галузевих юридичних наук є дослідження проблем реалізації правових норм. Тим самим підкреслюється специфічне значення досліджуваної категорії як процесу, який є “точкою прикладання” сили права до реальної дійсності, повсякденного життя людей. Проте об'єктивна складність та багатогранність поняття права не сприяють виробленню єдиного підходу і до розуміння його реалізації юридичною наукою.

Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних з визначенням реалізації норм права, застосування норм права, місця реалізації норм права у механізмі правового регулювання та її співвідношення з іншими правовими явищами зробили відомі вітчизняні вчені-теоретики: М. А. Гредескул, С. С. Алексєєв, Г. Ф. Шершеневич, П. О. Недбайло, П. М. Рабинович, В. В. Лазарєв, В. М. Горшенев, Ю. С. Решетов, Р. О. Халфина, А. С. Піголкін, С. Л. Лисенков, В. С. Нерсєсянц, Л. С. Явич, М. М. Вопленко, Л. М. Завадська, Ф. Н. Фаткуллін, Ф. Ф. Фаткуллін, М. Ф. Маликов, О. Ф. Скакун та ін.

Метою даної статті є дослідження загальних підходів до правореалізації у юридичній науці, виокремлення та аналіз суттєвих ознак цього явища.

У філософії реалізація розуміється як перехід від припущення про те, що предмет, існуючий поза мисленням, предмет у собі, протистойть або може протистояти нам, до власного пізнання реального, тобто до пізнання того, що воно існує в собі, без протиставлення акту пізнання; встановлення того, що припущення мислення про реальність відноситься до предмету (встановлення реальності), може бути перевірено дослідним шляхом або за допомогою мислення. Реалізувати щось — значить усвідомити реальність факту [15, 412.]. Реалізація (від лат. *realis* — речовий, дійсний) — здійснення будь-якого плану, задуму, ідеї тощо [12, 280].

Отже, реалізація уявляється складним процесом, до якого включаються суб'єкт реалізації, об'єкт реалізації (певний план, припис, ідея), усвідомлювана суб'єктом можливість втілення об'єкта у реальність (безпосередньо залежить від того, що саме суб'єкт бачить кінцевою метою реалізації, чого він хоче досягти у підсумку), спосіб такого втілення (визначається специфікою об'єкта реалізації, наявними у суб'єкта ресурсами) та його результат. В контексті останнього ключовим стає співвідношення між досягнутим результатом реалізації та метою, яку було закладено в об'єкт як невід'ємний його елемент.

Категорія “реалізація” в теоретико-правових та галузевих юридичних дослідженнях може вживатися у різних значеннях. Така варіативність породжена виключною складністю та багатоаспектністю природи феномену права та може бути зведена до широкого та вузького підходів до розуміння реалізації у праві.

В широкому сенсі термін реалізація може розглядатися як практичне здійснення, втілення, впровадження права в суспільну практику. В такому значенні він в основному використовується в межах так званої природно-правової концепції праворозуміння, яка бере свій початок у традиціях гуманістичної філософії XVII-XVIII ст. Відповідно до уявлень її прибічників про сутність та функціонування права, реалізацією вважатимуться будь-які шляхи набуття правом властивостей позитивного утворення, переведення його з модусу лише потенційно можливих у даному соціумі юридичних форм, з рівня природного права на рівень реального чинника суспільного життя [5, 406].

Вбачаючи у реалізації усі способи та форми зовнішньої об'єктивізації права, його переведення на рівень реального дійсності, прибічники природно-правової концепції праворозуміння вважають вихідною її формою законодавчу діяльність, в якій опосередковуються "об'єктивні за обставинами та природні за умовами місця і часу вимоги, що випливають із самої природи речей та містяться у суспільних відносинах" [9, 263].

В ідеалі саме цінності природного права (покликані до життя самою природою людини як біологічної та соціальної істоти, належні їй від народження і до смерті, пріоритетні (верховні) щодо норм позитивного права, творцем яких є держава) в першу чергу втілюються у приписах законодавчих актів в правовій державі. Остання покладає функцію з формування нового правового масиву (функцію правотворчості) на систему органів влади із визначенням переліку різновидів нормативних актів, що можуть ними видаватися, та юридичної сили актів в залежності від положення державного органу в управлінській ієрархії. Особливе місце належить законодавчому органу, якому надається виключна компетенція видавати акти вищої юридичної сили — Конституцію та закони, — а також визнавати чинність на території держави найвищих міжнародних стандартів. У приписах цих нормативних актів акумулюються, конкретизуються та закріплюються (а у нормах підзаконних актів розвиваються та поглиблюються) пануючі на даному етапі суспільного розвитку універсальні уявлення та вимоги до права як міри свободи, рівності та справедливості — тобто вважається, що процес творення цих актів є водночас постійним процесом реалізації ідеалів природного права, існуючого до та поза законотворчістю. І лише на наступному рівні можна говорити вже про реалізацію власне правових норм, в які трансформувалися положення природного права, визнані державою, зафіксовані законодавцем у нормативно-правовому акті, та які "підготовлені" до використання посадовими особами та судами в процесі розгляду та вирішення ними юридичних справ, втілення у поведінці громадян, діяльності їх організацій та об'єднань через належні їм права та обов'язки.

Положення природного права, звичайно, справляють істотний вплив на законодавця, який проявляється у тому, що вони у своїй єдності відіграють роль парадигми для чинного права, задають інтенції професійній правосвідомості, дозволяють законодавцеві виробити норми позитивного права, які не викликають морально-правового відторгнення у громадян [3, 221-238]. Таке відторгнення, як відомо зокрема і з історії, може призвести до того, що норма залишиться "на папері", тобто не віднайде свого втілення у суспільному житті, чії прагнення так і не були розпізнані та враховані в процесі її створення.

Втім, розглядати правотворчу діяльність в якості реалізуючої щодо права уявляється доцільнішим у філософсько-правовій площині. З позицій же сучасної теорії права (які за своїм характером в основному залишаються позитивно-правовими) такий підхід значною мірою нівелює різницю між різнопорядковими за своєю сутністю та функціональним призначенням правовими механізмами, окремими формами "життя" права і призводить до ототожнення реалізації з іншими категоріями, які використовуються у теорії права для позначення динамічного, активного його виміру, такими як "дія права" або "здійснення права", і, як наслідок, позбавляє її самостійного значення у колі правових явищ.

Більш виваженою виглядає формула, за якою правотворчість, в якості владної діяльності спеціальних органів держави, переслідує мету не реалізації, а створення права. Це предтеча, передумова правореалізації. Отже, правотворчість лише програмує майбутні процеси практичного здійснення права. Владні повноваження посадових осіб тут викликають до життя не акти дотримання, виконання, використання або застосування права, а джерела або форми майбутнього правового регулювання. Реалізація права є процес втілення в життя вже наявних, створених правових норм. Правовий припис вважається реалізованим, якщо він втілився у життя, в практичну поведінку людей в соціально-правовому середовищі. Результатом такої поведінки є правомірний характер виникаючих при цьому суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, які супроводжують процес досягнення цілей правового регулювання [1, 4-5].

Крім того, використання категорії реалізація норм права у вищевказаному контексті адекватно висвітлює саму природу цього явища як закономірного завершення попередніх

процесів, пов'язаних з формуванням та генезисом правових норм у державно-організованому суспільстві.

Ціннісні установки природного права є незмінними не тільки протягом життя однієї людини, в загальних своїх рисах вони залишаються сталими вже багато століть (право на життя, здоров'я, свободу тощо). Проте на певних етапах соціально-економічного розвитку суспільства, у зв'язку з виникненням нових типів відносин, виникає потреба у визнанні або підтвердженні цих положень державою, поширенні на них сили свого авторитету і відповідних засобів захисту від порушень. Задовольнити цю потребу держава здатна за допомогою норм права. Останні виступають джерелом, яке несе в собі інформацію про те, в якій мірі держава засвоює та розвиває ідеї природних та невідчужуваних прав, як співвідносить їх із власним інтересом та в якій спосіб захищає їх. Норми права закріплюють міру свободи, рівності та справедливості, яку держава визнає належною за даних умов історичного розвитку.

Загальнообов'язковий характер норм права, їх формальна визначеність та забезпеченість державним впливом слугують як запорукою того, що зведені у державну волю фундаментальні положення природного права адекватно відобразяться у правовій свідомості кожного суб'єкта, так і орієнтиром для втілення цих положень у правомірній поведінці задля досягнення мети правового регулювання суспільних відносин. Тобто можна вести мову про реалізацію засад природного права в процесі реалізації приписів нормативних актів та суб'єктивних прав та обов'язків, у яких вони конкретизуються. Водночас, в окремих випадках все ж можливо говорити і про безпосередню реалізацію загальних правових установок, фундаментальних засад природного права (зокрема, при наявності прогалін у законодавстві). З цього приводу Л.С. Явич справедливо зазначав: "У генетичному плані здійснення права не завжди представляло практичну та теоретичну проблему, її не було, коли захищені силою фактичні відносини на зорі цивілізації були правом, її не буває або майже не виявляється, коли панує звичаєве право і судовий прецедент. Здійснення права набуває виняткового значення при розвиненій юридичній формі, в умовах розгалуженого законодавства. Чим активніша правотворча діяльність органів державної влади, тим вищу ступінь актуальності набуває реалізація законів" [16, 202]. За таких умов природне право майже повністю "розчиняється" у положеннях нормативно-правових актів, а відтак і поняття "норма права" та "норма законодавства" наука схильна розглядати у спільному контексті (що залишається характерним і для адміністративного права).

Плюралізм підходів до даного питання покликаний до життя виключно складною природою самого досліджуваного явища, адже, будучи за своєю суттю різновидом соціальної поведінки, правореалізація повинна розглядатися одночасно з різних точок зору — психологічного (як система особистих мотивів та прагнень індивіда до втілення нормативних приписів у своїй повсякденній діяльності), соціологічного (як процес, обумовлений соціально-економічними та соціально-політичними чинниками), власне юридичного (як один з напрямів специфічно-юридичного впливу на суспільні відносини). Звертаючи увагу на існування більше 20 визначень поняття реалізації права, М.Ф. Маликов пояснює таку їх кількість тим, що поняття реалізації права поєднує у собі не тільки певні властивості юридичних, але й філософських категорій [6, 65]. З метою виокремлення суттєвих ознак реалізації норм права варто навести низку сформульованих провідними представниками правової науки визначень цього поняття:

1. втілення приписів правових норм у конкретних діях суб'єктів шляхом правомірної поведінки, що не виходить за межі дозволеного законом, іншими нормативно-правовими актами [4, 86];

2. така поведінка суб'єктів права, в якій втілюються приписи правових норм (правомірна поведінка), практична діяльність людей по здійсненню прав і виконанню юридичних обов'язків [10, 263];

3. переведення норм права у правомірну поведінку суб'єктів у формі використання належних їм прав, виконання обов'язків та дотримання заборон з метою задоволення інтересів та потреб адресатів права, досягнення його (права) цілей [9, 46];

4. різноманітний процес практичного здійснення правових вимог у діяльності тих чи інших суб'єктів [14, 210]

5. процес втілення юридичних приписів у правомірних діях громадян, органів, організацій, установ, посадових осіб та інших учасників суспільних відносин [7, 328];

6. здійснення приписів норм права у фізичних діях або бездіяльності суб'єктів [11, 138];

7. зумовлена правовими приписами правомірна поведінка учасників суспільних відносин [5, 405];

8. втілення правових норм і принципів у правомірній поведінці суб'єктів права, у їх практичній діяльності. Її можна розглядати як процес і як кінцевий результат [13, 411].

Наведені формулювання дають загальне уявлення про суттєві ознаки досліджуваного явища. Отже, реалізація норм права:

1. Визначається нормативними приписами— оскільки реалізація є діяльністю, в ході якої у поведінці суб'єктів втілюються приписи норм права, виражені та закріплені законодавцем у відповідній формі, її специфіка в кожному конкретному випадку обумовлюється змістом самого нормативного матеріалу який включає в себе:

1. дані про коло осіб, які узгоджуватимуть свої дії з приписами норми у сфері її регулювання;

2. обсяг прав та обов'язків суб'єктів;

3. просторово-часові межі, в яких протікатиме процес реалізації даної норми;

4. характер нормативних вимог (дозвіл, зобов'язання, заборона — у відповідності до яких за найпоширенішим критерієм класифікації вирізняють такі форми реалізації норм права, як використання, виконання, дотримання, а також застосування);

5. місце норми у правовій системі (галузева приналежність, матеріальне чи процесуальне походження);

6. форма вираження норми права, її структура та рівень нормативності (низький — у так званих спеціалізованих (нетипових) нормах (принципах, дефініціях, деклараціях тощо), високий — в основних (типових) нормах).

Справедливою є висловлена в літературі думка про те, що реалізація правових норм завжди передбачає наявність причинного зв'язку між юридичною регламентацією певних соціальних стосунків та набуттям ними впорядкованого стану. З огляду на це реалізацію правових норм слід відрізнити від тих проявів людської поведінки, які хоча і узгоджуються з правовими приписами, але стимулюються різноманітними неюридичними чинниками (наприклад, власними переконаннями особи, релігійними настановами, чинниками біологічного порядку), що діють в одному напрямі з нормами права [5, 405]. Дана ознака характеризує конкретно-юридичний вимір процесу реалізації.

2. Є свідомою діяльністю. Уявляється доцільним розкрити дану ознаку у світлі двох виокремлених ще М. А. Гредескулом аспектів:

1) вольовий — будучи виразом волі (волі суспільної) право зі своїм основним та єдиним знаряддям (нормою) вривається, втручається не у світ фізичний, а у світ духовний, воно впливає на індивідуальну волю громадян і тільки через неї може віднайти собі дійсне втілення. Воля громадян — ось той об'єкт, до якого звертається право, підкорення волі громадян своїм приписам, ось те завдання, яке воно повинно успішно виконати, щоб домогтися свого втілення у життя [2, 41]. Проте вольовий акт ні в якому разі не є "сліпим", механічним, оскільки йому передують інші аспекти;

2) інтелектуальний — ознайомлення зі змістом норми, її вимогами (тобто тим, що охоплюється попередньою ознакою реалізації норми права), їх засвоєнням, осмисленням та тлумаченням. Без такого відтворення змісту права у свідомості суб'єкта цілком неможливо, щоб право слугувало одним зі стимулів його поведінки, а, відтак, без цього не можна говорити і про покірність праву чи відсутність покірності [2, 42].

На основі сказаного ми можемо зробити висновок про опосередкування процесу правореалізації психологічною складовою.

3. Орієнтується на досягнення мети правової норми — суб'єкт у процесі реалізації своїми діями втілює у життя ті суспільно-корисні цілі, які передбачав законодавець, коли закладав у нормі фундамент для настання певного політичного, економічного або соціального ефекту. Внаслідок цього, як справедливо зазначає М.М. Вопленко, реалізація права стає засобом досягнення і, водночас, перевірки відповідності юридичної практики та ідеалів законодавства [1, 6]. Іншими словами відкривається новий вимір процесу реалізації — ідеологічний.

4. Виступає критерієм соціальної цінності норми права — процес реалізації норми права виявляє ступінь прийняття, як безпосередніми суб'єктами реалізації, так і суспільством взагалі, цієї норми за дієвий інструмент зміцнення законності, підтримки суспільної дисципліни, досягнення соціально-корисного ефекту. Як зазначав В.С. Нерсисянц, право виступає в якості найвищої соціальної цінності, але лише тоді, коли його норми і принципи втілюються в життя, реалізуються у діях суб'єктів соціального спілкування [8, 416]. Суспільну цінність механізму правореалізації Л.М. Завадська вбачала у його здатності забезпечити вплив, контроль суспільства за державою, яке регулює суспільні відносини [4, 17]. Дана ознака в цілому відображає аксіологічну сторону процесу реалізації норм права.

5. Виражається у правомірній поведінці суб'єкта — реалізація норми права передбачає визнання особою пріоритету приписів цієї норми (а, відтак, і втілених у цих приписах інтересів суспільства та відповідних їм інтересів законодавця) над власними інтересами, цілями та прагненнями. З уведенням норми у дію (що передбачає включення її як інструменту упорядкування суспільних відносин до національної правової системи) вважається, що

особа, наділена правами і обов'язками, приймає встановлені законодавцем "правила гри" і вибудовуватиме власну поведінку у межах цих правил, тобто в руслі правомірності. На даній характеристиці правореалізації акцентував увагу П.М. Рабінович, який вбачав соціальну сутність останньої у задоволенні учасниками суспільного життя своїх потреб соціально прийнятими (допустимими) способами, засобами, які змодельовані, "сконструйовані" державою [11, 138]. Ця ознака розкриває динамічні якості процесу реалізації.

Отже, в загальному вигляді реалізацію норми права можна визначити як усвідомлену діяльність з втілення її приписів у правомірній поведінці суб'єкта з метою досягнення соціально-корисного результату, передбаченого законодавцем, і виявлення соціальної цінності даної норми.

Дане формулювання цілком узгоджується із загальноприйнятим положенням сучасної теорії права, за яким реалізувати норми права, що містяться в приписах законів та інших нормативно-правових актів, у судових прецедентах, нормативно-правових договорах та інших джерелах (формах) права означає добровільно втілити їх у життя — у суспільні відносини, поведінку громадян. Без реалізації (здійснення) право втрачає свій соціальний зміст і призначення [13, 411].

Література

1. Вопленко Н.Н. Реализация права: Учебное пособие. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. — 48 с.
2. Гредескул Н.А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс требующийся для осуществления права. — Харьков: "Типография Адольфа Дарре", 1900. — 235 с.
3. Гуляихин В.Н. Диалектика естественного и позитивного права как источник общественно-правового прогресса // Вопросы права и политики. — 2013. — № 4.
4. Завадская Л. Н. Механизм реализации права. — М. : Наука, 1992. — 387 с.
5. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. — Харків: Право, 2009. — 584 с.
6. Маликов М.Ф. Истоки познания. Том 3: Гносеологические основы реализации права. — Уфа: АН РБ, Гилем, 2012. — 240 с.
7. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. — М.: Юристъ, 2004. — 512 с.
8. Нерсисянц В.С. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов, — М.: Норма, 2004. — 832 с.
9. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — М.: Юристъ, 2001. — 520 с.
10. Общая теория права: Учебник для юридических вузов / Под общ. ред. А.С. Пиголкина. — М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1998. — 384 с.
11. Рабинович П. М. Основы загалної теорії права та держави. Навч. посібник. — Львів: Край, 2007. — 192 с.
12. Савченко В.Н., Смагин В.П. Начала современного естествознания. Тезаурус. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — 336 с.
13. Скаун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. — 2-ге видання. — К.: Алерта; КНТ; ПУЛ, 2010. — 520 с.
14. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. — К.; Юрінком Інтер, 2003. — 368 с.
15. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 576 с.
16. Явич Л.С. Общая теория права. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. — 287 с.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – ЗАРОДОК УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Тараненко М.Г.

*кандидат історичних наук,
доцент НТУУ «КПІ»*

В статті розглядається питання виникнення і розвитку Запорізької Січі. Автором детально аналізується діяльність вищих органів управління козацької військово-політичної організації – загальної козацької ради, Запорізького Коша, судових органів. В статті також розглядається проблема розвитку правових відносин на Січі. У підсумку автор приходить до висновку, що Запорізька Січ була зародком майбутньої Української козацької держави.

В статті розглядається проблема розвитку правових відносин на Січі. У підсумку автор приходить до висновку, що Запорізька Січ була зародком майбутньої Української козацької держави. В статті розглядається проблема розвитку правових відносин на Січі. У підсумку автор приходить до висновку, що Запорізька Січ була зародком майбутньої Української козацької держави.

The paper discusses the origin and development of the Zaporizhian Sich. The author analyzes in detail the activities of the supreme authorities of the Cossack military and political organization - the Cossack Rada, Zaporizhian Cossack Army, judicial authorities. The paper also deals with the problem of legal relations at Sich. In conclusion the author states that the Zaporizhian Sich was the origin of the future Ukrainian Cossack state.

Ключові слова: Запорізька Січ, загальна військова рада, Кіш, кошовий отаман, козацька старшина, республіка, судові органи, козацьке звичаєве право, державницькі функції Січі, демократія, охлократія.

Одним з визначальних етапів розвитку українського козацтва і формування Української козацької держави є виникнення за дніпровськими порогами особливої військово-територіальної політичної організації – Запорізької Січі.

Питання про створення і наступний історичний розвій легендарної козацької твердині постійно знаходилося і продовжує перебувати в полі зору представників як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Вказаній проблемі науковці присвятили цілий спектр доволі оригінальних теорій та концепцій, які загалом дають відповідь на питання – де і коли виникла перша Запорізька Січ. Однак, водночас зазначимо, що в ряді випадків погляди вчених на зазначену проблему помітно відрізняються, а іноді є навіть кардинально протилежними. Зокрема, «часові хитання» дослідників щодо встановлення витоків Запорізької Січі становлять близько ста років. Як наслідок, і сьогодні ця проблема у вітчизняній історії залишається не до кінця з'ясованою, а тому – дискусійною.

В зазначеному контексті зауважимо, що, на думку І.Каманіна, першовитоками Січі слід вважати кінець XV століття. Він переконаний, що вже тоді за дніпровськими порогами знаходився великий постійно діючий сторожовий загін козаків, який не міг обійтися без хоча б примітивних укріплень, що й стали своєрідним зародком майбутньої козацької вольниці [12, 90]. Напевно, вже тоді ці укріплення й отримали такі назви, як «засіки», або «січі», що походять від слів «сікти», «рубати». Вони уявляли собою дерев'яні фортифікаційні споруди, зроблені з січених, рублених колод [14, 173]. На думку Д.Наливайка, ці козацькі укріплення на Дніпрі виникли не наприкінці XV ст., а впродовж першої половини XVI ст., просуваючись поступово все далі в пониззя ріки, аж доки Дмитро Вишневецький у 1556 році не заснував козацький укріплений табір на острові Хортиця [16, 20]. В цьому зв'язку варто додати, що Д.Бантис-Каменський, встановлюючи «число і порядок» цих козацьких оплотів, створених до появи Хортицької Січі, називає Канівську та Переволочинську Січі [3, 8]. Щоправда, зазначимо, що в той час вони ще не називалися «січами», однак їх призначення і функції були аналогічними із наступними загальноновизнаними всіма істориками Запорізькими Січами. Щодо ж самого терміну «січ», то це поняття, як вважає Д.Яворницький, склалося тільки на початку XVII століття [23, 102].

На відміну від вище згаданих авторів, інший відомий дослідник запорізького козацтва – В.Голобуцький доводить, що прямі початки Запорізької Січі відносились не до кінця XV ст., а до більш пізнього періоду, а саме - 30-50-х років XVI століття [8, 124]. Аналогічної позиції дотримується й О.Апанович, котра також переконана, що Запорізька Січ виникла саме в першій половині XVI ст., бо в його другій половині вона вже була добре відома далеко за межами України [2, 7]. Близькі до висновків О.Апанович В.Андрущенко та В.Федосов, на

думку яких, Запорозька Січ як організоване ціле, остаточно сформувалася близько середини XVI ст., і лише згодом стає «праматір'ю й знаменитістю всією слов'янської козаччини» [1, 12].

Іншої позиції в питанні визначення часу появи козацької твердині дотримується Л.Падалка, котрий наголошує, що вона не могла сформуватися в такий ранній період. На його думку, Запорозька Січ була створена низовими козаками лише наприкінці XVI ст. [4, 439-461]. Майже солідарний з думкою Л.Падалки щодо проблеми витоків Запорозької Січі М.Грушевський, який переконаний, що вона остаточно сформувалася лише у 80-х роках XVI ст. вже після заснування Д.Вишневецьким замку на о. Хортиця [9, 139-140]. Позицію М.Грушевського фактично поділяють сучасні дослідники української козаччини В.Смолій та В.Степанков, котрі зазначають, що Запорозька Січ була створена низовими козаками в 70-80 роках на о.Томаківка, а на Хортиці в 50-70 роках XVI ст. виникли лише її зародки [19, 39-40]. Не дивлячись на певні часові розходження щодо появи Січі на о. Томаківка фактично аналогічну позицію із В.Смолієм та В.Степанковим займає й В.Щербак. На його погляд, головними причинами виникнення Запорозької Січі в 60 – 70 рр. XVI ст. були, передусім, внутрішня потреба козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. та практична необхідність захисту українських земель від постійно зростаючої татарської агресії [22, 53].

Виходячи із вищезазначеного, можна дійти висновку, що організаційне становлення Запорозької Січі, за визначенням вітчизняних дослідників козаччини, пройшло три основних етапи:

перший – кінець XV – перша половина XVI ст. (зародковий, побутовий етап) – створення козаками на Дикому полі примітивних оборонних споруд – «засік», «січей» для збереження отриманої під час промислів здобичі, зимівлі на Дикому полі та захисту від нападів ординців;

другий – середина XVI ст. – поступове просування цих оборонних осередків вниз по Дніпру, створення князем Дмитром Вишневецьким Хортицького замку за дніпровськими порогами, що став своєрідним праобразом легендарної Запорозької Січі;

третій – 60-80 роки XVI ст. – заснування низовими козаками справжньої військово-політичної «козацької твердині» на о.Томаківка, яка стала класичним зразком для створення наступних Запорозьких Січей.

Аналізуючи перші етапи заснування Запорозької Січі, зазначимо, що ідея утворення козацької твердині на південних українських кордонах, як відомо, фактично виникла ще в 20—30-х роках XVI ст. у зв'язку із неодноразовими намаганнями керівництва Великого князівства Литовського взяти козаків на державну службу [22, 52]. Проте через брак коштів у вказаний час реалізувати її вдалося князеві Дмитру Вишневецькому лише в середині XVI ст. Успішному втіленню в життя цього проекту сприяв активний розвій козаччини на південному порубіжжі з Диким полем. Конкретні свідчення щодо призначення Хортицького замку містяться в грамоті польського короля Жигимонта II Августа, надісланій в 1557 р. Д. Вишневецькому. В цьому офіційному акті висловлювалася подяка за спорудження фортеці на Дніпрі, оцінювалася стійкість і мужність козаків, виявлені під час її оборони від нападів перекопських татар, містилися запевнення, що і в майбутньому звитяги князя не будуть забуті [24, 17].

Прагнення польського монарха мати постійну військову залогу на о.Хортиця з метою запобігання сутичок козаків із татарами було б незрозумілим, коли б споруджена фортеця призначалася виключно для запорожців. Не секрет, що її заснування переслідувало подвійну мету: створення надійного форпосту для боротьби проти татарської агресії і водночас здійснення постійного контролю за діями низового козацтва.

Говорячи про створення Д.Вишневецьким Хортицького замку, варто зазначити, що не одне покоління дослідників української козаччини прагнуло з'ясувати питання щодо правомірності його ототожнення із першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові відкриття, воно й сьогодні залишається проблематичним. Безперечно, збудована Д.Вишневецьким фортеця, багато в чому відрізнялася від пізніших архітектурних комплексів козацьких твердинь, споруджених низовими козаками за дніпровими порогами. До складу гарнізону Хортицького замку крім козаків, очевидно, входили й представники залежних від князя військово-службових верств — бояри, слуги, драби. Проте проживання єдиною общиною різних прошарків тогочасного українського суспільства в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло формуванню своєрідної моделі суспільно-політичної організації запорозького товариства. Зважаючи на згадані обставини, найбільш слушним видається твердження М.Грушевського, котрий у статті, присвяченій історичним здобуткам Д.Вишневецького, назвав князя «духовним батьком нової української плебейської республіки» [10, 139]. Розвиваючи цю дефініцію, Л.Винар та В.Щербак наголошують, що Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка в 60—70-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі [6, 28].

Водночас слід зазначити, що, на відміну від М.Грушевського, далеко не всі вітчизняні дослідники позитивно оцінюють історичну постать Д.Вишневецького і вважають її досить суперечливою. Зокрема, М.Брайчевський переконаний, що не козацька романтика була головним спонуканням того, що такий великий феодал, як князь Д. Вишневецький, став одним із визнаних організаторів козацтва. На думку вченого, він, насамперед, намагався використати козаків в особистих інтересах, у своїй політичній боротьбі за владу. Як зазначає М. Брайчевський, політика цього, безперечно, непересічного державного діяча головним чином була спрямована не на формування козацької республіки, а на відродження феодальної держави в Україні. Як близький родич Омельковичів, котрі представляли владу Великого литовського князя в Києві, він, зрозуміло, мав законні права претендувати на київський престол. У своїх політичних домаганнях Д. Вишневецький прагнув спертися як на внутрішні, так і на зовнішні сили (Москва, Молдавія). Тому, не випадково, його увагу привернуло й запорозьке козацтво, яке на той час уже мало неабиякий військовий потенціал. Проте ідея відтворення української феодальної держави, на думку М.Брайчевського, на середину XVI ст. в українському суспільстві вже пережила себе й була безперспективною утопією. Тому козаки, котрі активно підтримали Вишневецького в його боротьбі проти турецько-татарської експансії, виявилися байдужими до його непопулярних серед простого люду державницьких задумів [5, 78].

Звертаючись до історичної постаті Д. Вишневецького, необхідно також наголосити, що ряд істориків (В. Антонович, М. Драгоманов, В. Голобуцький та ін.) висловлюють великі сумніви щодо ототожнення князя із славнозвісним козаком Байдою з відомої народної пісні і аргументовано заперечують цю поширену в Україні історичну версію [21, 77].

Незважаючи на суперечливі оцінки діяльності Д.Вишневецького, слід визнати, що навіть за короткий час свого існування (1555—1557 рр.) Хортицька фортеця помітно вплинула на процеси позитивної еволюції українського козацтва та чисельне зростання його лав. Тому не випадково у своєму листі, датованому 20 листопада 1569 р., польський король Жигимонт II Август вперше звертається до козаків як до цілком окремого, нового стану українського суспільства [22, 53].

Більш конкретні й детальні повідомлення щодо чисельності і побуту запорожців знаходимо в розділі «Про козаків» «Всесвітньої хроніки» відомого польського дослідника Марціна Бельського, датованої 1575 р. «Козаки, — писав він, — це посполиті люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, як Київ, Черкаси та інші, попередньо захопивши свої човни в безпечному місці на одному з дніп-ровських островів і залишивши там декілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі. Мають вони і власні гармати, здобуті в турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їх чисельність зросла останнім часом і неодноразово туркам і татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню, Акерман та інші фортеці» [24, 31].

З цієї розповіді випливає, що в 60—70-х роках, а можливо й навіть у 30—50-х роках XVI ст., як припускають українські історики В.Голобуцький та В.Замлинський, у козаків за дніпровськими порогами вже існувала власна військова організація — Кіш, і козаки, котрі перебували на Коші, фактично склали його озброєний гарнізон [21, 78]. Виходячи з цього, заснування вказаного вище козацького Коша за порогами слід вважати не чим іншим, як утворенням Запорозької Січі.

Важливо, що М.Бельський не лише повідомив про існування першого козацького Коша за дніпровими порогами, а й вказав конкретне місце його розташування. За його словами, це острів, що знаходився приблизно в 60 км на південь від Хортиці, «називається Томаківкою, на якому частіше всього живуть низові козаки і який служить їм, по суті, найміцнішою фортецею на Дніпрі» (нині ця місцевість має назву Острів, і входить до м. Марганець Дніпропетровської області) [2, 9].

Аналізуючи соціальну базу запорозького козацтва, зауважимо, що вона формувалася на таких глибоко демократичних традиціях та принципах, як повне заперечення феодально-кріпосницької залежності й станової нерівності, рівність всіх січовиків у праві на володіння земельними угіддями, участь в органах самоуправління, вільний вступ до січового товариства, незалежно від соціальної, національної чи релігійної приналежності тощо.

Як справедливо зазначає відома дослідниця українського козацтва О.Апанович, Січ була притулком для всіх, хто протестував проти соціального й національного гніту, хто боровся за свою волю. До січової громади приймали людей, незважаючи на расу, національність, соціальне походження. Саме тут плекалися справжня солідарність і дружба синів різних народів, справжнє січове братерство. Адже, крім українців, котрі становили переважну більшість січового товариства, тут було чимало росіян та білорусів, литовців і грузинів,

вірмен, вихідців із південнослов'янських земель. Іноді потрапляли на Січ італійці, французи й навіть араби [2, 8]. За козацькими переказами, до Січі приймали усіх, хто міг перехреститися. Згідно з реєстром за 1581 рік, з п'ятисот низових козаків українці та білоруси становили 83% особового складу, поляки – 10 %, решту представляли – росіяни. Окрім цього на Січі було двоє черкесів, по одному німцю, сербу, татарину [1, 17]. Згодом, доступ на Січ, за словами Д.Яворницького, став дещо обмеженим і був можливим за наступних п'яти обставин: «бути вільною і неодруженою людиною, говорити малоросійською мовою, присягнути на вірність російському царю, сповідати православну віру та пройти відповідний рід навчання» [23, 145].

Можна цілком погодитися з висновками ще однієї палкої шанувальниці запорозького козацтва Олени Компан, яка зазначала, що саме воно «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю» [13, с.184]. Феномен Запорозької Січі полягав також у тому, що саме тут вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників простого народу. Вітчизняні дослідники історії запорозького козацтва Д.Яворницький, В.Голобуцький, О.Апанович, І. Бойко, М. Петровський, В.Смолій, В.Степанков, В. Щербак та інші у своїх працях переконливо доводять, що Запорозька Січ як військово-політичне утворення була фактично зародком української національної держави, продовженням державотворчих традицій українського народу, які перервалися після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств [21, 79].

Безперечно, Запорозька Січ не була державою в повному розумінні цього слова, але мала стільки яскраво виражених ознак державності, що її не раз цілком справедливо називали справжньою «козацькою республікою».

У військовому відношенні Січ поділялася на 38 куренів, а в територіальному — на 5—10 паланок. Як бачимо, що в запорозьких козаків слово «курінь» вживалося у двох значеннях: як житло і як самостійна частина війська. Термін «паланка» також мав два значення — невеличка козацька фортеця і певна частина території Запорозької Січі, яка знаходилася поза межами так званого «ядра».

Вступ до Січі й вихід із неї нічим не обмежувалися і були вільними. Прийняті до лав запорозького козацтва зараховувалися за власним бажанням до одного з січових куренів. Назви куренів нерідко походили від місцевості, де раніше мешкали козаки. Відомий історик М.Слабченко, досліджуючи питання організації Запорозької Січі, нараховував там у XVI ст. сім таких «місцевих» куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський. Під час запису до куреня новоявленому козакові, як правило, змінювали прізвище, і давали будь-яке нове ім'я, яке відповідало його зовнішнім ознакам чи характеру: «Непийпиво», «Затулівітер», «Перебийніс» тощо. Це робилося для того, щоб приховати від колишніх хазяїв минуле прийнятих до Січі втікачів.

Новачок ставав справжнім козаком лише тоді, коли свідомо осягав усі вироблені на Січі правила, умів підкорятися наказам кошового отамана, старшини й рішенням усього товариства. У відносинах між козаками брався до уваги не вік людини, а час вступу до Січі: хто вступав раніше, той мав перевагу над новоприбулими. Тому, не зважаючи на вік, останній називав першого «батьком», а перший останнього — «сином».

У цілому Запорозьке козацтво поділялося на січових і волосних козаків: перші, власне, й складали справжній цвіт козацтва. Це були люди нежонаті. Тих, хто відзначався у боях, давно служив у Запорозькому війську, мав інші чесноти відносили до «лицарства» або «товариства». Саме з цього середовища обиралася козацька старшина. Ця частина січовиків одержувала грошове і хлібне забезпечення, брала участь у розподілі здобичі й вирішувала всі справи війська. Козаки, що постійно залишалися на Січі, по куренях, поділялися на «старше і молодше» й складали козацьке військо в широкому розумінні цього слова.

Загалом запорожців, котрі наприкінці XVI ст. перебували в «ядрі» Січі, налічувалося 5—6 тис. [21, 80]. В останній рік існування Січі (1775 р.) їх нараховувалося 15 тисяч [11, с.2]. Як правило, десята частина із них, постійно змінюючись, служила січовою залогою, в той час як інші брали участь у воєнних походах чи займалися мирним промислом.

Від «лицарства» різко відрізнялися сімейні козаки, які проживали поза межами «ядра». Їх також допускали на Січ, однак вони не мали права проживати на її території. Ця частина козацтва селилася на її околицях: в запорозьких степах, на хуторах, де займалася хліборобством, скотарством, торгівлею, ремеслами і промислами. В цілому населення Запорозької Січі на другій половині XVIII ст. становило 120 тис. осіб [11, 2].

Структура суспільних (державних) інституцій Запорозької Січі була надзвичайно простою.

Вищим, так би мовити законодавчим, органом влади була загальна козацька рада. Брати участь у ній мали право усі без винятку низові козаки. Інколи ради відбувалися і на представницькій основі, у вигляді депутацій від куренів, або ж виключно старшинські.

Зібрання козаків, що проводилися за їх власною ініціативою називалися чернецькими, або чорними радами. До основних повноважень загальної козацької ради входили: спільне обговорення всіх найважливіших питань життєдіяльності січового товариства, визначення основних принципів побудови військового устрою, обрання керівництва, обговорення і вирішення питань війни і миру, прийняття рішення про участь у військових походах, визначення своєї позиції під час переговорів з представниками інших країн, розподіл земельних угідь, що знаходилися в межах «вольностей» Війська Запорозького. Кращі з цих земель розподілялися між курінями січового товариства, а решта відходила сімейним козакам і не козакам – так званому «підданству» [1, 55]. В разі потреби козацька рада виступала в ролі вищої судової інстанції. За встановленою традицією козацькі ради, збиралися, як правило, щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини. Однак, якщо виникала гостра необхідність, вони скликалися позачергово три-чотири рази на рік [2, 11]. На таких надзвичайних радах розглядався широкий спектр питань або одне, яке на той час було надзвичайно важливим для запорожців.

Зазвичай, традиційним місцем проведення загальної козацької ради була Січ. Проте, оскільки рада являла собою, насамперед, орган військової влади, пріоритетною і головною умовою її проведення була присутність на ній всього Війська Запорозького. Ось чому місце проведення ради, як правило, козаками не абсолютизувалося. Ради відбувалися там, де для цього виникала гостра потреба. Наприклад, козацькі ради скликалися навіть під час військових походів, у степу чи на волості. Зокрема, відомі такі місця позачергового проведення козацьких рад, як Суха Діброва, Маслів Став та ін. [22, 55].

Вища виконавча влада на Запорозькій Січі належала Кошу в особі кошового отамана. Про великий авторитет цієї посадової особи в козацькому товаристві свідчать спостереження французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана, котрий перебував на Січі. Зокрема, він зазначає: «коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись нечвмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає, що недостойний, і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім взагалі, так і кожного зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх батьків (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плече в вигукуючи: «Слава! Слава!» й т. ін. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому» [4, 69]. Обрання кошового отамана було кульмінаційним моментом ради, оскільки від його діяльності значною мірою залежало життя на Січі протягом наступного року.

Кошовий отаман, як перша посадова особа, був наділений вищою військовою, адміністративною, судовою і духовною владою. Він отримував надзвичайні повноваження під час воєнних дій. Водночас зазначимо, що він ніколи не був необмеженим диктатором. Владу кошового отамана суттєво обмежували три обставини:

- щорічний звіт про свою діяльність на загальній військовій раді;
- право козаків в любий час зібрати раду і зажадати дострокового звіту отамана;
- річний строк перебування на посаді.

Окрім цього при кошовому отамані діяла група радників – дорадчий орган, до складу якого входили козацькі старійшини – найбільш авторитетна військова та курінна старшина у відставці. З думкою цієї козацької еліти при прийнятті рішень кошовий отаман, безумовно, повинен був рахуватися.

Другою посадовою особою на Січі був військовий суддя, котрий в разі відсутності кошового отамана виконував його повноваження як «наказний (тимчасовий) отаман», а також відповідав за судочинство, козацьку скарбницю та артилерію.

Військовий писар обирався з найбільш освічених козаків. Він відповідав за підготовку і надсилання розпоряджень січового керівництва на місця, вів рахунки, організовував роботу, пов'язану з листуванням Кошу з представниками чинної на Запорозжжі влади (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Московське царство), або інших іноземних держав.

Значний обсяг робіт виконував військовий осавул. На нього було покладено контроль за порядком на Січі, виконання судових рішень, ухвал військової ради, наказів кошового отамана, проведення дізнань по вчинених злочинах, забезпечення продовольством, розподіл продуктів та платні між козаками, охорона під'їзних шляхів та кордонів Запорозької Січі.

Окрему частину військової старшини на Січі становили курінні отамани, які обиралися не на загальній військовій раді, а на курінних сходках. Цю посаду, зазвичай, обіймали найбільш здібні, хоробрі, рішучі, винахідливі і досвідчені козаки. Нерідко курінними отаманами обиралися представники колишньої військової старшини. Курінний отаман зараховував до

свого куреня новоприбулих козаків, відповідав за порядок і дисципліну в ньому, забезпечував підвладних йому козаків усім необхідним, слідкував за збереженням і розподілом куреневої скарбниці та майна. Про вагомий авторитет кошового отамана на Січі свідчать спогади одного із запорожців, який зазначав, що «козаки куренные его слушают, как своего отца...» [22, 57]. За січевою традицією лише той з козаків, хто обіймав певний час посаду курінного, мав змогу реально претендувати на обрання кошовим отаманом Запорозької Січі.

Окрім військових начальників, які відігравали провідну роль, на Січі були також і військові чиновники, котрі виконували допоміжні функції при козацькій старшині. До цієї категорії січового товариства відносилися: довбиш (відповідав за військові литаври, якими скликав козаків на раду, оголошував судові вирoki і був присутній при їх виконанні, забезпечував сплату податків посполитими, стягнення торгового мита), пушкар (відав артилерією і наглядав за в'язнями, котрі знаходилися в пушкарні), товмач (виконував функції перекладача та військового розвідника), кантаржій (охороняв еталони військових мір і ваги), шафар (збирав «перевізне» мито на річках) та чауші (виконували дипломатичні функції).

Окрему частину військових чиновників становили булавничий, бунчуковий та хорунжий, котрі персонально відповідали за збереження булави, військового прапора (хоругви) та бунчуків, що були символом влади кошового отамана.

Наступною керівною ланкою організаційної структури Запорозької Січі була похідна й паланкова старшина. Ця категорія січового керівництва була за рангом вище військових чиновників. Проте, на відміну від чиновників, вона діяла поза межами Січі та у своїх паланках.

Похідну старшину складали: полковник, осавул і писар, котрі у воєнний час здійснювали охорону передових рубежів «вольностей» Війська Запорозького. Похідний полковник, зазвичай, керував певною частиною козацького війська, або декількох загонів січовиків.

Паланкову старшину представляли: полковник, осавул, писар, підосавул і підписарій. Влада паланкової старшини поширювалася на козаків, котрі мешкали поза межами Січі, – в паланках, по слободах та зимівниках. Усі представники цієї категорії старшини обиралися щорічно на загальній військовій раді. Зазначимо, що влада паланкового полковника в межах ввіреної йому паланки була досить широкою і прирівнювалася до повноважень кошового отамана. Зокрема, крім військових та адміністративних питань, він мав змогу вирішувати питання покарання козаків, включаючи й смертну кару. Паланковий полковник формував і направляв у прикордонні райони козацькі сторожові роз'їзди, які здійснювали там військову розвідку, та інформував керівництво Коша про становище, що склалося на кордонах Запорозької Січі.

За підрахунками В.Андрущенка та В.Федосова, в цілому у керівних структурах налічувалася 120 посадовців, які становили командно-адміністративний апарат Січі. Враховуючи організаційну структуру Запорозької Січі, серед них було 38 курінних отаманів, 7 полкових осавулів, 8 гармашів, 20 канцеляристів, 9 полкових писарів тощо. У підсумку на 100 запорозьких козаків припадало менше одного посадовця [1, 57].

Обраний загальною військовою радою Кіш, керуючись її рішеннями, реалізовував на практиці основні напрями політики Запорозької Січі в межах своїх «вольностей». Водночас слід зазначити, що на Січі чітко визначених правовими актами повноважень загальної козацької ради і кошу не існувало. І законодавча, і виконавча влади будували тут свою роботу на основі звичаєвого права та традицій, які виникли ще за часів Княжої доби (наприклад, функціонування віча тощо).

Важливим чинником державотворчих процесів на Січі була чітко вироблена судова система, яка складалася з кількох судових інстанцій

- Судом першої інстанції вважався паланковий суд, компетенція якого поширювалася на територію паланки. Він розглядав як кримінальні, так і цивільні справи, за які передбачалися незначні покарання.

- Судом другої інстанції був курінний суд, або суд курінного отамана, куди потрапляли апеляційні справи з паланкових судів. Як правило, курінний суд розглядав справи козаків одного куреня. Однак, якщо позивач і відповідач належали до різних куренів, таку справу заслуховував суд отаманів обох куренів.

- Наступною ланкою судової системи на Січі був суд військового судді, до розгляду якого відносилися важливі кримінальні справи. Вирoki цього суду можна було оскаржити в суді кошового отамана. В разі, якщо військовий суддя одночасно тимчасово виконував обов'язки кошового отамана, вирок міг бути оскарженим лише на військовій козацькій раді.

- Суд кошового отамана здійснював свою юрисдикцію на всій території Війська Запорозького. Його вирoki, зазвичай, були остаточними і оскарженню не підлягали.

- Останньою, найвищою судовою інстанцією була загальна козацька рада, яка за висловом П.Захарченка, була своєрідним верховним судом на Запорозькій Січі [11, 4].

Предметом розгляду ради були найбільш резонансні справи. В ході її проведення вирок злочинцю виносився всім присутнім на ній товариством і виконувався відразу.

Варто зазначити, що в'язниці на Січі не було. Тому під час слідства підозрюваних у скоєнні злочину тримали в пушкарні або у спеціально виритій ямі. Іноді до винесення вироку їх передавали на поруки родичів або куренів. В ході судового процесу судді намагалися примирити сторони, якщо розглядали незначні кримінальні та цивільні справи. У випадках, коли бажаного примирення досягти не вдавалося, військовий суддя (або кошовий отаман) нерідко «заохочував» учасників судового процесу дубовими кийками [11, 4].

Неординарним на Запорозькій Січі був і такий важливий інститут військово-адміністративної влади, як правова система. Якщо загалом на території України, яка перебувала в складі Великого князівства Литовського, а згодом Королівства Польського, на той час діяли різні джерела права (Руська Правда, III Литовський статут (1588 р.), акти польської королівської влади, Магдебурзьке право), то на Запорозькій Січі провідну роль відіграло звичаєве козацьке право, що являло собою своєрідну сукупність правових звичаїв, яка поступово склалася у сфері козацьких суспільних відносин в XV — середині XVI ст. Ця система звичаєвого козацького права встановлювала військово-адміністративну організацію січового козацтва, основні правила воєнних дій, регламентувала діяльність судових органів, порядок землекористування в межах запорозьких «вольностей», укладання окремих договорів, визначала види злочинів і покарань. Слід зазначити, що звичаєве козацьке право визнавалося іноземними державами, в тому числі й польським урядом. Запорозьке козацтво всіляко захищало вироблену ним систему звичаєвого права, вважаючи, що писане право може суттєво обмежити козацькі права і вольності [21, 82].

Серед протиправних дій, які найбільш часто вчинялися на Січі, і були передбачені звичаєвим козацьким правом, варто назвати такі злочини: як проти життя (вбивство) та здоров'я (завдання тілесних ушкоджень), військові (дезертирство, зрада, ухилення від обов'язків, пияцтво під час походу), майнові (крадіжка, розбій, неповернення боргу) та статеві (мужолозтво, скотолозтво). Зазначимо, що за їх вчинення на Січі існувала досить сувора система покарань, яка найчастіше передбачала смертну кару (відрубання голови, повішення, утоплення, почеплення за ребро на гак, гостра паля). Розстріл злочинців практикувався рідко і застосовувався лише до рецидивістів. Таки жорстокі міри покарання існували для того, щоб підтримувати на Січі військову дисципліну і належний порядок. Варто зазначити, що на Січі була відсутня посада судових виконавців, а в разі страт — катів. Роль ката для запорожців, безумовно, була принизливою. Ось чому на Січі було винайдено доволі оригінальний спосіб вирішення цієї проблеми. Страта злочинця доручалася іншому злочинцю, засудженому на смерть.

Водночас, варто зазначити, що на Січі доволі поширеним був інститут помилування чи пом'якшення покарання. Зокрема, смертна кара злочинцю могла бути замінена побиттям киями, коли у засудженого на смерть паланкового козака залишалися дружина й діти. По легенді від шибениці засудженого могла врятувати жінка, котра заявляла про своє бажання вийти за нього заміж. Помилування, зазвичай, здійснювалося козацькою радою.

Республіканська форма правління, активна участь широких кіл козацтва у вирішенні практично всіх військових, господарських та суспільних питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм. Висока життєздатність Січі забезпечувалася також внутрішньою демократією, рівністю усіх членів громади перед давньовіковими звичаями та правами.

В інших суспільних формах Запорозька Січ існувати не могла. Це зумовлювалося не лише особливостями характеру українського етносу, а й, насамперед, надзвичайно складною історичною ситуацією, що склалася на той час. Справді, оточувана з усіх сторін ворогами (Річ Посполита, Кримське ханство, Порта, пізніше Росія), Січ мала змогу вистояти й забезпечити собі нормальне функціонування лише за однієї умови — відносної внутрішньої стабільності та громадської злагоди. Гострі соціальні конфлікти в середовищі січової громади неминуче призвели б до її розколу й ослаблення, і, як наслідок, перетворили б її на легку здобич як власних, так і іноетнічних феодалів.

Звичайно, історична реальність була такою, що Запорозька Січ також не уникнула внутрішніх суперечностей та конфліктів (особливо в останній період свого існування). Поява майнової нерівності, а згодом і соціальної диференціації спричинила наростання конфронтаційних настрів у запорозькому середовищі, які переросли згодом у відкриті сутички між козацькою сірою і старшиною.

Таке становище на Січі, як зазначає О.Апанович, склалося внаслідок того, що старшина і заможне козацтво постійно порушували встановлені демократичні порядки, за допомогою демагогії, підкупу і насильства намагалися перетворити демократичні права на особисті привілеї, нав'язували свою волю козацькій раді. Наприкінці існування Запорозької Січі

старшина разом із царським урядом звели майже нанівець принцип виборності, який, за словами В.Смоляя, фактично перетворився на фікцію [23, 11].

За спостереженням В.Голобуцького, роль і значення загальновійськової ради зменшилася настільки, що практично всі головні питання внутрішнього життя Запорозжя, як правило, вирішувались на вузьких сходках козацької верхівки [7, 315]. Адже старшині було не до смаку обрання кандидатів на раді, на якій голос рядового козацтва – «черні військової» – ще мав неабияку вагу [2, 245]. Тому тут постійно точилася гостра соціальна боротьба. Основну масу запорожців становили бідні козаки й голота-сірома, на яких лягав основний тягар і злигодні походів. Саме вони становили найактивнішу силу селянсько-козацьких повстань.

Зауважимо, що Запорозька Січ протягом багатьох десятиліть свого функціонування характеризувалася широким спектром політичної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза увагою Коша Війська Запорозького. Він матеріально підтримував діяльність міських братств та навчальних закладів, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів. Але найголовнішим, визначальним напрямом діяльності Запорозької Січі з самого початку її існування і до моменту ліквідації російським урядом був захист українських земель від турецько-татарської агресії. В цьому зв'язку варто наголосити, що запорожці не тільки захищалися, але й вели активні наступальні дії проти своїх ворогів. Січ була своєрідною військовою базою, звідки здійснювалися морські та сухопутні походи, а козацтво — могутньою військовою організацією з власним флотом, піхотою і артилерією. Вже протягом другої половини XVI ст. козаки провели десятки воєнних експедицій до Очакова, Кілії, Ізмаїла, Акермана, Газлева, інших турецьких фортець на Північному Причорномор'ї. Згодом козацькі чайки досягали берегів Анатолійського півострова, зокрема, фортець Синопа і Трапезунда, навіть робили спроби «обкурити мушкетним димом самий Царгород», змушували тремтіти зі страху того самого султана, якого жахалися правителі країн Західної Європи [2, 14].

З початку XVII ст. Військо Запорозьке поступово почало відмовлятися від локальних політичних акцій, зосередивши свою увагу на вирішенні, як правило, фундаментальних завдань. Зокрема, з кожним роком міцнів союз між козацтвом і православним духовенством, яке після Берестейської унії 1596 р. опинилося фактично поза законом і зазнавало утисків і переслідувань на рівні державної системи Речі Посполитої. Окремі симптоми такої злуки можна простежити вже під час повстання 1593—1596 рр. під керівництвом С. Наливайка. Однак на повен голос ідея захисту «грецької» релігії вперше прозвучала в заяві козацької депутації перед Київським гродським судом (1610 р.). У ній відкрито декларувалася думка про те, що Запорозька Січ буде свято захищати православну віру. Відтоді боротьба козаків за справедливе розв'язання релігійних суперечок (причому їх симпатії незмінно залишалися на боці православних) перетворилася на один з основних напрямів діяльності Війська Запорозького. Як свідчать історичні документи, козацькі депутати неодноразово втручалися в сеймову боротьбу між православними і католиками, вносили свої протести в місцеві та вищі органи судової влади Речі Посполитої [21, 84].

Разом з тим діяльність Коша Війська Запорозького не обмежувалася цією формою підтримки православних. У 1620 р. Запорозжя, в особі гетьмана Петра Сагайдачного, брало активну участь у політичній акції загальноукраїнського значення — відновленні діяльності православної ієрархії (єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита І. Борецького та п'ятьох єпископів). Відтоді протягом десятиліть запорожці вважали справою честі боротьбу (сеймову і збройну) за визнання королівським урядом прав православних. Це була принципова позиція Коша Війська Запорозького [21, 84]. Православне віросповідання в той період розглядалося як одна з найважливіших визначальних рис українського народу. Тому спроби польського уряду ліквідувати існуючі релігійні суперечності й перетворити православних «схизматиків» на повноцінних громадян Речі Посполитої шляхом запровадження церковної унії не мали успіху. Зрозуміло, що зазначена сфера діяльності Запорозької Січі виходила за рамки боротьби представників різних релігійних конфесій. Її безпосередні та більш віддалені наслідки об'єктивно були спрямовані на збереження таких притаманних українського етносу ознак, як самобутність його мови, культури, звичаїв тощо.

Запорозька Січ, як цілком самостійна політична сила, дістала міжнародне визнання. Наприкінці XVI ст. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансильванії, Польщі, Московського царства, Кримського ханства та інших країн [11, 3]. Він укладав міжнародні угоди, вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави або їх коаліції. Адже далеко за межами України були добре відомі військова сила запорожців та їх самобутня тактика ведення бою (відомо, що козаки істотно збагатили арсенал військового мистецтва). Тому уряд Речі Посполитої

змушений був відмовитися від відкритого тиску на Запорозьку Січ і перейти до пошуків компромісів з нею.

Початок XVII ст. ознаменувався серією успішних козацьких походів за Чорне море під керівництвом Петра Конашевича-Сагайдачного. На час його гетьманування припадає масовий приплив на Січ покозачених селян та міщан. Не випадково магнат Януш Острозький на одному із засідань сейму закликав вжити проти них суворих заходів, аби «хлопи наші... до козаків не приставали і до них себе не прилучали» [21, 85]. Тож, очевидно, що на Січі не виникло проблем з організацією 40-тисячного війська для походу проти полчищ султана Османа II. Хотинська війна (1621 р.) стала своєрідним апогеєм боротьби козацтва проти турецько-татарської експансії. Зростанню міжнародного авторитету запорожців сприяла також їх участь у Тридцятирічній війні (1618—1648 рр.). Про це яскраво свідчить текст маніфесту шведського короля Густава-Адольфа від 25 червня 1631 р., підготовлений його радником Жаком Русселем. «Благородні й вільні лицарі, — говорилося у зверненні короля до запорожців, — мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці...» Далі шведський монарх пропонував запорожцям перейти до нього на службу [22, 59].

На думку О. Апанович, у першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною, наступальною, ініціативною стратегією і тактикою маневрених бойових дій перевершувало феодальні армії Європи, що послідовно дотримувалися стратегії позиційної оборонної війни. Тому участь козацьких загонів у великих воєнних кампаніях нерідко вирішувала долю не лише окремої битви, а й навіть існування тієї чи іншої держави [2, 12].

Окрім цього зазначимо, що у різні періоди свого існування Запорозька Січ ніколи не була «республікою в собі». Всупереч існуючим політичним і державним кордонам вона завжди прагнула поширити свій державний суверенітет на інші українські землі. Особливо активно ці процеси відбувалися наприкінці XVI — на початку XVII ст., коли Січ стала своєрідним центром розгортання визвольного руху українського народу. Не випадково в листах до польського короля Владислава IV урядовий комісар з козацьких справ Адам Кисіль визнавав, що Запорожжя завжди було «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку [22,59-60]. Адже саме Січ виплекала видатних полководців, мудрих державних діячів, ватажків народних повстань: Северина Наливайка, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Павлюка, Івана Сулиму, Дмитра Гуню, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Максима Залізняка, Семена Палія.

Зрозуміло, що найбільш рельєфно ця політична альтернатива державним структурам Речі Посполитої виявлялася в роки збройної боротьби, яка до краю загострювала соціальні, релігійні та етнічні суперечності, генерувала в середовищі козацтва нові ідеї. Вже перші великі повстання кінця XVI ст., які, як відомо, були інспіровані саме Запорозькою Січчю, переконливо засвідчили, що усередині козацтва з'явилися настрої, основний зміст яких зводився до ідеї запровадження на визволених з-під влади шляхти територіях «козацьких порядків». Про радикальність намірів і дій повсталих свідчить цілий ряд документів, у т.ч. звернення козацьких ватажків, спеціальні сеймові документи Речі Посполитої, в яких наголошувалося, що повсталі козаки не визнають польської адміністрації, самі встановлюють собі право, обирають керівників. У 1616 р. польський сейм визнав той факт, що усередині Речі Посполитої утворилася інша республіка [19, 43].

Отже, підсумовуючи все вище сказане, слід наголосити, що виникнення в другій половині XVI ст. і наступний розвиток Запорозької Січі мали, безперечно, величезне історичне значення для українського народу та відродження його державності. Її поява зумовлювалася як внутрішніми потребами козаків, що перебували на південному порубіжжі, так і необхідністю захисту українських земель від зовнішньої загрози. Ці обставини справили безпосередній вплив на формування демократичних засад суспільно-політичного устрою січовиків — Коша. Утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру визвольного руху в Україні стало важливим чинником консолідації українського козацтва.

Водночас необхідно наголосити, що козаки зуміли виробити оригінальну суспільну організацію, яка за своїм змістом була спрямована проти феодальних порядків. Усі без винятку члени козацької громади, яка була одночасно організацією воєнною і самоврядною, мали рівні права на користування землею, участь у козацькій раді, виборах старшини тощо. Козаки переконливо демонстрували можливість організації соціального та економічного життя без феодала й тим самим здійснювали значний революціонізуючий вплив на покріпачене селянство. Це зробило козацтво справжнім детонатором глибоких соціальних рухів проти феодальної системи, які буквально потрясли весь державний організм Польщі.

Формування і розвиток Запорозької Січі, як відомо, ускладнювалися крахом феодальної державності. У зв'язку з цим козацтво набуло функції носія державності українського народу, покликаної забезпечити соціальне й національне визволення країни. На думку В.Смолія та В.Степанкова, Запорозька Січ вже наприкінці XVI ст. перетворилася на зародок державності. Оскільки керівні військово-адміністративні посади на Січі були виборними й усі козаки мали право обирати та бути обраними, вона формувалася як республіка [19, 42]. Козацька республіка, яка сформувалася в XVI ст., була покликана до життя розвитком буржуазних тенденцій. Вона спиралася на антифеодальні елементи, причому найрадикальніші. Це була держава, як зазначає М. Брайчевський, перед якою постали два основні завдання: по-перше, ліквідація великого феодального землеволодіння і торування шляху для дальшого розвитку капіталістичних відносин; по-друге — визволення України з-під іноземного гніту. Обидва ці завдання були тісно пов'язані між собою [5, 77].

Характер цієї держави відрізнявся від звичного і відомого в політичній практиці середньовіччя. В той час як провідні європейські країни утверджували в себе абсолютизм нічим не обмеженої монархії, у нас, наголошує М.Брайчевський, викристалізувалася козацька республіка, що так вражала сучасників (і вражає нас) підкресленим, послідовним демократизмом [5, 77]. На цю рису козащини свого часу вказував, зокрема, К.Маркс, який називав Запорозьку Січ «християнською козацькою республікою» і зазначав, що з появою козацтва дух вольності розлився по всій Україні [15, 107].

У підсумку, зазначимо, що відзначаючи усі наведені здобутки Запорозької Січі, на наш погляд, не варто аж занадто ідеалізувати так звану «демократичність» республіканської форми правління Запорозької Січі. Ця тенденція в історичній літературі окреслилася в 90-х роках XX століття. Адже під цією «демократичністю», на думку В.Смолія і В.Степанкова, часто-густо ховалася класична охлократія, вкрай небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин з часом розвинувся в ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних, або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [18, 19].

Багаторічне функціонування Запорозької Січі, по суті, становило наступний етап формування української етнічної держави. Дух козацтва, який розлився по всій Україні, охопив найрізноманітніші сфери життя і значною мірою зумовив тенденції розвитку і утвердження на українських землях нових державних органів управління. Держава, яка виникла в роки Національно-Визвольної війни 1648 - 1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, була, безперечно, її суспільно-політичним дітищем.

Література

1. Андрущенко Л.В., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен – К., 1995 – 173 с.
2. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків К., 1991 – 335 с.
3. Бантыш-Каменский Д. История Малой России М., 1822
4. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — 301 с.: іл.
5. Брайчевський М. Конспект історії України. – К. – 1993 – 208 с.
6. Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський – Дрогобич, 1992 – 184 с.
7. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / АН Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.
8. Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. — К.: Вища шк., 1994. — 539 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси Том 7, К., 1995 – 624 с.
10. Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії // Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1909 р. – Кн. 3. – с. 108-139
11. Захарченко П. Запорозька Січ – передтеча української гетьманської держави // Історія України № 18, 2003 – с. 1-5
12. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения исторического общества Нестора летописца. – К., 1894. – Кн.8. – Отд. 2.
13. Компан О. Кипень у казані історії // Вітчизна 1986, - № 9 – с. 184
14. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.), Львів, 1992 – 712 с.
15. Маркс К. Стенька Разин // Молодая Гвардия – 1926 - № 1 – с. 104-125
16. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Запорозька січ у західно-європейських історико-літературних пам'ятках. К., 1992 – 495 с.

17. Падалка Л.В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского козачества // Журнал «Киевская старина», 1894- № 5 – с. 258-276; №6 – с. 439-461
18. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації – К., 1997 – 368 с.
19. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К., 1999 – 352 с.
20. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття Книга перша Воєнні дії 1648-1652 рр.- Дніпропетровськ – 1996. – 320 с.
21. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Курс лекцій. К., 1999 – 480с.
22. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К., 2000 – 300 с.
23. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків Т.1, К., 1990- 578 с.
24. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків Т.2, К., 1990 - 560 с.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ НАУКОВОЇ АТЕСТАЦІЇ Й ТИТУЛАТУРИ (СРСР-УРСР, 1940-1991 РР.)

Костенко І. В.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри публічного права НТТУ «КПІ»

Статтю присвячено аналізу історичного досвіду формування та функціонування інституту наукової титулатури як системи присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань в СРСР / УРСР протягом 1940-х – 1991 рр. Аналізуються шляхи вдосконалення правового регулювання чинного в Україні порядку атестації наукових кадрів вищої кваліфікації

Стаття посвящена аналізу исторического опыта формирования и функционирования института научной титулатуры как системы ученых степеней и званий в СССР / УССР в течение 1940-х – 1991 гг. XX в. Анализируются пути совершенствования правового регулирования действующего в Украине порядка аттестации научных кадров высшей квалификации.

This article the historical experience of the formation and functioning of the institution as a system of titles of scientific degrees and ranks in the Soviet Union / USSR during 1940 - 1991 analyzes. The ways of improvement of legal regulation in force in Ukraine the order of certification highly qualified scientific personnel

Ключові слова: наукова титулатура, наукові ступені, вчені звання, система атестації наукових кадрів вищої кваліфікації.

Постановка проблеми. Створення відносно єдиної системи управління, атестації та нострифікації наукових кадрів на місцях стало завершальним етапом формування радянської системи управління освітою, яка пройшла шлях від повної самостійності у прийнятті рішень (завдяки відсутності розподілу повноважень) на початковому етапі – 1917–1921 рр., до централізації та одержавлення управління вищою освітою з 1921 до кінця 20-х – початку 30-х рр. До суттєвих змін можна віднести зниження ролі університетів і їх професури та вихід системи атестації за межі університетів, а також посилення ролі держави через ВАК.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після постановки питання уніфікації системи освіти в межах Союзу РСР аналіз здобутків та вад союзної та, зокрема, української системи освіти було подано в низці робіт українських та російських дослідників та практичних функціонерів. У 60-і–80-і р. з'явилися роботи, присвячені вивченню розвитку інституту наукової титулатури: «Вища школа УРСР за 50 років», де проаналізовано процес розвитку вищої освіти в Україні, дослідження М. А. Бистрова, у якому ґрунтовно розглянуті питання становлення і підготовки педагогічних кадрів, дисертація О. П. Ситнікова та монографія В. В. Липинського, праці К. Т. Галкіна, В. М. Полонського «Н. І. Загузова, де вперше розглянуто процес зародження, становлення і розвитку кваліфікаційних наукових досліджень (дисертацій), а також численні наукові публікації професора О. М. Якушева.

Формулювання цілей статті. На меті статті – аналіз історичного досвіду формування та функціонування інституту наукової титулатури як системи присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань в СРСР / УРСР протягом 1940-х – 1991 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прийняття Постанови РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» 13 січня 1934 р. стало стимулом активізації законотворчої діяльності в галузі науки та вищої освіти: з 1934 по 1991 рр. було прийнято приблизно 70 нормативно-правових актів, що прямо чи непрямо регулювали порядок присудження вчених ступенів і присудження вчених звань. Від 1934 р. почала існувати загальносоюзна система атестації, на чолі якої стала Вища атестаційна комісія, первинно створена з метою забезпечення єдності вимог до претендентів наукових ступенів і вчених звань.

Так, до 1975 р. правову основу присудження вчених ступенів і присудження вчених звань складали ухвали та інструкції РНК СРСР, ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, а також більш детальні інструкції про порядок їхнього застосування. Наприклад, у системі вимог, встановленої Інструкціями «Про порядок застосування ухвали СНК СССР від 20/І -1937 р. і 26/ІV-1938 р. «Про вчені ступені і звання» від 24.05.1941 р. спостерігаємо, з одного боку, ускладнення вимог до пошукувачів учених звань професора, доцента і старшого наукового співробітника при збереженні колишньої процедури їх присудження, а з іншого - збереження вимог до претендентів на вчене звання асистента (молодшого наукового співробітника) при ускладненні процедури їх присудження. Причому, якщо вимоги до претендентів на звання асистента (молодшого наукового співробітника) не зазнали жодних змін, то кардинальним чином змінені, зі збереженням своєї уніфікованої системи присудження, вимоги до

претендентів на вчене звання доцента і професора. Встановлено, що «вчене звання доцента присвоюється... особам, що мають науковий ступінь кандидата наук і які обіймають штатну посаду або обрані за конкурсом на посаду доцента і затверджені на цьому посаді наркоматом, після закінчення одного року їх успішної науково-педагогічної діяльності на посаді доцента. Учене звання старшого наукового співробітника присвоюється особам, що мають учений ступінь кандидата наук і перебувають на посаді старшого наукового співробітника не менше одного року» [1, 19]. Уперше вимоги доповнені умовами і темпоральними межами, відведеними на їх виконання: особам, що відповідали вищеназваним вимогам, звання присвоювалося за умов успішної науково-педагогічної діяльності на посаді доцента протягом одного року. Цим був введений свого роду випробувальний термін. Таким чином, була відроджена колишня «відповідність» учених звань посадам і практика випробувальних термінів, уведена ще статутом імператорських російських університетів 1884 р. [13, 468]. Аналогічно визначені й вимоги до претендентів на вчене звання професора: «Учене звання професора присвоюється... особам, що мають науковий ступінь доктора наук, затвердженим ВКВШ на посаді завідувача кафедрою або обраним Радою інституту за конкурсом на посаду професора кафедри із затвердженням на цій посаді наркоматом, по закінченні одного року їх успішної науково-педагогічної діяльності на посаді професора» [1, 19].

Даною інструкцією отримання наукових звань доцента і професора поставлене в пряму залежність від перебування на відповідній посаді. Цим були встановлені квантитативні обмеження: кількість осіб, що мали вчені звання доцента і професора, не мало перевищувати кількість названих посад, установлених за штатним розкладом. Аналогія зі статутами імператорських російських університетів очевидна.

Уведена в 1941 році залежність отримання вчених звань від штатної посади була розвинена після Великої Вітчизняної війни в інструкції «Про порядок присудження вчених ступенів і присудження вчених звань», затвердженій 4 квітня 1957 р., у якій загальними для претендентів на звання стали вимоги про: а) перебування в штаті вузу або НДІ на відповідній штатній посаді; б) успішну роботу на посаді не менше року; в) наявність вищої закінченої освіти - і відповідного наукового ступеня; г) наявність опублікованих наукових робіт, праць або винаходів. Таким чином, після 1957 р. перестала існувати одноманітна система вимог до кандидатів, унаслідок диференціації з'явилися дві різні системи вимог: уніфікована, конкретизована система вимог до претендентів на звання професора, доцента і старшого наукового співробітника та система вимог, що абсолютно різняться з нею, до претендентів на звання асистента (молодшого наукового співробітника).

За інструкцією «Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», затвердженою 9 квітня 1960 р., розширено систему виключень. Уведене нове положення, що регламентувало як виняток отримання вченого звання доцента і професора без наявності вченого ступеня висококваліфікованими фахівцями із великим виробничим стажем, залученим до педагогічної діяльності у вузі (включаючи викладачів вузів) [2, 15].

У 1966 р., 28 вересня, ВАК при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти СРСР затвердила нову інструкцію про порядок присудження наукових ступенів і присудження вчених звань, за якою отримання вченого звання, окрім звань асистента і молодшого наукового співробітника, прямо залежав від єдності трьох основоположних вимог - наявності відповідного наукового ступеня, перебування на штатній посаді та успішної роботи на цій посаді протягом установленого терміну. Необхідність обіймати відповідну посаду вводиться і для претендентів на звання асистента (молодшого наукового співробітника). Подальший розвиток отримали положення, що стосуються участі претендентів у підготовці наукових кадрів, згодом зведені в ранг обов'язкових вимог [3, 92].

Була ліквідована законодавча лакуна, за якої доктор наук, посідаючи в НДІ відповідну посаду, але не ведучи підготовки наукових кадрів або педагогічної роботи у вузі, як того вимагало отримання звання професора, взагалі позбавлявся можливості отримання вченого звання, тому що право на присудження звання старшого наукового співробітника було поширене лише на кандидатів наук. Саме через це така категорія докторів наук була поставлена не тільки в нерівні умови з іншими докторами наук, але й у гірші, ніж кандидати наук, що стоять рангом нижче. Нове положення виключило такі невідповідності й зрівняло всіх докторів наук у праві на отримання вчених звань, надавши їм можливість залежно від посади претендувати на звання або професора, або старшого наукового співробітника.

В інструкції про порядок присудження вчених ступенів і присудження вчених звань, затвердженій ВАК при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти СРСР 23 червня 1972 р. система вимог до претендентів зазнала якісних змін: триєдність основоположних вимог доповнено четвертою вимогою - установленим мінімальним стажем науково-педагогічної і науково-дослідної роботи, що різнився залежно від звання [4, 2-58]. При

встановленні вимог до претендентів на вчене звання доцента було додано вимогу мати не менше 5 років науково-педагогічного стажу роботи, зокрема, не менше трьох років стажу педагогічної роботи у вузі.

Абсолютно новим було положення про те, що «доктори і кандидати наук, залучені з виробництва за конкурсом на педагогічну роботу, можуть представлятися до затвердження у вчених званнях після закінчення семестру їх успішної педагогічної роботи в даному вузі» [4, 12]. Це дозволило заповнити законодавчу лаку, коли доктори і кандидати наук від виробництва опинялися в гіршому стані, ніж висококваліфіковані фахівці з великим виробничим стажем, але без ступеня. Цим положенням ті та інші не тільки зрівняні в правах, але для перших передбачений занижений рівень вимог. Це дозволяє говорити про навмисне прагнення привести правовий статус претендента на отримання вченого звання й обсяг його прав у відповідність зі статусом, набутим із присудженням наукового ступеня. Малося на увазі, що і претенденти на звання професора, і претенденти на звання доцента повинні були «обіймати посади, що вимагають глибоких професійних знань і наукової ерудиції на рівні»: для перших - професори вузу зі ступенем доктора наук, для інших – доценти зі ступенем кандидата наук. Основною вимогою до педагогічної роботи претендентів на звання професора визначено «читання на високому науковому і методичному рівні семестрового курсу лекцій зі своєї спеціальності», для доцента ж - «освоєння читання курсу лекцій за фахом і всіх інших видів навчальної та методичної роботи» [4, 12].

18 жовтня 1974 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові № 825 «Про міри про подальше удосконалення атестації наукових та науково-педагогічних кадрів» [7, 51-52] відзначили, що у роботі ВАК і рад вузів та НДІ допущений ряд серйозних недоліків, зокрема, «мережа рад з присудження вчених ступенів і присвоєння вчених звань настільки розрослася, що ВАК не в змозі чинити активного впливу на їхню діяльність, враховувати нові перспективні напрямки в розвитку наук і галузей народного господарства» [7, 51]. У результаті недостатнього контролю з боку ВАК багато рад послабили вимогливість до якості дисертацій, підвищенню їх теоретичної та практичної цінності. У ряді випадків створені ради з присудження наукових ступенів виявилися недостатньо кваліфікованими. З'явилося чимало дисертаційних робіт, які не представляли наукової вартості, носили описовий, поверхневий характер, дублювали одна одну.

У зв'язку з вищесказаним ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР пропонувалося вивести ВАК з підпорядкування Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, формуючи її з числа великих учених і фахівців основних напрямків наук у межах 200 осіб під керівництвом Президії ВАК числом 25 чоловік, а також надати ВАК функції керівництва науковою атестацією кадрів, контроль за забезпеченням високої якості дисертаційних робіт. Для вирішення останньої проблеми мала бути створена мережа спеціалізованих рад з найбільш авторитетними вченими в їхньому складі [7, 51-52].

18 квітня 1975 р. було прийняте президією ВАК СРСР «Положення про Вищу атестаційну комісію при Раді Міністрів СРСР» [15, 1-4], затверджене Радою Міністрів СРСР 8 травня 1975 р., що стало першим правовим актом з регуляції діяльності ВАК СРСР. Відповідно до нього ВАК СРСР визначалася як загальносоюзний державний орган з присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам з усіх напрямків науки, техніки, освіти і культури з головним завданням керівництва атестацією наукових кадрів вищої кваліфікації та забезпечення єдності вимог до здобувачів наукових ступенів; контроль за якістю дисертаційних робіт, за їх науковою та практичною значимістю відповідно до попередньої Постанови № 825.

ВАК СРСР очолював Голова, який мав Заступників і Головного вченого секретаря, які призначалися Радою Міністрів СРСР. Пленум ВАК СРСР був науково-громадським органом і формувався з числа визначних учених і фахівців з основних напрямків науки. Скликався він не рідше двох разів на рік. Президія ВАК СРСР була підзвітна Пленуму, і була керівним органом ВАК СРСР у період між Пленумами. Основні питання поточної діяльності ВАК СРСР, перевірки виконання прийнятих рішень, добору і використання кадрів, проекти найважливіших наказів, інструкцій і постанов, звіти керівників відділів вирішувала Колегія ВАК СРСР, що створювалася у складі Голови ВАК СРСР (голова колегії), заступників Голови, Головного вченого секретаря та інших керівних працівників ВАК СРСР.

«Положення про порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань» [16, 2-51], затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 29 грудня 1975 р. за № 1067, започаткувало черговий етап у розвитку урядових правових актів, що регулювали порядок наукової атестації кадрів. У Положенні вперше в Радянській державі було введено підрозділ, що стосується вимог, які пред'являються до здобувачів наукових ступенів. Відповідно до ст. 24 здобувачі наукових ступенів повинні були мати «... глибокі професійні знання і наукові досягнення в певній галузі науки, широкий науковий і культурний кругозір» [16, 5], володіти

марксистсько-ленінською теорією, позитивно проявити себе в науковій, виробничій і громадській роботі та слідувати нормам комуністичної моралі, керуючись у своїх діях принципами радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Особи, яким вже присудили наукові ступені, зобов'язані були проявляти творчу ініціативу в розвитку відповідної галузі науки, брати участь у підготовці та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Тут сформульовані загальні вимоги: у першому випадку - до здобувача наукового ступеня, у другому випадку - до вченого. Конкретніше вони прописані в ст. 25 - до доктора наук, у ст. 26 - до кандидата наук.

Науковий ступінь доктора присуджувався особам, які мають ступінь кандидата наук, зазвичай, з відповідної галузі науки після публічного захисту докторської дисертації. Здобувач наукового ступеня доктора наук повинен був проявляти себе творчим дослідником, здатним самостійно на високому теоретичному рівні ставити й вирішувати загальнонаукові проблеми, що представляють значний внесок у науку і практику. Науковий ступінь кандидата наук присуджувався особам, які мають, як правило, відповідну вищу освіту, успішно склали кандидатські іспити і публічно захистили кандидатську дисертацію. Здобувач цього наукового ступеня мав виявляти здібності до самостійних наукових досліджень, уміння розробляти актуальні наукові проблеми, які мають важливе теоретичне і практичне значення.

У Положенні були сформульовані також загальні вимоги до дисертації, під якою розумілася «...кваліфікована наукова робота в певній галузі науки, що має внутрішню єдність, містить сукупність наукових результатів, наукових положень, висунутих автором для публічного захисту, і свідчить про особистий внесок автора у науку і його якостях як ученого» [16, 7]. У дисертацію повинні бути включені авторські наукові положення, їх теоретичне обґрунтування та експериментальне підтвердження, обґрунтування вибраної методики дослідження, отримані результати. Якщо автором дисертації пропонувалися нові шляхи вирішення проблеми, то вони мали бути критично аргументовані й суворо оцінені порівняно з відомими рішеннями за усіма аспектами. Відзначалося, що в дисертації повинні наводитися відомості, що підтверджують впровадження чи практичне використання в народному господарстві отриманих автором результатів. Відповідно до Положення навчальні посібники та словники до захисту в формі дисертації не приймалися.

У Положенні вперше запроваджувалася норма, згідно з якою здобувач зобов'язаний був отримати висновок організації, де виконував дисертаційну роботу або до якої був прикріплений, що мало б бути попередньою експертизою дисертації.

Стосовно до змісту автореферату, у ньому «... повинні бути висловлені ідеї та висновки дисертації, показаний внесок автора в розробку обраних проблем, ступінь новизни і значимості результатів досліджень, а також обґрунтована структура дисертаційної роботи» [16, 13].

У Положенні також розширене коло питань, які повинні бути висвітлені офіційним опонентом у відгуку: 1) актуальність обраної теми; 2) новизна дослідження та отриманих результатів; 3) ступінь обґрунтованості та достовірності кожного наукового положення, висновків і висновків здобувача, сформульованих у дисертації; 4) значимість для науки і практики висновків і рекомендацій дисертанта; 5) відповідність роботи вимогам, що пред'являються до дисертацій; 6) опублікування основних результатів дисертації в науковій пресі; 7) переваги і недоліки за змістом і оформленням дисертації; 8) думку про наукову роботу здобувача в цілому.

Деякі зміни у змісті відбулися в розділі «Про порядок оформлення атестаційних документів, позбавлення наукових ступенів і вчених звань та розгляду апеляцій». Так, у ст. 104 зазначено, що порушувати клопотання перед ВАК СРСР про позбавлення наукових ступенів могли спеціалізовані ради та ради НДІ і вузів, а також перераховані підстави для позбавлення наукових ступенів (відсутність цінності для науки та виробництва, плагіат, наукова несумлінність, скоєння аморальних, антипатріотичних або інших вчинків, несумісних зі званням радянського вченого). Питання про позбавлення наукових ступенів розглядалося в спеціалізованій раді з персональним викликом, а рішення приймалося таємним голосуванням.

Із метою реалізації положень даної статті Президія ВАК СРСР 9 січня 1976 р прийняла постанову № 1 «Про Положення про порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань» [5, 10-58]. Щоб підвищити і сформулювати єдині вимоги до оцінки дисертацій Президія ВАК СРСР 12 лютого 1977 р. схвалила «Пам'ятку офіційному опоненту» [14], де викладені вимоги до структури та змісту офіційного відкликання, проте не містилося критеріїв оцінок, за допомогою яких можна було б об'єктивно встановити рівень (ступінь) актуальності, достовірності й новизни висновків і результатів дисертації, наукової та практичної цінності виконаної роботи.

27 липня 1977 р. видано наказ № 801 Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР «Про номенклатури спеціальностей наукових працівників» [10, 1-16]. Відповідно до нього присуджувалися вчені ступені з 19 галузей наук. Практика атестації наукових кадрів свідчила про постійне вдосконалення роботи спеціалізованих рад. Результативність їх роботи багато в чому залежала від правильності оформлення документів, що подаються у ВАК СРСР. Тому 13 листопада 1981 р. президією ВАК СРСР було прийнято постанову № 44/33 «Про уточнення Інструкцій та форм документів з питань атестації наукових і науково-педагогічних кадрів» [12, 10-58].

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 13 березня 1987 р. № 327 «Про заходи щодо поліпшення підготовки і використання науково-педагогічних і наукових кадрів» [8, 12-27] передбачалося здійснення «перебудови» підготовки наукових кадрів, зважаючи на те, що вона є невід'ємною частиною єдиної системи безперервної професійної освіти [11, 1-13], а також уточнення і доповнення нової Номенклатури спеціальностей наукових працівників, яка 4 листопада 1988 № 386 затверджена постановою Державного комітету СРСР з науки і техніки [9]. Відповідно до неї наукові ступені присуджувалися з 21 галузі наук, що включають 514 спеціальностей.

З 1989 р. спостерігаємо глибоку кризу інституту наукової атестації в СРСР. Прийняте «Положення про порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань» [17, 1-15] (1989) за структурою аналогічне попередньому (1975). Відповідно до Положення науковий ступінь міг бути присуджений за дисертацію, представлену у вигляді 1) рукопису, 2) наукової доповіді, 3) монографії, 4) підручника. Уведено норму, згідно з якою наукові ступені доктора і кандидата наук могли бути присуджені ВАК СРСР, як виняток, без захисту дисертацій на підставі спільного подання Державного комітету СРСР з науки і техніки та Академії наук СРСР авторам відкриттів або найбільш визначних винаходів.

Відповідно до Положення (1989) були також прийняті два важливі документи: «Положення про Вищу атестаційну комісію при Раді Міністрів СРСР» [15, 1-4] і «Положення про експертну раду Вищої атестаційної комісії при Раді Міністрів СРСР» [18, 5-8].

Висновки. Таким чином, динаміка механізму порядку присвоєння наукових ступенів та вчених звань з часу створення у 1934 р. нової радянської атестаційної системи і до розпаду СРСР у 1991 р. перебігала наступним чином:

1) відроджено закріпленість вчених звань за штатними посадами, поступово поширена на всі вчені звання і практично всю систему виключень, уведена ще Статутом імператорських російських університетів 1884 р: кількість осіб, що мали вчені звання, не могло перевищувати кількість названих посад, установлених за штатом;

2) збагачено систему вимог не тільки за рахунок відновлення колишніх, а й введення нових, формулювання яких постійно зазнавало зміни то у бік конкретизації, то у бік узагальнення;

3) триєдність основоположних вимог до претендентів доповнено четвертою - установленим мінімальним стажем науково-педагогічної і науково-дослідної роботи, що різнився залежно від звання, яка збереглася дотепер;

4) можна виділити два етапи в розвитку системи присудження наукових ступенів та вчених звань: з 1934 р. по 1966 р. (домінанта уніфікаційного принципу) та з 1966 р. по 1989 р. (домінанта диференційного принципу).

Література

1. Инструкция о порядке применения постановлений СНК СССР от 20 марта 1937 г. и 26 апреля 1938 г. «Об учёных степенях и званиях» от 24 мая 1941 г. // Об учёных степенях и званиях. – Тбилиси :, [1945]. – С. 9–26.

2. Инструкция о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий. 9 апреля 1960 г. // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1960. – № 8. – С. 9–19.

3. Инструкция о порядке присуждения ученых степеней и присвоении ученых званий : Утверждена решением ВАК 26 сентября 1966 г. и введена в действие приказом МВССО 29 сент.1967 г. № 606 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1967. – № 11. – С. 1–34.

4. Инструкция о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий : Решение Высшей аттестационной комиссии. 23 июня 1972 г. // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1972. – № 8. – С. 2–58.

5. О «Положении о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий» // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1976. – № 1. – С. 10–58.

6. О внесении изменений и дополнений в номенклатуру специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 15

июля 1991 г., № 1066–II // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1991. – №4. – С. 4–13.

7. О мерах по дальнейшему совершенствованию аттестации научных и научно-педагогических кадров : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 18 октября 1974 г., № 825 // Высшая школа : Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. – В 2-х ч. – Ч. 2. – М. : Высшая школа, 1978. – С. 51–52..

8. О мерах по улучшению подготовки и использования научно-педагогических и научных кадров : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 марта 1987 г., № 327–II // СП СССР. – 1987. – № 24. – С. 12–27.

9. О номенклатуре специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике (ГКНТ СССР) от 4 ноября 1988 г., № 386; Приказ ВАК при Совете Министров СССР от 25 января 1989 г., № 16 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1989. – № 2. – С. 8–22; № 3. – С. 8–12.

10. О номенклатуре специальностей научных работников : Приказ Министра высшего и среднего специального образования СССР от 27 июля 1977 г. № 801 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1977. – №7. – С. 1–16.

11. О подготовке научно-педагогических и научных кадров в системе непрерывного образования : Приказ Министерства высшего и среднего специального образования СССР и Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР от 15 сентября 1987 г., № 637/63 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1988. – № 2.– С. 1–13.

12. Об уточнении Инструкций и форм документов по вопросам аттестации научных и научно-педагогических кадров : Постановление президиума ВАК при Совете Министров СССР от 13 ноября 1981 г. № 44/34 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1982. – № 3. – С. 10–58.

13. Общий устав Императорских Российских Университетов 23.08.1884 г. // ПСЗ : Собр. 3-е. 1881 – 1913. – Т.1. – Спб.-Пг., 1885–1916.– № 42758. – Стб. 980–1026.

14. Памятка официальному оппоненту : Постановление президиума ВАК СССР от 12 февраля 1977 г. // Сборник нормативных документов и актов по вопросам аттестации научных и научно-педагогических кадров. – М.: ВАК, 1979. – С. 167–169.

15. Положение о Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР : Постановление Совета Министров СССР от 8 мая 1975 г., № 375 и от 30 декабря 1989 г., № 1186 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1990. – № 4. – С. 1–4.

16. Положение о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий : Постановление Совета Министров СССР от 29 декабря 1975 г., № 1067 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1976. – № 2. – С. 2–51.

17. Положение о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий : Утверждено постановлением Совета Министров СССР от 30.12.1989 г. № 1186 // Бюллетень Государственного комитета СССР по народному образованию. – 1990. – № 6. – С. 2–16.

18. Положение об экспертном совете Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР : Постановление Совета Министров СССР от 30 декабря 1989 г., № 1186 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1990. – № 4. – С. 5–8.

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ОХОРОНИ І ЗАХИСТУ СПЕЦИФІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ПРИКЛАДІ «ТОПОГРАФІЇ ІНТЕГРАЛЬНИХ МІКРОСХЕМ»

Цирфа Г.О.

*доцент кафедри господарського та адміністративного права
факультету соціології і права НТУУ „КПІ”*

У цій статті аналізується здатність нашої держави гарантувати дотримання прав на об'єкти інтелектуальної власності, що є однією з необхідних умов подальшої інтеграції України до сфери міжнародного комерційного обороту. Оптимальне функціонування системи захисту інтелектуальної власності неможливе без створення дієвої системи захисту прав на інтелектуальну власність у країні, та без надійного захисту цих прав на міжнародному рівні через відповідні міжнародні угоди. Тому у статті висвітлено проблемні питання правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, зокрема і правового регулювання специфічних об'єктів інтелектуальної власності «Топографії інтегральних мікросхем» в контексті внутрішнього законодавства та відповідні питання міжнародного співробітництва у сфері інтелектуальної власності.

В этой статье анализируется способность нашего государства гарантировать соблюдение прав на объекты интеллектуальной собственности, которые являются одним из необходимых условий последующей интеграции Украины к сфере международного коммерческого оборота. Оптимальное функционирование системы защиты интеллектуальной собственности невозможно без создания действенной системы защиты прав на интеллектуальную собственность в стране, и без надежной защиты этих прав на международном уровне через соответствующие международные соглашения. Поэтому в статье отображены проблемные вопросы правового регулирования отношений в сфере интеллектуальной собственности, в частности и правового регулирования специфических объектов интеллектуальной собственности «Топографии интегральных микросхем» в контексте внутреннего законодательства и соответствующие вопросы международного сотрудничества в сфере интеллектуальной собственности.

This article examines the ability of our state to guarantee the rights of intellectual property, which is a prerequisite for further integration of Ukraine in the sphere of international commercial trade. Affective functioning of intellectual property protection system is impossible without creation of an effective system of protection of intellectual property rights in the country, and with no protection for these rights at the international level through the relevant international agreements. Therefore, the article focuses on the legal regulation of relations in the field of intellectual property, including the regulation of specific lens intellectual property " Topographies of Integrated Circuits " in the context of domestic law and the relevant issues of international cooperation in the field of intellectual property.

Ключові слова: інтелектуальна власність, права на результати інтелектуальної діяльності, охорона і захист об'єктів інтелектуальної власності, топографії інтегральних мікросхем, національне правове поле, норми Європейського Союзу, міжнародні стандарти.

Постановка проблеми. Україна зробила значні кроки на шляху до гармонізації вітчизняного законодавства із нормами Європейського Союзу. Відповідно до підписаних угод у сфері охорони і захисту інтелектуальної власності, були прийняті важливі закони та підзаконні акти. Проте, правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності помітно відстає від міжнародних стандартів.

Мета: Автор поставив за мету висвітлити правове регулювання відносин щодо специфічних об'єктів інтелектуальної власності на прикладі «Топографії інтегральних мікросхем» та вказати шляхи вдосконалення українського законодавства, що регулює ці відносини.

Оскільки на початку XXI століття Україна (як, по суті, і решта держав пострадянського простору) почала здійснювати суттєві перетворення у сфері господарських відносин, трансформувати механізми реалізації економічних взаємодій, а також упроваджувати новітні стратегії розвитку ринкової економіки, докорінні зміни мали бути здійснені й щодо організації системи виробництва в країні. Адже досвід найбільш економічно розвинутих держав Заходу доводить, що збільшення виробничих показників забезпечується, в основному, не за рахунок розширення, збільшення виробничих потужностей та залучення великої кількості сировинних ресурсів, а завдяки впровадженню нових технологій та найпередовіших інтелектуальних

розробок. Відповідно, на передній план висувається новий економічний ресурс – інтелектуальний.

Постійне вдосконалення виробництва, поява нових продуктів «інтелектуального типу», а також накопичення їхніх розробок суттєво інтенсифікували правові дослідження в сфері інтелектуальної власності. Безперечним є той факт, що наука і техніка можуть успішно розвиватися лише за наявності певних умов, до числа яких входить і необхідне юридичне забезпечення. Здатність держави гарантувати дотримання прав на об'єкти інтелектуальної власності є однією з необхідних умов подальшої інтеграції України до сфери міжнародного комерційного обороту. У цьому зв'язку нагальними є і проблеми регулювання специфічних об'єктів інтелектуальної власності. Це підтверджується активізацією вітчизняного сектора реєстрації прав промислової власності, наприклад, на такий специфічний об'єкт інтелектуальної власності, як «топографії інтегральних мікросхем» (топографії ІМС), що дозволяє говорити про важливість правової охорони останніх. І, незважаючи на порівняно невеликий відсоток подання заявок на реєстрацію інтегральних мікросхем як на міжнародному, так і на національному рівнях, їхнє наукове та технологічне значення актуалізує дану тематику в рамках юридичної науки та на рівні практичної діяльності.

Інтелектуальна власність, як така, є збірним поняттям, що застосовується для позначення прав на:

- результати інтелектуальної (творчої) діяльності в галузі літератури, мистецтва, науки і техніки, а також в інших галузях творчості;
- засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів або послуг;
- захист від недобросовісної конкуренції.

Дати точне й універсальне визначення інтелектуальної власності вкрай складно (якщо взагалі можливо), оскільки зміст цього поняття зазнає чи не щоденних змін завдяки розвитку техніки, ринкових відносин і відповідного законодавства, котре об'єднує у рамках даної категорії доволі різноманітні права. При цьому, відносини щодо окремих об'єктів інтелектуальної власності (зокрема, наукові відкриття та раціоналізаторські пропозиції) майже не підлягають спеціальному юридичному регулюванню у більшості держав світу. Натомість, селекційні досягнення, секрети виробництва, топографії інтегральних мікросхем користуються спеціальною правовою охороною у багатьох країнах світу, включаючи й Україну.

У зв'язку з численністю передбачених законодавством способів захисту інтелектуальної власності та їх неоднорідністю, їх класифікація може бути проведена за різними критеріями:

- заходи захисту і заходи відповідальності (за підставою застосування, соціальним призначенням і виконуваними функціями);
- відновлювальні, припиняючі способи, спрямовані на визнання права (за функціональною спрямованістю);
- договірні, позадоговірні і комбіновані способи захисту (за методом встановлення) тощо.

Однак, у даному ключі вагомим видається той факт, що відносини інтелектуальної власності включають як взаємини між громадянами та юридичними особами, так і міждержавну кооперацію. Адже права на результати інтелектуальної діяльності не є екстериторіальними, тобто за відсутності спеціальних міжнародних угод права, які визнаються у межах однієї держави, для інших країн фактично не існуюватимуть.

Як результат, сукупність відповідних національних та міжнародних угод у сфері інтелектуальної власності утворює державні та окремий міжнародно-правовий порядок регулювання прав інтелектуальної власності (міжнародне право інтелектуальної власності). Хоча, Міжурядовий комітет з інтелектуальної власності, генетичних ресурсів, традиційних знань і фольклору Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) під час засідань XVIII сесії (9-13 травня 2011 року) визнав, що охоронювані права інтелектуальної власності на інтегральні мікросхеми, відображені в Договорі про інтелектуальну власність щодо інтегральних мікросхем від 26 травня 1989 року («Вашингтонському договорі», котрий не набрав чинності), належать до так званої системи прав *suī generis* – системи, спеціально призначеної для задоволення потреб та забезпечення інтересів у будь-якій конкретній області правовідносин [8].

Наразі, системи правової охорони об'єктів інтелектуальної власності багатьох країн зазнають суттєвих змін. У розвинутих країнах відбувається радикальна переоцінка ролі інтелектуальної власності як одного з основних факторів управління підприємством. Пріоритетними напрямками є надійна правова охорона та ефективне використання науково-технічних результатів. Багато країн виробляють свої власні стратегії на XXI століття з урахуванням нових міжнародних вимог. Це безпосередньо пов'язано з діяльністю ВОІВ,

котра ініціювала серію проектів із гармонізації нормативно-правової бази щодо охорони об'єктів інтелектуальної власності.

15 квітня 1994 року в рамках Світової організації торгівлі (СОТ) підписано Угоду про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS – Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) [1], що стосується об'єктів авторського та суміжного права, патентного права та інших об'єктів інтелектуальної власності (топографії інтегральних мікросхем, товарних знаків, закритої інформації і т. д.). Відповідно, український уряд також має проводити політику, спрямовану на охорону прав на дані об'єкти промислової власності, забезпечуючи її імплементацію у межах національного правового поля та дотримуючись міжнародних стандартів.

Тим більше, що ухвалений 28 вересня 2007 року «Порядок денний у цілях розвитку: наслідки для системи управління правами інтелектуальної власності і майбутнє ВОІВ» серед обов'язкових для держав-членів 45 рекомендацій передбачає, що будь-яка держава може отримати технічну допомогу ВОІВ, котра, серед іншого, має бути орієнтована на її розвиток та бути обумовленою потребами цієї країни [9].

Оскільки характер такої допомоги, механізми її здійснення та процеси оцінки програм технічної допомоги повинні бути конкретизовані стосовно кожної країни, Україна також має стимулювати розвиток сектору правової охорони інтелектуальної власності, зокрема, й топографії інтегральних мікросхем як одного з об'єктів останньої.

Закон України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» від 5 листопада 1997 року [5] визначає топографію інтегральної мікросхеми (ІМС) як «зафіксоване на матеріальному носії просторово-геометричне розміщення сукупності елементів інтегральної мікросхеми та з'єднань між ними» (ст. 1). Відповідно до положень цієї ж статті, інтегральна мікросхема – мікроелектронний виріб кінцевої або проміжної форми, призначений для виконання функцій електронної схеми, елементи і з'єднання якого неподільно сформовані в об'ємі і (або) на поверхні матеріалу, що становить основу такого виробу, незалежно від способу його виготовлення.

В розділі II Закону (ст. 4, 5) визначаються умови надання прав на топографію інтегральної мікросхеми. Згідно з ч. 1 п. 1 ст. 4, держава здійснює правову охорону топографії ІМС шляхом її реєстрації в Державній службі інтелектуальної власності України. Хоча, згідно зі світовою практикою, правова охорона має передбачати відповідні санкції за порушення прав на об'єкт, що охороняється, а не просто державну реєстрацію. Відповідно, правова охорона надається лише зареєстрованим топографіям інтегральних мікросхем.

Виключне право на використання топографії ІМС засвідчується свідоцтвом, яке підтверджує реєстрацію топографії ІМС (п. 3 ст. 4 Закону). Свідоцтво діє десять років від дати подання заявки до Державної служби або від дати першого використання топографії ІМС за умови, що від цієї дати до дати подачі заявки до Держслужби пройшло не більше ніж два роки.

Топографія ІМС відповідає умовам охороноздатності, якщо вона є оригінальною (п. 1 ст. 5 Закону). Відповідно, документом визначаються вимоги до топографії ІМС, відповідність яким забезпечує визнання оригінальності останньої:

- топографія ІМС не має бути створена шляхом прямого відтворення (копіювання) іншої топографії ІМС;
- топографія ІМС повинна мати відмінності, що надають їй нові властивості;
- топографія ІМС не повинна бути відомою у галузі мікроелектроніки до дати подання заявки до Держслужби або до дати її першого використання (п. 2 ст. 5).

Однак, дана стаття Закону містить застереження, відповідно до якого топографія ІМС визнається оригінальною доти, доки не доведено протилежне. Крім того, не може бути визнана оригінальною і топографія ІМС, заявка на реєстрацію якої подана до Держслужби пізніше ніж через два роки від дати її першого використання. Топографія, яка містить елементи, відомі в галузі мікроелектроніки на дату подання заявки до Установи або на дату першого використання топографії ІМС, може бути визнана оригінальною тільки в тому разі, якщо сукупність таких елементів у цілому відповідає вимогам, зазначеним вище.

Цей пункт відповідає ст. 38 Угоди TRIPS у частині строку охорони прав на топографію інтегральної мікросхеми. Згідно з умовами цієї статті Угоди, для членів, що вимагають реєстрації ІМС як умови її охорони, строк дії охорони топографій не повинен закінчуватися раніше, ніж через десять років, відлік яких починається від дати подання заявки на реєстрацію або від дати її першого комерційного використання будь-де в світі.

За результатами засідань III сесії Комітету зі стандартів ВОІВ (15-19 квітня 2013 року) було ухвалено огляд систем нумерації заявок, підготований за результатами опитування представників 35 відомств промислової власності окремих країн-учасниць організації, проведеного у 2012 році. Згідно з документом, патенти, товарні знаки, промислові зразки,

заявки РСТ на національній фазі і корисні моделі є найбільш часто затребуваними видами прав промислової власності. Топографії інтегральних мікросхем займають у загальному розрахунку 12% [6].

Відповідно до даних, наданих Державною службою інтелектуальної власності України, у 2012 році до установи надійшли наступні заявки на об'єкти прав промислової власності (Таблиця 1) [7]:

Таблиця 1
Надходження заявок на об'єкти промислової власності

Об'єкти промислової власності	Кількість поданих заявок				
	2008	2009	2010	2011	2012
Винаходи	5 686	4 812	5 311	5 249	4 955
Корисні моделі	9 602	9 199	10 678	10 436	10 217
Промислові зразки	2 285	1 669	1 686	1 761	1 851
Знаки для товарів і послуг	33 081	26 479	28 577	29 756	32 051
• за національною процедурою	22 371	17 866	20 603	21 091	22 781
• за Мадридською системою	10 710	8 613	7 974	8 665	9 270
Топографії ІМС	–	–	–	1	3
Кваліфіковані зазначення походження товарів	2	7	4	4	3

Відповідно до положень п. 2 ст. 16 Закону України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем», реєстрація топографії ІМС надає власнику зареєстрованої топографії ІМС виключне право використовувати топографію ІМС на свій розсуд, якщо таке використання не порушує прав інших власників зареєстрованих топографій ІМС. Таке виключне право включає можливості:

- забороняти іншим особам використовувати топографію ІМС без дозволу її власника, за винятком випадків, коли таке використання не визнається порушенням прав власника зареєстрованої топографії ІМС згідно із Законом;
- передавати на підставі договору право власності на топографію ІМС будь-якій особі, яка стає правонаступником власника зареєстрованої топографії ІМС;
- видавати будь-якій особі дозвіл (ліцензію) на використання зареєстрованої топографії ІМС на підставі ліцензійного договору.

Під використанням топографії ІМС Закон розуміє (п. 3 ст. 16):

- копіювання топографії ІМС;
- виготовлення ІМС із застосуванням даної топографії;
- виготовлення будь-яких виробів, що містять такі ІМС;
- ввезення таких ІМС та виробів, що їх містять, на митну територію України;
- пропонування для продажу, в тому числі через мережу «Інтернет», продаж та інше введення в цивільний оборот або зберігання в зазначених цілях ІМС, виготовлених із застосуванням топографії ІМС, та будь-яких виробів, що містять такі ІМС.

Положення п. 2 та 3 ст. 16 Закону відповідають нормам статті 36 Угоди TRIPS, відповідно до якої країни-члени цієї Угоди «повинні вважати незаконними такі дії, якщо вони здійснюються без дозволу власника прав: імпортування, продаж або розповсюдження в інший спосіб із комерційною метою інтегральних мікросхем, топографіям яких надано охорону, інтегральних мікросхем, складовою частиною яких є інтегральні мікросхеми, топографіям яких надано охорону, або виробів, які містять таку інтегральну мікросхему, лише доти, поки в ній містяться незаконно вироблені інтегральні мікросхеми».

Ст. 17 Закону визначає перелік дій, що не є порушенням права на зареєстровану топографію ІМС. Хоча, згідно з п. 3 цієї статті не визнається порушенням прав, що надаються реєстрацією топографії ІМС, використання ІМС будь-якою особою, що придбала ІМС і при цьому не знала і не могла знати, що ця ІМС або виріб, що її містить, були виготовлені і введені в обіг з порушенням прав, що надаються реєстрацією топографії ІМС. Проте, після одержання відповідного повідомлення від власника прав зазначена особа повинна припинити використання ІМС або виплатити йому компенсацію, розмір якої встановлюється за згодою сторін. Спори щодо компенсації та порядку її виплати розв'язуються у судовому порядку.

У той же час, ст. 37 Угоди TRIPS не передбачає можливості припинення використання інтегральної мікросхеми певною особою, а передбачає лише, що ця особа може виконувати будь-яку з дій стосовно запасу продукції, який вона має у своєму розпорядженні або який

вона замовила до цього моменту, але на неї накладається зобов'язання виплатити власнику прав суму, еквівалентну прийнятній винагороді, яка сплачувалася б за вільно домовленою ліцензією стосовно такої топографії.

У ст. 19 Закону визначена можливість використання топографії інтегральної мікросхеми без дозволу власника прав на неї. Згідно з п. 1 цієї статті, виходячи із суспільних інтересів та інтересів національної безпеки, Кабінет Міністрів України може дозволити використання зареєстрованої топографії ІМС без згоди її власника, але з виплатою йому відповідної компенсації.

Таке використання регламентоване підпараграфами (а) – (к) ст. 31 Угоди TRIPS, а в підпараграфі (с) ст. 31 цього документа зазначається, що використання напівпровідникових технологій дозволяється лише для громадських некомерційних цілей або для виправлення практики, яку після судового чи адміністративного розгляду визнано антиконкурентною.

На жаль, в Законі України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» не передбачений механізм обмеження такого використання без дозволу власника прав. Хоча, порушенням прав власника зареєстрованої топографії ІМС, що тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством України, вважається будь-яке посягання на його права, перераховані у ст. 16 Закону (п. 1 ст. 21). Захист прав на топографію ІМС здійснюється у судовому та іншому встановленому законом порядку (п. 1 ст. 22).

Зокрема, Кодекс України про адміністративні правопорушення [2] у ст. 51² передбачає, що незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності (літературного чи художнього твору, їх виконання, фонограми, передачі організації мовлення, комп'ютерної програми, бази даних, наукового відкриття, винаходу, корисної моделі, промислового зразка, знака для товарів і послуг, топографії інтегральної мікросхеми, раціоналізаторської пропозиції, сорту рослин тощо), привласнення авторства на такий об'єкт або інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняється законом, тягне за собою накладення штрафу від десяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, які призначені для її виготовлення.

Ст. 177 Кримінального кодексу України «Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію» [3] визначає, що незаконне використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка, топографії інтегральної мікросхеми, сорту рослин, раціоналізаторської пропозиції, привласнення авторства на них або інше умисне порушення права на ці об'єкти, якщо це завдало матеріальної шкоди у великому розмірі, караються штрафом від двохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувались для її виготовлення.

Ті самі дії, якщо вони вчинені повторно, або з попередньою змовою групи осіб, або завдали шкоди в особливо великому розмірі, караються штрафом від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з конфіскацією відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувались для її виготовлення.

Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені службовою особою з використанням службового становища щодо підлеглої особи, караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Відповідно, правовий аналіз українських та міжнародних правових актів з правової охорони і захисту інтегральних мікросхем свідчить, що чинний Закон України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» не суперечить вимогам Угоди TRIPS відносно і як до об'єкту охорони, так і до обсягу прав, що надаються. Український законодавець доволі ґрунтовно підійшов до висвітлення даного питання. Адже сьогодні захищеність прав на інтелектуальну власність, що належать державам набуває величезного значення. Військова промисловість, наукомістке виробництво, міжнародний поділ праці, національна культура – все це працює на користь держави тільки тоді, коли в державі створена дієва система захисту прав на інтелектуальну власність, а також тоді, коли ця держава отримує надійний захист цих прав на міжнародному рівні через відповідні міжнародні угоди.

Сфера інтелектуальної власності – це цілий комплекс прав і відносин, з якого не можна вичленувати якусь його частину без шкоди для всіх інших. Саме тому міжнародні угоди, спрямовані на врегулювання міжнародних відносин у галузі інтелектуальної власності, також необхідно розглядати комплексно. Міжнародне співробітництво в галузі культури, наукових (у тому числі і космічних) досліджень, у військовій області, в області комп'ютерних і

високоточних технологій, в галузі медицини, взагалі, практично у всіх галузях людських знань неможливе без чіткої регламентації правил створення, використання і охорони та захисту інтелектуальної власності, в тому числі й топографій інтегральних мікросхем.

Література

1. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/981_018
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення № 8073- X від 7 грудня 1984 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
3. Кримінальний кодекс України № 2341-III від 5 квітня 2001 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
4. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16 січня 2003 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
5. Закон України № 621/97-ВР «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» від 5 листопада 1997 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/621/97-вр>
6. Обзор систем нумерации заявок // Комитет по стандартам ВОИС. Третья сессия, Женева, 15-19 апреля 2013 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/edocs/mdocs/cws/ru/cws_3/cws_3_2.doc
7. Річний звіт – 2012 // Державна служба інтелектуальної власності України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sips.gov.ua/i_upload/file/report-UA-2012.pdf
8. Сводный отчет второй межсессионной рабочей группы // Межправительственный комитет по интеллектуальной собственности, генетическим ресурсам, традиционным знаниям и фольклору. Восемнадцатая сессия, Женева, 9-13 мая 2011 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/edocs/mdocs/tk/ru/wipo_grtkf_ic_18/wipo_grtkf_ic_18_6.pdf
9. The 45 Adopted Recommendations under the WIPO Development Agenda on 28 September 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wipo.int/ip-development/en/agenda/recommendations.html>

ПОДАТКОВИЙ ЗБІР ЗА СПЕЦІАЛЬНЕ ВОДОКОРИСТУВАННЯ ТА СКИДАННЯ ЗАБРУДНЮЮЧИХ РЕЧОВИН У ВОДНІ ОБ'ЄКТИ

Золотарьова Н.І.

кандидат юридичних наук

професор кафедри адміністративної діяльності

Національної академії внутрішніх справ

Рассмотрены виды водопользования и система платежей, которые взимаются за использование воды. Предложено установить административную ответственность за несанкционированные загрязнения водных объектов.

Розглянуто види водокористування та система платежів, що стягуються за використання води. Запропоновано встановити адміністративну відповідальність за несанкціоновані забруднення водних об'єктів.

Kinds of water use and system of charges for it is studied. The establishing of the administrative liability for the unauthorized water pollution is offered.

Ключові слова: водокористування, дозвіл на спеціальне водокористування, адміністративний штраф.

Постановка проблеми. В Україні виникають питання щодо охорони навколишнього природного середовища, серед яких найважливіше місце займає охорона та раціональне використання водних ресурсів. Вирішення цих питань здійснюється через правове регулювання водокористування на встановлення правового режиму забруднення вод. Одним із засобів виконання завдань дотримання режиму спеціального водокористування та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти є обкладання податковим збором водокористувачів, яке потребує наукового дослідження.

Метою роботи є дослідження правового регулювання видів водокористування та порядку обкладання податковим збором за використання водних ресурсів.

Основний зміст роботи. Щоб забезпечити суспільство необхідними матеріальними благами відповідні галузі народного господарства добувають сировину (деревину, вугілля, нафту й ін.), вирощують сільськогосподарські культури, а інші переробляють їх у різні матеріали [1]. Вода у цих відносинах використовується і як природний ресурс, який споживається без переробки, і використовується при отриманні інших корисних для людини матеріальних благ.

Ст. 46 Водного кодексу України передбачає два види водокористування: загальне водокористування та спеціальне водокористування. Загальне водокористування здійснюється громадянами безоплатно для задоволення їх потреб (купання, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій тварин, забір води з водних об'єктів без застосування споруд або технічних пристроїв та з криниць) безкоштовно, без закріплення водних об'єктів за окремими особами та без надання відповідних дозволів.

Спеціальне користування водними об'єктами в Україні є платним. Водний кодекс України в ст. 49 передбачає, що спеціальне водокористування здійснюється на підставі дозволу. Дозвіл на спеціальне водокористування видається: державними органами охорони навколишнього природного середовища - у разі використання води водних об'єктів загальнодержавного значення; Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими Радами за погодженням з державними органами охорони навколишнього природного середовища - у разі використання води водних об'єктів місцевого значення.

Видача дозволу на спеціальне водокористування здійснюється за клопотанням водокористувача з обґрунтуванням потреби у воді, погодженим з державними органами водного господарства, - в разі використання поверхневих вод, державними органами геології - в разі використання підземних вод та державними органами охорони здоров'я - в разі використання водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних [2]. Нині за ст. 9 Закону України від 1 червня 2000 р. № 1775-III «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» господарська діяльність з водопостачання та водовідведення підлягає ліцензуванню [3].

Україна встановлює систему платежів за користування водними об'єктами, у яку включає водний збір, тобто податок за водокористування. Крім того, водокористувачами відповідно до встановлених державою тарифів встановлюється плата за вторинне водокористування. Ці кошти необхідні як плата, що направляється на відновлення й охорону водних об'єктів.

Плата за користування водними об'єктами (водний податок) - один із платежів, пов'язаних з користуванням водними об'єктами, є формою реалізації економічних відносин між власником водних об'єктів і водокористуванням й стягується у формі збору.

Плата, що направляєється на відновлення й охорону водних об'єктів, вноситься за вилучення води з водних об'єктів у межах установленого ліміту, за понадлімітне вилучення води, за використання водних об'єктів без вилучення води відповідно до умов ліцензії на водокористування, а також за скидання стічних вод нормативної якості у водні об'єкти в межах установлених лімітів. Даний вид плати є формою відшкодування витрат спеціалізованих водогосподарчих організацій на здійснення цієї діяльності.

Для формування державного бюджету суттєве значення має оподаткування збором за спеціальне водокористування.

Платниками збору є водокористувачі - суб'єкти господарювання незалежно від форми власності: юридичні особи, їх філії, відділення, представництва, інші відокремлені підрозділи без утворення юридичної особи (крім бюджетних установ), постійні представництва нерезидентів, а також фізичні особи - підприємці, які використовують воду, отриману шляхом забору води з водних об'єктів (первинні водокористувачі) та/або від первинних або інших водокористувачів (вторинні водокористувачі), та використовують воду для потреб гідроенергетики, водного транспорту і рибництва. Не є платниками збору водокористувачі, які використовують воду виключно для задоволення питних і санітарно-гігієнічних потреб населення (сукупності людей, які знаходяться на даній території в той чи інший період часу, незалежно від характеру та тривалості проживання, в межах їх житлового фонду та присадибних ділянок), у тому числі для задоволення виключно власних питних і санітарно-гігієнічних потреб юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та платників єдиного податку.

Об'єктом оподаткування збором є фактичний обсяг води, який використовують водокористувачі, з урахуванням обсягу втрат води в їх системах водопостачання. Податковий кодекс України передбачає також об'єкт оподаткування збором за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів. Так, для потреб гідроенергетики таким об'єктом є фактичний обсяг води, що пропускається через турбіни гідроелектростанцій для вироблення електроенергії, для потреб водного транспорту - час використання поверхневих вод вантажним самохідним і несамохідним флотом, що експлуатується (залежно від тоннажності), та пасажирським флотом, що експлуатується (залежно від кількості місць). Об'єктом оподаткування збором за спеціальне використання води для потреб рибництва є фактичний обсяг води, необхідної для поповнення водних об'єктів під час розведення риби та інших водних живих ресурсів (у тому числі для поповнення, яке пов'язане із втратами води на фільтрацію та випаровування).

Диференціація ставок збору за спеціальне використання поверхневих вод залежить від басейну річок, а за спеціальне використання підземних вод – від регіону. Окремо встановлені ставки за спеціальна використання води для потреб гідроенергетики; рибництва; водного транспорту; шахтної, кар'єрної та дренажної води; спеціальне використання води, яка входить виключно до складу напоїв. Оскільки ставки збору за спеціальне використання води визначені в абсолютних значеннях, Кабінет Міністрів України має щорічно до 1 червня вносити до Верховної Ради України проект закону про внесення змін до Податкового кодексу щодо ставок збору за спеціальне використання води з урахуванням індексу цін виробників промислової продукції. Водокористувачі самостійно обчислюють збір за спеціальне використання води та збір за спеціальне використання води для потреб гідроенергетики і рибництва щокварталу наростаючим підсумком з початку року, а за спеціальне використання води для потреб водного транспорту — починаючи з першого півріччя поточного року, у якому було здійснено таке використання. Збір обчислюється виходячи з фактичних обсягів використаної води (підземної, поверхневої, отриманої від інших водокористувачів) водних об'єктів з урахуванням обсягу втрат води в їх системах водопостачання, встановлених у дозволі на спеціальне водокористування, лімітів використання води, ставок збору та коефіцієнтів. Обсяг фактично використаної води обчислюється водокористувачами самостійно на підставі даних первинного обліку згідно з показаннями вимірювальних приладів. У разі відсутності вимірювальних приладів, якщо є можливість їх встановлення, збір сплачується у двократному розмірі [4].

За скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти Податковий кодекс України встановив окремий податок. Стаття 240 передбачила в якості платників податку суб'єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи та організації, постійні представництва нерезидентів, включаючи тих, які виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та

виключної (морської) економічної зони здійснюються скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти. Ставки податку залежать від забруднюючої речовини, яка потрапляє у водний об'єкт. Так, наприклад, за потрапляння у водний об'єкт азоту амонійного ставка податку 873 грн. 38 коп., за одну тону нафтопродуктів – 5137 грн. 90 коп. За скиди забруднюючих речовин, на які не встановлено гранично допустиму концентрацію або орієнтовнобезпечний рівень впливу, застосовуються ставки податку за найменшою величиною гранично допустимої концентрації, наведеної у пункті 245.2 статті 245 Податкового кодексу України, тобто 233 грн. 05 коп. за одну тону речовини, що потрапляє у водний об'єкт. За скиди забруднюючих речовин у ставки та озера ставки податку, збільшуються у 1,5 рази [5].

Для оцінки екологічної безпеки виробництва встановлюються галузеві технологічні нормативи утворення речовин, що скидаються у водні об'єкти та тих, що подаються на очисні споруди, тобто нормативи гранично допустимих концентрацій речовин у стічних водах, що утворюються в процесі виробництва одного виду продукції при використанні однієї і тієї ж сировини.

Галузеві технологічні нормативи утворення речовин, що скидаються у водні об'єкти та тих, що подаються на очисні споруди, розробляються та затверджуються відповідними міністерствами і відомствами за погодженням з спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів.

За скиди забруднюючих речовин, як видно із українського законодавства встановлені чіткі ставки екологічного збору, однак, на мою думку, це є завуальовані штрафи, що застосовуються за забруднення водних об'єктів. Думається, що за несанкціоновані забруднення водних об'єктів необхідно було б установити адміністративні штрафи в сумах – залежно від об'ємів цього забруднення.

Література

1. Пучинина Т.Г. Основы экологического права. Учебное пособие.- Красноярск: Издательский центр Красноярского государственного университета. 1999. – С. 52.
2. Водний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – N 24. – Ст.189
3. Закон України від 1 червня 2000 р. № 1775-III «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – N 36. – Ст.299
4. Бабін І.І. Податкове право України: навч. посібник/І.І. Бабін. - Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. - С. 458-463.
5. Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – N 13-17. – Ст.112.

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ІНСТИТУЦІЙ У РЕГУЛЮВАННІ ЗМІНИ КЛІМАТУ

Бардіна О.

аспірант

Інституту законодавства

Верховної Ради України

У статті досліджено міжнародні інституції, які відіграють значну роль в сфері вирішення проблем зміни клімату

В статті проведено дослідження міжнародних інституцій, які грають значительную роль в сфері рішення проблем зміни клімату.

This article researches international institutions, which play important role in climate change problems solving.

Ключові слова: міжнародне право, зміна клімату, ООН, Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату, Кіотський протокол, конференція.

Постановка проблеми. Необхідність примирення двох протилежних бажань – розвитку за власним суверенним баченням та неможливості здійснити це за відсутності широкого співробітництва з іншими незалежними державами, призвела до появи такої форми міждержавних зв'язків як міжнародні організації [1], які також називаються міжнародними інституціями.

Міжнародні організації наразі стали незамінними. У глобалізованому світі вони забезпечують державам можливість взаємодіяти за межами їх територій, оскільки виступають міжнародними форумами для обговорення та вирішення складних питань з різноманітних предметів – від збереження миру до навколишнього природного середовища, від економіки до прав людини. Масштаб сучасної міжнародно-правової інституційної системи дозволяє країнам досить швидко погоджувати та приймати нові міжнародно-правові акти та відповідно забезпечувати міжнародне нормативне регулювання своїх взаємовідносин [2].

Роль міжнародних організацій у міжнародному правопорядку, а особливо у вирішенні глобальних проблем сучасності, визначена їх міжнародно-правовою правосуб'єктністю. Вказане забезпечило отримання ними статусу суб'єктів міжнародного права і можливості реалізувати свої права та обов'язки в міжнародному просторі [3] для розв'язання проблематики зміни клімату.

Стан дослідження проблеми. Окремі аспекти питання ролі міжнародних інституцій у регулюванні зміни клімату були предметом досліджень ряду зарубіжних науковців. Так, наукові пошуки в досліджуваній тематиці проводили такі науковці як: Малколм Шоу (Malcolm Shaw), Лі Годден (Lee Godden), Конвей Хендерсон (Conway W. Henderson) та Жаклін Піл (Jacqueline Peel) та інші.

Викладення основного матеріалу. Інновацією двадцятого сторіччя було створення глобальних складних організацій – Ліги Націй у 1919 році та ООН у 1945 році [4]. Міжнародне право своє сучасне втілення отримало саме в результаті роботи ООН та створених нею інституцій.

Роботі ООН особливо завдячує вирішення проблем зміни клімату. Так, першою інституцією, спеціально створеною для вирішення кліматичних питань, була Міжнародна група експертів зі зміни клімату (далі – МГЕЗК), заснована у 1988 році Всесвітньою метеорологічною організацією та Програмою ООН з навколишнього середовища [5]. Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції 43/53 від 6 грудня 1988 року схвалила створення Міжнародної групи експертів зі зміни клімату, закликала відповідні організації та програми системи ООН підтримати її роботу, а також просила групу підготувати огляд та рекомендації стосовно, зокрема: стану наукових знань про клімат та кліматичні зміни, визначення можливості підкріплення відповідних діючих міжнародно-правових документів у відношенні клімату та елементів для включення в можливу майбутню конвенцію з клімату [6].

Завдання МГЕЗК на даний момент визначені в Принципах, що регулюють роботу МГЕЗК, схвалених на її чотирнадцятій сесії 1 жовтня 1998 року (зі змінами). Так, головна функція МГЕЗК – на всеохоплюючій, об'єктивній, відкритій та чіткій основі давати оцінку науковій, технічній та соціально-економічній інформації стосовно розуміння наукових підстав ризиків спричинених людиною змін клімату, його потенційного впливу, а також можливостей їх уникнення та адаптації [7].

Наукові докази, викладені в першому звіті МГЕЗК, зіграли визначальну роль в прийнятті Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату [8] (надалі – Конвенція або

РКЗКООН). З того часу МГЕЗК на регулярній основі давала всеохоплюючі наукові звіти з питань зміни клімату та стала «науковим партнером» РКЗКООН.

Зважимо, що роль МГЕЗК полягає виключно у дослідженні наукових аспектів проблеми зміни клімату, натомість поява РКЗКООН, у тому числі формулювання закріплених нею зобов'язань, завдячує Міжурядовому комітету з ведення переговорів ефективної рамкової конвенції про зміни клімату (далі – МКПЗК), створеному згідно прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 21 грудня 1990 року резолюції 42/212 [9].

Зазначеною резолюцією встановлювалося, що до складу МКПЗК можуть увійти всі держави-члени ООН. Виконавчим органом МКПЗК визначено Бюро в складі Голови, трьох заступників та доповідача.

У період з лютого по грудень 1991 року МКПЗК провів чотири сесії. Резолюція 46/169 Генеральної Асамблеї ООН закликала МКПЗК прискорити свою роботу і призначити п'яту сесію [10]. Результатом кропіткої роботи МКПЗК став текст Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, а свій доклад МКПЗК надала в 1992 році Конференції ООН з навколишнього природного середовища, як і було передбачено резолюцією 42/212.

Згідно резолюції 47/195 від 22 грудня 1992 року Генеральна Асамблея ООН постановила, що МКПЗК має продовжити свою роботу для підготовки першої сесії РКЗКООН і в цьому контексті сприяти ефективному функціонуванню тимчасових механізмів, передбачених статтею 21 Конвенції [11]. Таким чином, МКПЗК провів ще шість сесій для виконання поставлених завдань в якості Секретаріату Конвенції.

Отже, з 1992 року, коли відбулася Конференція ООН з навколишнього природного середовища, нормативно-правовий комплекс в сфері зміни клімату почав стрімко розвиватися, а багатосторонні угоди в сфері навколишнього природного середовища отримали вражаючу адміністративну машину [12].

Так, найвищий орган Конвенції – Конференція Сторін (надалі – Конференція), передбачена статтею 7 РКЗКООН, зайняв провідне місце в інституційному механізмі вирішення проблем зміни клімату. Конференція регулярно розглядає здійснення Конвенції та пов'язаних з нею правових документів, в межах своїх повноважень ухвалює рішення для сприяння ефективному здійсненню Конвенції.

Конференція Сторін наділена широкою компетенцією, зокрема:

- а) проводити періодичний огляд зобов'язань Сторін і організаційних механізмів, передбачених Конвенцією;
- б) допомагати та керувати у справі розроблення і періодичного уточнення відповідних порівняльних методологій;
- в) оцінювати реалізацію Конвенції Сторонами та наслідки вжитих заходів;
- г) розглядати і затверджувати доповіді про здійснення Конвенції та забезпечувати їх публікацію;
- д) засновувати допоміжні органи, необхідні для здійснення Конвенції;
- е) розглядати подані допоміжними органами доповіді і здійснювати керівництво діяльністю таких органів;
- ж) погоджувати і приймати консенсусом процедурні і фінансові правила.
- з) здійснювати інші відповідні функції.

Свою роботу Конференція веде сесійно. Чергові сесії Конференції проводяться один раз на рік, але Конференція Сторін має право прийняти рішення про інші часові рамки проведення сесій. Скликання позачергових сесій Конференції Сторін значно ускладнено, оскільки, як передбачено частиною 5 статті 7 Конвенції, для цього необхідна згода не менше однієї третини держав-членів. До цього часу жодної позачергової сесії Конференції не проводилося [13].

Перша сесія Конференції була проведена в Берліні в березні 1995 року. Якщо жодна Сторона не запропонує прийняти сесію, то Конференція має збиратися у Боні. До цього моменту вже було проведено 18 сесій Конференції. Проведення наступної очікується в листопаді цього року в Варшаві [14].

Цікавим є питання обрання голови Конференції на чергову сесію. Так, головою Конференції Сторін на її першій сесії була Ангела Меркель, оскільки згідно з практикою ООН, приймаючий Конференцію уряд визначає голову для керівництва її роботою [15]. Цю кандидатуру необхідно розглядати з урахуванням позмінного перебування на посаді Голови представників п'яти регіональних груп [16]. Традиційним для Конференції Сторін є обрання Голови шляхом акламації.

Також, необхідно звернути увагу, що згідно статті 13 Кіотського протоколу (надалі – Протокол) [17] Конференція є нарадою Сторін Протоколу (надалі – КНС). Тому робота щодо Конвенції та Протоколу завжди проходить одночасно на сесіях Конференції Сторін. Протоколом передбачено, що Сторони Конвенції, які не є Сторонами Протоколу, мають

право брати участь у будь-якій сесії Конференції Сторін, яка є нарадою Сторін Протоколу, в якості спостерігачів. Крім того, Конференція сторін, яка є нарадою Сторін Протоколу, виконує Правила процедури Конференції.

Конференція, яка є нарадою Сторін Протоколу, регулярно переглядає виконання положень Протоколу, приймає рішення, необхідні для сприяння його ефективній реалізації. Серед функцій Конференції, зокрема, наступні: а) сприяє процесу обміну інформацією щодо вжитих Сторонами заходів; б) спрямовує розробку та періодичне уточнення порівняльних методологій; с) надає рекомендації для виконання Протоколу; d) засновує допоміжні органи, необхідні для виконання Протоколу; е) вживає заходи для мобілізації додаткових коштів; f) виконує такі інші функції.

Таким чином, ми дослідили вищі органи в сфері зміни клімату, що передбачені Конвенцією та Протоколом, але для ефективної роботи будь-якої міжнародної організації важливим є запровадження належного виконавчого механізму, яким згідно зі статтею 8 РКЗКООН та статтею 14 Протоколу виступає Секретаріат.

Серед функцій Секретаріату: організація сесій Конференції Сторін та її допоміжних органів, забезпечення компіляції поданих йому доповідей, надання допомоги Сторонам у збиранні та передачі інформації, забезпечення необхідної координації із секретаріатами інших відповідних міжнародних органів.

Секретаріат інституційно пов'язаний з ООН, керується її правилами та інструкціями, але не інтегрований в жодну засновану нею програму. Очолює Секретаріат Виконавчий Секретар, який призначається Генеральним Секретарем ООН на підставі консультацій з Конференцією через Бюро [18].

Бюро є органом Конференції, який консультує, а також здійснює координацію роботи з Конвенції та Протоколу, крім того організовує сесії Конференції та роботу Секретаріату. Бюро обирається з представників Сторін, визначених кожною з п'яти регіональних груп та малих острівних держав, що розвиваються. До складу Бюро входить Президент, сім заступників, керівники допоміжних органів, заснованих згідно Конвенції, та доповідач [19].

Також відповідно до статті 9 та 10 Конвенції, заснований Допоміжний орган для консультування з наукових і технічних аспектів, а також допоміжний орган зі здійснення, які одночасно працюють для виконання Протоколу.

Крім того, в системі Конвенції діяли та на даний момент діють ряд спеціальних робочих груп, серед яких:

- заснована в 2005 році Конференцією Сторін, що діє нарадою Сторін Протоколу, спеціальна робоча група з подальших зобов'язань Сторін, включених в Додаток I до Протоколу, діяльність якої в 2012 році на конференції Сторін в Досі була припинена [20];

- створена 2008 році спеціальна робоча група з довгострокових заходів співробітництва згідно Конвенції з метою створення умов для повного, ефективного та сталого здійснення Конвенції для досягнення погоджених результатів, якими згідно рішення Конференції 1/CP.18 були визнані рішення 1/CP.18 та рішення, прийняті на шістнадцятій та сімнадцятій сесіях Конференції [21];

- створена в 2011 році для розробки протоколу або іншого юридичного документу, прийнятого для всіх Сторін спеціальна робоча група з Дурбанської платформи для більш активних дій, яка повинна закінчити свою роботу до 2015 року формулюванням проекту відповідного юридичного документу, який на 21-й сесії Конференції Сторін повинен бути прийнятий, набути чинності та впроваджуватися з 2020 року;

- Виконавча рада Механізмів чистого розвитку в рамках статті 12 Кіотського протоколу, заснована згідно рішення КНС 3/СМР.1, відповідальна за здійснення комплексу функцій в сфері механізму чистого розвитку [22].

- Комітет з нагляду за додержанням статті 6 Кіотського протоколу (комітет з нагляду спільного впровадження), заснований згідно рішення КНС 9/СМР.1 для здійснення нагляду за діяльністю зі спільного впровадження [23].

Серед інших органів можна відзначити Технологічний виконавчий комітет, Адаптаційний комітет, Постійний комітет, Раду Адаптаційного фонду, Групу найменш розвинутих держав, Консультативну групу експертів з національних комунікацій зі Сторонами, що не включені в Додаток I до Конвенції [24].

Фінансовий механізм Конвенції управляється Глобальним екологічним фондом (Global Environment Facility), заснованим для сприяння захисту навколишнього природного середовища в 1991 році Світовим Банком, Програмою ООН з навколишнього середовища та Програмою розвитку ООН. Спеціальний фонд зміни клімату був створений для підтримки адаптації та передачі технологій у всіх країнах, що розвиваються [25].

Нажаль, наукова дискусія щодо інституційного забезпечення питань зміни клімату часто фокусується виключно на процесі переговорів щодо Конвенції та Кіотського протоколу. В

цьому дослідженні вважаємо за необхідне висвітлити діяльність поза кліматичним форумом РКЗКООН. При цьому такі заходи не ставляться в протиположності до роботи за Конвенцією, а є її доповненнями. Важливо розуміти достатньо широке коло багатосторонніх інституцій, чіі правила, рішення та дії можуть мати важливі результати для протидії змінам клімату.

Перш за все слід відмітити роботу двох важливих програм ООН.

Народження однієї з провідних міжнародних установ в сфері навколишнього природного середовища, в тому числі і зміни клімату, відбулося за результатами проведення в 1972 році Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища [26].

Резолюції 2994[27] та 2997 [28], прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 15 грудня 1972 року, заклали інституційні основи роботи Програми ООН в області навколишнього природного середовища (надалі – ЮНЕП). Не вдаючись до дослідження провідної ролі ЮНЕП в прийнятті РКЗКООН та налагодженні міжнародного діалогу з питань зміни клімату, звернемо увагу на деякі аспекти роботи організації на даний момент. ЮНЕП допомагає країнам, що розвиваються, скоротити їх уразливість та побудувати стійкість до негативних впливів зміни клімату, сприяє стійкому земельному управлінню, поєднанню пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації, скороченню викидів від збезліснення та деградації [29].

22 листопада 1965 року Генеральною Асамблеєю ООН резолюцією 2029 була започаткована Програма розвитку ООН (далі – ПРООН) шляхом об'єднання Розширеної програми технічної допомоги та Спеціального фонду [30]. ПРООН веде свою роботу за трьома напрямками: розповсюдження знань та досвіду, допомога країнам побудувати стійкі соціальні групи, посилення можливостей країн отримати доступ до фінансування, підвищення якості управління та обліку фінансів, отриманих для кліматичних потреб [31]. Енергетичний підрозділ ПРООН концентрується на впровадженні політики запобігання, зміні клімату в національній стратегії розвитку та інфраструктурні проекти [32].

Не можна оминати увагою те, що останнім часом форуми світових лідерів, під час яких відбуваються переговори з глобальних питань, все більше уваги концентрують на питаннях зміни клімату, а формат результатів таких переговорів більш нагадує міжнародні інституції, які при цьому не мають в своєму підґрунті письмових міжнародних договорів, угод або інших документів. Хоча теорія міжнародного права визначає, що міжнародні організації мають правоздатність, визначену правами та обов'язками, наданими державами-учасниками через угоди про заснування таких організацій [33].

Серед інституцій, про які було сказано вище, одне з провідних місць в сфері зміни клімату донедавна посідало Азійсько-тихоокеанське партнерство з чистого розвитку і клімату (Asia-Pacific Partnership on Clean Development and Climate (далі – APP)) створене США, Японією, Австралією, Китаєм, Індією, Канадою та Республікою Корея, яке з 5 квітня 2011 року формально припинило свою роботу. Особливостю роботи партнерства було те, що його проекти реалізовувалися разом з приватним сектором [34].

Також згадаємо, що Група Восьми (G8) неодноразово висловлювала своє занепокоєння питаннями зміни клімату. Так на саміті в 2012 році лідери Британії, Канади, Франції, Німеччини, Італії, Японії, Росії, ЄС та США обговорили глобальні питання, серед яких зміна клімату посіла важливе місце. В Декларації Кемп Девід (Camp David Declaration) держави підтвердили важливість сприяння та підтримки низковуглецевої політики для ефективного вирішення глобальної проблеми зміни клімату, погодилися продовжувати діяльність з вирішення проблем зміни клімату та підтвердили усвідомлення необхідності до 2020 року підвищити амбіції зі здійснення заходів для пом'якшення наслідків зміни клімату [35]. Не можна оминати увагою, що на останній зустрічі Великої Двадцятки в вересні 2013 року, лідери США та КНР взяли зобов'язання зі зниження викидів гідрофторвуглецю, а інші учасники, серед яких Індія та Бразилія, підтримали зазначені зобов'язання [36], які учасники форуму закріпили підписанням Декларації [37].

Так само треба згадати Форум провідних економік з енергетики та клімату (The Major Economies Forum on Energy and Climate (MEF)), який був створений 28 березня 2009 року для створення ефективного діалогу між провідними економіками розвинутих країн та країн, що розвиваються. На останній зустрічі представників країн, а це 17 провідних економік світу, 24 квітня 2013 року учасники обговорили питання спільних дій для запобігання змінам клімату [38].

Підсумовуючи, зазначимо, що доти міжнародний процес зможе виробляти договори щодо заходів, які регулюються на різних рівнях управління, буде залишатися питання: як різні елементи схеми управління будуть координуватися та інтегруватися в широку юридичну структуру.

Проведений аналіз діючих в кліматичній сфері організацій засвідчив, що загальне питання юридичної координації було залишено без уваги, не дивлячись на його важливість для управління такою проблемою, як зміна клімату. Можна сказати, що до цього моменту

управління в сфері зміни клімату адаптується виключно до ситуативної необхідності, а не є частиною координованої системи або стратегічного плану, орієнтованого на досягнення конкретних цілей. Навіть там, де існує серйозний теоретичний базис для конкретних управлінських інновацій, існує гостра необхідність їх практичних втілень [39].

У довгостроковій перспективі світовий порядок та можливості розвитку будуть не в останню чергу залежати від того, як працюватимуть міжнародні організації на благо всього людства для вирішення глобальних проблем сучасності. У сфері зміни клімату свою роботу веде велика кількість інституцій, можна навіть казати про надмірну зацікавленість цим питанням, але, на жаль, така діяльність досить суперечлива.

Наше дослідження виявило дві основні групи інституцій, що діють в сфері зміни клімату – це формально організовані та діючі згідно письмових договорів, угод чи інших інструментів міжнародного права організації, та неформальні об'єднання, що діють на підставі міждержавних домовленостей і зв'язані не письмовими документами, а скоріш політичною волею.

Не дивлячись на те, що щорічні сесії Конференції РКЗКООН збирають десятки тисяч делегатів, останньою тенденцією розвитку кліматичного процесу стали відмови багатьох держав взяти на себе кількісні зобов'язання. А отже склалася ситуація, коли досліджені нами неформальні форуми (G8, G8, APP) – це відображення позиції лідерів найбільших країн світу, чим не може відзначитися Конференція РКЗКООН.

При цьому результативність роботи як формалізованих інституцій, так і тих, що діють без жодних письмових угод, залишається неоднозначною та незначною. На жаль, дискусії на різних рівнях та в різному складі не дають достатніх результатів, що створює підстави проводити подальші пошуки ефективних механізмів вирішення глобальної проблеми зміни клімату.

Література

1. Международное право. Особенная часть / Отв. ред. проф. Р.М. Валеев и проф. Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2010. □ 287 с.
2. Shaw M. International Law Sixth edition / Malcolm Shaw. □ Cambridge University Press, New York, 2008. □ 1284 p.
3. Shaw M. International Law Sixth edition / Malcolm Shaw. □ Cambridge University Press, New York, 2008. □ 1297 p.
4. Shaw M. International Law Sixth edition / Malcolm Shaw. □ Cambridge University Press, New York, 2008. □ 1284 p.
5. The Intergovernmental Panel on Climate Change. History [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipcc.ch/organization/organization_history.shtml#UkV7p9Lwlc0
6. Резолюція 43/53, прийнята Генеральною Ассамблеєю ООН 6 декабря 1988 года, Охрана глобального климата в интересах нынешнего и будущих поколений человечества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/534/94/IMG/NR053494.pdf?OpenElement>
7. PRINCIPLES GOVERNING IPCC WORK [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipcc.ch/pdf/ipcc-principles/ipcc-principles.pdf>
8. Рамкова Конвенція ООН зі Зміни Клімату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_044
9. Резолюція 45/212, прийнята Генеральною Ассамблеєю ООН 21 декабря 1990 года, Охрана глобального климата в интересах нынешнего и будущих поколений человечества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/571/17/IMG/NR057117.pdf?OpenElement>
10. Procedural History [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://untreaty.un.org/cod/avl/pdf/ha/ccc/ccc_ph_r.pdf
11. Резолюція 47/195, прийнята Генеральною Ассамблеєю ООН 01 марта 1993 года, Охрана глобального климата в интересах нынешнего и будущих поколений человечества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/119/55/IMG/N9311955.pdf?OpenElement>
12. Godden L. Death, Desire, Modernity and Redemption: Climate Change and Public International Environmental Law/ Lee Godden // Melbourne Journal of International Law. □ Volume 10. □ Issue 2. □ 2009. □ P. 555
13. Conference of the Parties (COP) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/bodies/body/6383/php/view/reports.php>
14. Conference of the Parties (COP) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/bodies/body/6383/php/view/reports.php>
15. Доклад Конференции сторон РКЗК ООН о работе ее первой сессии. Часть первая: Ход работы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/resource/docs/russian/cop1/g9561559.pdf>
16. United Nations Regional Groups of Member States [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/depts/DGACM/RegionalGroups.shtml>

17. Киотський протокол до Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_801/page
18. The Secretariat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unfccc.int/secretariat/history_of_the_secretariat/items/1218.php
19. Bureau of the COP and the CMP [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/bodies/body/6430.php>
20. Ad Hoc Working Group on Further Commitments for Annex I Parties under the Kyoto Protocol (AWG-KP) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/bodies/body/6409.php>
21. What is the AWG-LCA? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/bodies/body/6431.php>
22. Условия и процедуры для механизма чистого развития, определенного в статье 12 Киотского Протокола. Решение 3/CMP.1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/resource/docs/2005/cmp1/rus/08a01r.pdf#page=7>
23. Руководящие принципы для осуществления статьи 6 Киотского протокола Решение 9/CMP.1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/resource/docs/2005/cmp1/rus/08a02r.pdf#page=2>
24. UNFCCC. Bodies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unfccc.int/bodies/items/6241.php>
25. The Special Climate Change Fund [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thegef.org/gef/SCCF>
26. Johnson S. UNEP: the first 40 years / Stanley Johnson. □ UNON, Nairobi, 2012 – P. 28
27. Резолюция 2997 Генеральной Ассамблеи ООН от 15 декабря 1997 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2994\(XXVII\)&Lang=E&Area=RESOLUTION](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2994(XXVII)&Lang=E&Area=RESOLUTION)
28. Резолюция 2994 Генеральной Ассамблеи ООН от 15 декабря 1997 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2997\(XXVII\)&referer=http://www.un.org/Depts/dhl/resguide/r27.htm&Lang=R](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2997(XXVII)&referer=http://www.un.org/Depts/dhl/resguide/r27.htm&Lang=R)
29. UNEP [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unep.org/climatechange/adaptation/Introduction/tabid/6704/Default.aspx>
30. Резолюция 2029 Генеральной Ассамблеи ООН от 22 ноября 1965 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2029\(XX\)&referer=http://www.un.org/depts/dhl/resguide/r20.htm&Lang=R](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2029(XX)&referer=http://www.un.org/depts/dhl/resguide/r20.htm&Lang=R)
31. UNDP. Climate Change [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.org/content/undp/en/home/ourwork/environmentandenergy/strategic_themes/climate_change/
32. UNDP. Collegiate conference background guide 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nmun.org/ny_archives/ny13_downloads/BGG13UNDP.pdf
33. Henderson, Conway W. Understanding International Law / Conway W. Henderson. □ A John Wiley & Sons, Ltd., Publication, 2010. □ P. 33
34. About the Asia-Pacific Partnership on Clean Development & Climate [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.asiapacificpartnership.org/english/about.aspx>
35. Camp David Declaration May 18-19, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2012/05/19/camp-david-declaration>
36. <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2012/05/19/camp-david-declaration>
37. Stromberg S. An attempt to escape perpetual failure on climate change at the G20 / Stephen Stromberg // WASHINGTONPOST, 9 September 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/blogs/post-partisan/wp/2013/09/09/an-attempt-to-escape-perpetual-failure-on-climate-change-at-the-g20/>
38. G20 agreement to reduce greenhouse gases vital to tackle climate change – UN agency [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=45804#.UkchWNLwlc0>
39. Meeting of the Leaders' Representatives of the Major Economies Forum on Energy and Climate Chair's Summary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.majoreconomiesforum.org/images/MEF15-Chair-Summary.pdf>
40. Peel J. Climate change law: the emergence of a new legal discipline / Jacqueline Peel // Melbourne University Law Review. □ 2008. □ Volume 32. □ Issue 3. □ P. 976.

ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Циганов О.Г.

кандидат технічних наук, доцент,

начальник науково-дослідного відділу

Державного науково-дослідного інституту МВС України

У статті висвітлені питання сутності, змісту та особливостей діяльності органів внутрішніх справ з надання адміністративних послуг.

В статье освещены вопросы сущности, содержания и особенностей деятельности органов внутренних дел по предоставлению административных услуг.

The article highlights the issues of nature, content and peculiarities of the activity of the bodies of internal Affairs to provide administrative services.

Ключові слова: органи внутрішніх справ, адміністративна послуга, адміністративна послуга у сфері внутрішніх справ, дозвільно-реєстраційні послуги, дозвільна діяльність, дозвіл органу виконавчої влади, сертифікація, ліцензування, реєстраційна діяльність, підтверджувальне (посвідчувальне) провадження.

Одне з провідних місць у системі органів виконавчої влади України посідають органи внутрішніх справ (далі – ОВС), які, з одного боку, є галузевою підсистемою державного управління, а, з іншого – одним з найбільш важливих суб'єктів правоохоронної діяльності. Сфера цієї діяльності ОВС є дуже широкою й за своїм профілем, різноманітною, багатоструктурною. Вона включає ряд складних груп суспільних відносин, які пов'язані із захистом життя, здоров'я, прав, свобод та інтересів особи, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань; виявленням, попередженням і припиненням злочинів та інших правопорушень; здійсненням оперативно-розшукової діяльності та досудового слідства; забезпеченням громадської безпеки і правопорядку; здійсненням ліцензійно-дозвільної діяльності; забезпеченням реєстраційної та міграційної роботи; охороною власності за договорами тощо.

Ще однією, але не менш важливою, групою суспільних відносин у сфері внутрішніх справ є діяльність ОВС із надання послуг фізичним та юридичним особам приватного права. При цьому послуги, які надаються органами і підрозділами внутрішніх справ, є, безумовно, *публічними послугами*⁶. Оскільки послуги, що надаються органами і підрозділами внутрішніх справ, є спеціальними, відомчими, такими, що здійснюються у сфері внутрішніх справ держави, то їх можна також назвати *послугами органів внутрішніх справ*. Найбільша частина цих послуг є *адміністративними*, тобто такими, що базуються на діях органів і підрозділів внутрішніх справ, які мають управлінський характер, надаються за допомогою адміністративних процедур та направлені на створення умов щодо задоволення потреб приватних осіб.

До *ознак адміністративної послуги ОВС* слід віднести такі:

- безпосередня пов'язаність із суспільною функцією держави у сфері внутрішніх справ;
- надання органом (підрозділом) внутрішніх справ шляхом реалізації владних повноважень, які чітко визначаються законом;
- створення організаційних умов для реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів або виконання покладених на них нормативними правовими актами обов'язків у сфері внутрішніх справ держави;
- надання за допомогою адміністративних процедур, які розпочинаються, як *правило*, за ініціативою конкретної приватної особи, яка звернулася до уповноваженого органу;
- результатом розгляду звернення приватної особи є адміністративний акт зовнішнього спрямування, який має індивідуальний характер (тобто прийняте компетентним органом рішення індивідуальної дії спрямоване на набуття, зміну чи припинення прав та обов'язків конкретної приватної особи у сфері внутрішніх справ);

⁶ Зазначимо, що з ліквідацією у 2008 році уже не тільки де-факто, але і де-юре місцевої міліції, яку передбачалося утворювати за рішенням органів місцевого самоврядування на підставі подання місцевих державних адміністрацій та виконавчих органів рад, за погодженням із Міністерством внутрішніх справ України, і яка повинна була утримуватися за рахунок місцевого бюджету, можна вести річ про те, що послуги міліції до того ж є суто *державними послугами*.

- для отримання такої послуги споживачем йому необхідно виконати певні вимоги, визначені законом.

На підставі викладеного, під **адміністративною послугою у сфері внутрішніх справ** слід розуміти діяльність органу (підрозділу) внутрішніх справ, що виражається в здійсненні дій і (чи) прийнятті рішень у формі документованої інформації (документа), розпорядження, котрі відбуваються в контакт з конкретно приватною особою, яка переважно сама звертається до відповідного органу (підрозділу) з метою реалізації своїх суб'єктивних прав та законних інтересів або виконання покладених на неї нормативними правовими актами обов'язків у сфері внутрішніх справ держави.

Адміністративні послуги ОВС мають певні особливості й ознака добровільності їх отримання приватними особами не завжди є пріоритетною в діяльності міліції. Адже чимало таких послуг надається працівниками міліції в ході охорони громадського порядку, захисту життя і здоров'я громадян, коли така діяльність зазначених посадових осіб як надавачів послуг фактично носить *рятувальний характер*.

Діяльність ОВС, яка спрямована на задоволення потреб приватної особи, котрій надається допомога, є послугою навіть у тих випадках, коли така особа не звертається за наданням цієї допомоги або навіть відмовляється від неї і, в силу цього, до цієї особи застосовуються заходи примусу з боку працівників міліції, щоб ці корисні для приватної особи результати послуги були нею отримані [1, с. 130]. Адміністративними послугами ОВС зокрема будуть: затримання та доставляння у спеціалізовані медичні заклади психічно хворих осіб, які своїми діями можуть завдати шкоди своєму здоров'ю або життю і здоров'ю оточуючих їх громадян; розслідування причин дорожньо-транспортної пригоди та інші.

Втім, надання органами та підрозділами внутрішніх справ переважної більшості відомчих адміністративних послуг здійснюється на основі добровільного волевиявлення приватних осіб, які бажають отримання таких послуг, наприклад: розшук осіб, які пропали безвісті, за заявами громадян, адміністрації підприємств, установ та організацій; забезпечення збереження знайдених і зданих до міліції документів, речей, цінностей та іншого майна, вживання заходів щодо повернення їх законним власникам.

Згідно з пунктом 2 статті 5 Закону України "Про адміністративні послуги" перелік адміністративних послуг визначається законом [2]. Разом з тим, на сьогодні вичерпний перелік адміністративних послуг у сфері внутрішніх справ законодавчо не визначений.

Але перелік платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ та Державної міграційної служби, і розмір плати за їх надання затверджено підзаконним актом – постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2007 р. № 795 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 р. № 1098). Крім того, в окремих випадках Уряд України безпосередньо регулює відносини щодо надання відповідної послуги. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2012 р. № 146 затверджено Порядок забезпечення суб'єктів здійснення обов'язкового технічного контролю бланками протоколів перевірки технічного стану транспортного засобу та встановлення розміру плати за надання таких послуг, в якому зокрема визначено, що послуга із забезпечення зазначених суб'єктів бланками протоколів є адміністративною послугою і вона надається управлінням Державтоінспекції [3].

Проведений аналіз зазначених нормативних актів свідчить, що у сфері внутрішніх справ діяльність із надання платних адміністративних послуг здійснюють підрозділи: експертної служби, міліції громадської безпеки (а саме підрозділи дозвільної системи, ліцензування та державного охоронного нагляду), Державної автомобільної інспекції (далі – ДАІ) та Державної міграційної служби України (далі – ДМС).

Серед офіційно визначених законодавством України адміністративних послуг у сфері внутрішніх справ за змістом адміністративної діяльності щодо їх надання можна виділити такі їх види: 1) видача спеціальних дозволів (погоджень, висновків) на здійснення певних дій; 2) сертифікація продукції; 3) ліцензування певних видів господарської діяльності; 4) державна реєстрація з веденням реєстрів; 5) підтвердження (посвідчення) певного юридичного статусу та/або факту.

При цьому найбільший обсяг із таких адміністративних послуг складають **дозвільно-реєстраційні послуги**.

Дозвільна діяльність виконується у зв'язку з тим, що використання окремих предметів, речовин, матеріалів, здійснення окремих видів діяльності, виробництв, робіт становить підвищену небезпеку для суспільства, що потребує відповідного порядку надання офіційних документів, здійснення контрольно-наглядової діяльності, складання відповідної звітності, ведення реєстрів тощо з боку уповноваженого органу виконавчої влади.

В постанові Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р. № 576, що затвердила Положення про дозвільну систему, дано визначення цієї системи як особливого порядку

виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, обліку і використання спеціально визначених предметів, матеріалів і речовин, також відкриття та функціонування окремих підприємств, майстерень і лабораторій з метою охорони інтересів держави та безпеки громадян [4].

Основна відмінність між дозвільною системою у широкому і у вузькому (або власному, спеціальному) розумінні полягає у об'єктах, щодо яких вона здійснюється, суб'єктах та процедурі одержання дозволу. Повний перелік предметів, матеріалів і речовин, підприємств, майстерень і лабораторій, на які поширюється дозвільна система у вузькому розумінні, наведено у зазначеному Положенні. Всі ж інші випадки, коли законодавством передбачається отримання дозволу в тому чи іншому вигляді, слід відносити до дозвільного порядку здійснення певних дій у широкому розумінні.

Щодо дозвільної системи функції органів публічної влади знаходять свій прояв переважно у виданні відповідних документів дозвільного характеру. Іншими словами, дозволяючи або забороняючи виконання тих чи інших дій, зазначені органи здійснюють тим самим дозвільну діяльність як специфічний вид своєї виконавчо-розпорядчої діяльності.

Під *дозволом* органу виконавчої влади розуміється офіційне санкціонування уповноваженими органами (їх посадовими особами) певних дій фізичних та юридичних осіб, яке проводиться в цілях забезпечення громадської безпеки, законності, охорони правопорядку, життя та здоров'я громадян [5, с. 274].

Найбільш поширеною формою адміністративної діяльності ОВС із надання послуг приватним особам у сфері відносин дозвільної системи є *видача спеціальних дозволів*. Такі дозволи зокрема видаються: підрозділами міліції громадської безпеки (як-от, видача дозволів на придбання і перевезення вогнепальної зброї, боєприпасів, інших предметів, на які поширюється дозвільна система); підрозділами ДАІ (наприклад, оформлення та видача дозволу на перевезення надгабаритних, великовагових вантажів); підрозділами ДМС (як-от, оформлення та видача дозволу на імміграцію в Україну іноземцям або особам без громадянства).

Наступною формою адміністративної діяльності ОВС із надання послуг приватним особам є *сертифікація* (у перекладі з латинської "certifico" означає "підтверджую", "засвідчую"), яка передбачає необхідність одержання заявником сертифіката (документа відповідності), що підтверджує якість реалізованої продукції відповідним стандартам чи іншим нормативно-технічним документам, а також наділяє таку особу правом маркування продукції спеціальним знаком відповідності.

В Законі України "Про підтвердження відповідності" сертифікація визначена як процедура, за допомогою якої визнаний в установленому порядку орган документально засвідчує відповідність продукції, систем якості, систем управління якістю, систем екологічного управління, персоналу встановленим законодавством вимогам [6].

Декрет Кабінету Міністрів України "Про стандартизацію і сертифікацію" від 10 травня 1993 р. визначає правові та економічні основи систем стандартизації та сертифікації, встановлює організаційні форми їх функціонування на території України. Відповідно до статті 13 цього нормативно-правового акту сертифікація продукції в Україні поділяється на обов'язкову та добровільну і здійснюється уповноваженими на те органами з сертифікації – підприємствами, установами і організаціями – зокрема з метою запобігання реалізації продукції, небезпечної для життя, здоров'я та майна громадян і навколишнього природного середовища [7].

Згідно зі статтею 15 цього ж документа обов'язкова сертифікація в усіх випадках повинна включати перевірку та випробування продукції для визначення її характеристик і подальший державний технічний нагляд за сертифікованою продукцією. При цьому випробування з метою обов'язкової сертифікації повинні проводитися акредитованими випробувальними лабораторіями (центрами) методами, які визначені відповідними нормативними документами, а за відсутності цих документів – методами, що визначаються органом з сертифікації чи органом, який виконує його функції.

Зазначимо, що обов'язкова сертифікація має стосуватися лише тієї продукції, яка має безпосередній вплив на життя та здоров'я людей, а також навколишнє природне середовище.

В органах внутрішніх справ надання послуг із обов'язкової сертифікації мають право здійснювати такі організаційні структури:

Державний центр сертифікації засобів охоронного призначення – державне підприємство, яке є структурним підрозділом Департаменту Державної служби охорони при МВС України, щодо сертифікації (як нової продукції так і такої, що була в користуванні) систем тривожної сигналізації (а саме: систем охоронної і охоронно-пожежної сигналізації);

охоронних теле- (відео-) систем; систем контролювання доступу; систем охоронної сигналізації транспортних засобів) та захисту панцерованих спеціалізованих автомобілів;

науково-дослідні установи системи МВС України щодо сертифікації зброї, конструктивно схожих із нею виробів, набоїв, виробів піротехнічних побутового призначення та феєрверків з видачею сертифікатів (за схемами згідно з ДСТУ 3413).

Однією із форм адміністративної діяльності ОВС із надання послуг суб'єктам господарської діяльності є *ліцензування*, яке передбачає процедуру одержання такими суб'єктами спеціального документа державного зразка (ліцензії – від латинського слова "licentia", що означає "право, дозвіл"), який видається уповноваженим на те органом публічної влади та в якому засвідчується право особи займатися певним видом діяльності.

Порядок здійснення дозвільної діяльності у формі ліцензування регламентується Законом України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" від 1 червня 2000 р. № 1775-III, де під ліцензією розуміється документ державного зразка, який засвідчує право ліцензіата (тобто суб'єкта господарювання, який одержав цей документ) на провадження зазначеного в ньому виду господарської діяльності протягом визначеного строку за умови виконання ліцензійних умов; під ліцензуванням – відповідна діяльність органу ліцензування, яка полягає у видачі, переоформленні та анулюванні ліцензій, видачі дублікатів ліцензій, веденні ліцензійних справ та ліцензійних реєстрів, контролі за додержанням ліцензіатами ліцензійних умов, видачі розпоряджень про усунення порушень ліцензійних умов, а також розпоряджень про усунення порушень законодавства у сфері ліцензування [8].

Зазначеним Законом запроваджено механізми подання заяви на отримання ліцензій, встановлено єдиний перелік видів діяльності, що підлягають ліцензуванню, визначено разову плату за видачу ліцензій, порядок здійснення державного нагляду та контролю у сфері ліцензування, а також підстави та механізм анулювання ліцензій.

Відповідно до пункту 1 переліку органів ліцензування, затвердженого постановою Уряду від 14 листопада 2000 р. № 1698, на МВС України, як орган ліцензування, покладаються повноваження щодо здійснення ліцензування таких видів господарської діяльності:

- виробництво та ремонт вогнепальної зброї невійськового призначення і боєприпасів до неї, холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, торгівля вогнепальною зброєю невійськового призначення та боєприпасами до неї, холодною зброєю, пневматичною зброєю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду;

- виробництво спеціальних засобів, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони та їх продаж;

- охоронна діяльність;

- діяльність, пов'язана з виробництвом, торгівлею піротехнічними засобами;

- діяльність, пов'язана з наданням послуг стрільбищами невійськового призначення та функціонуванням мисливських стендів [9].

Реєстраційні адміністративні послуги є однією із форм виконавчо-розпорядчої діяльності органів публічної влади, пов'язаної з реалізацією ними реєстраційних повноважень, яка становить комплекс дій із забезпечення повної, своєчасної і правильної реєстрації певних фактів у єдиних державних реєстрах; внесення до реєстраційних документів необхідних змін, доповнень та виправлень; поновлення втрачених та анулювання повторно складених реєстраційних документів; видачі спеціально уповноваженим органом (посадовою особою) відповідного реєстраційного документа (свідоцтва, посвідчення тощо), що підтверджує проходження реєстраційної процедури та надає заявникові певні права чи їх підтверджує.

Державна реєстрація як інститут адміністративного права у правовому полі України досить нове та недосліджене явище. Мабуть тому сьогодні законодавець не надто чітко тлумачить зазначену категорію.

Так, у статті 34 Закону України "Про дорожній рух" від 30 червня 1993 р. № 3353-XII визначено, що державна реєстрація транспортного засобу полягає у здійсненні комплексу заходів, пов'язаних із перевіркою документів, які є підставою для здійснення реєстрації, звіркою і, за необхідності, дослідженням ідентифікаційних номерів складових частин та оглядом транспортного засобу, оформленням і видачею реєстраційних документів та номерних знаків [10]. Тобто, у цьому Законі України державна реєстрація розуміється як здійснення комплексу заходів, пов'язаних із перевіркою документів, які є підставою для здійснення реєстрації, з подальшим оформленням і видачею реєстраційних документів.

У Законі України "Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні" від 11 грудня 2003 р. № 1382-IV термін "реєстрація громадянства України"

вживається у значенні внесення інформації до Єдиного державного демографічного реєстру про місце проживання або місце перебування особи із зазначенням адреси, за якою з особою може вестися офіційне листування або вручення офіційної кореспонденції [11].

У Законі України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. № 2235-III термін “реєстрація громадянства України” визначається як внесення запису про набуття особою громадянства України спеціально уповноваженим на те органом у відповідні облікові документи [12].

Можна навести й інші приклади, однак вже і з приведеного вище стає зрозумілим, що на даний час у чинному законодавстві не існує єдиного підходу до розуміння поняття “державна реєстрація”.

Тому, здійснивши аналіз наукових публікацій та чинних нормативно-правових актів, М.П. Гурковський сформулював таке, на наш погляд дуже вдале, визначення поняття “державна реєстрація”: це інститут адміністративного права, яким забезпечується фіксація фактів, явищ, відомостей чи певних матеріальних об’єктів з метою їх державного обліку і контролю, засвідчення дійсності й надання їм законного (легітимного) статусу, в результаті чого настають певні юридичні наслідки. Вона здійснюється у встановленому законодавством порядку органами публічної влади, на які покладено також обов’язки щодо ведення та належного функціонування відповідного державного реєстру [13, с. 34].

До суб’єктів реєстраційної діяльності (тобто органів публічної влади, діяльність яких спрямована на задоволення загального публічного інтересу у сфері реєстрації фактів, явищ, відомостей чи певних матеріальних об’єктів з метою їх обліку або надання їм законного статусу) зокрема слід віднести Міністерство внутрішніх справ України та Державну міграційну службу України.

Отже, у сфері внутрішніх справ реєстраційні адміністративні послуги надаються: підрозділами міліції громадської безпеки (зокрема, щодо переоформлення зброї за місцем її обліку з одного власника на іншого); підрозділами ДАІ (як-от, видача свідоцтва про реєстрацію колісних транспортних засобів у зв’язку з його пошкодженням або непридатністю, внесенням змін до реєстраційного документа або для виїзду за кордон); підрозділами ДМС (зокрема, щодо видачі довідки про реєстрацію особи в якості громадянина України).

Ще однією з форм адміністративної діяльності ОВС із надання послуг є, як було зазначено вище, *підтвердження (посвідчення) певного юридичного статусу особи та/або факту*. Роль підтвердження певного юридичного статусу або факту впливає зі значення цих правових інститутів для розвитку правових відносин та необхідності захисту прав і охоронюваних законом інтересів громадян та організацій.

Під *посвідчувальним провадженням* розуміється діяльність компетентних адміністративних органів щодо вирішення індивідуальних справ, пов’язаних з офіційним підтвердженням (посвідченням) від імені держави суб’єктивних прав, правового статусу або відповідності діяльності (дій) фізичної чи юридичної особи вимогам, встановленим законодавством, інших юридичних фактів [14, с. 180].

Процедура підтвердження (посвідчення) певного юридичного статусу особи та/або факту супроводжується видачею спеціально уповноваженим органом (посадовою особою) відповідного посвідчуючого документа (довідки, свідоцтва, посвідчення тощо), що надає заявникові певні права чи їх підтверджує.

У сфері внутрішніх справ підтвердження певного юридичного статусу особи та/або юридичного факту зокрема здійснюється: підрозділами ДАІ (наприклад, видача посвідчення водія на право керування транспортними засобами) та підрозділами ДМС (як-от, оформлення та видача тимчасового посвідчення громадянина України).

Розглянуті нами дозвільні, сертифікаційні, ліцензійні, реєстраційні та посвідчувальні провадження слід віднести до адміністративно-регулятивних процедур, пов’язаних із наданням дозвільно-реєстраційних послуг у сфері внутрішніх справ.

Характерні ознаки та зміст адміністративних послуг у сфері внутрішніх справ створюють об’єктивні передумови для участі в процедурах їх надання також інших органів публічної влади. Наприклад, суб’єктами надання адміністративних послуг у міграційній сфері відповідно до законодавства крім ДМС України можуть бути МВС України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство інфраструктури України, Адміністрація Державної прикордонної служби України, дипломатичні представництва й консульські установи України, місцеві органи влади та ін.

Тому актуальним є питання підтримання належної взаємодії суб’єктів надання адміністративних послуг у сфері внутрішніх справ. Так, згідно з пунктом 3 статті 10 Закону України “Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту” у разі виникнення сумнівів щодо достовірності інформації, необхідності у встановленні справжності й дійсності документів центральний орган виконавчої влади, що реалізує

державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, має право звертатися з відповідними запитами до Міністерства закордонних справ України, Служби безпеки України, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, які можуть сприяти встановленню справжніх фактів стосовно особи, особова справа якої розглядається [15].

Література

1. Голосніченко І.П., Черненко Л.М. Публічні послуги, що надаються міліцією, їх класифікація та проблема якості / І.П. Голосніченко, Л.М. Черненко // Наука і правоохорона. – 2008. – № 1. – С. 124-131.
2. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5203-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 76. – Ст. 3067.
3. Про затвердження Порядку забезпечення суб'єктів здійснення обов'язкового технічного контролю бланками протоколів перевірки технічного стану транспортного засобу та встановлення розміру плати за надання таких послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2012 р. № 146 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 16. – Ст. 590.
4. Про затвердження Положення про дозвільну систему: постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р. № 576. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
5. Словарь административного права / Бачило И.Л., Гандилов Т.М., Гришковец А.А. и др. – М.: Фонд "Правовая культура", 1999. – 320 с.
6. Про підтвердження відповідності: Закон України від 17 травня 2001 р. № 2406-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 32. – Ст. 169.
7. Про стандартизацію і сертифікацію: Декрет Кабінету Міністрів України від 10 травня 1993 р. № 46-93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 27. – Ст. 289.
8. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1775-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.
9. Про затвердження переліку органів ліцензування: постанова Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 46. – Ст. 2001.
10. Про дорожній рух: Закон України від 30 червня 1993 р. № 3353-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 31. – Ст. 338.
11. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 р. № 1382-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.
12. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
13. Гурковський М.П. Реєстраційна діяльність публічної адміністрації: організаційно-правовий аспект: монографія / М.П. Гурковський. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 204 с.
14. Машаров И.М. Административно-публичная деятельность в России. Проблемы правового регулирования: моногр. – М.: Юнити-Дана, 2009. – 239 с.
15. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 р. № 3671-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 16. – Ст. 146.

СТРУКТУРА ТА ДЖЕРЕЛА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ОСКАРЖЕННЯ ПОРУШЕНЬ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВИБОРИ

Кальченко С.В.

юрист

адвокатська компанія «Моор і партнери»

Стаття присвячена дослідженню усталених європейських стандартів оскарження порушень виборчого законодавства та розгляду справ про виборчі спори. У підсумку сформульовано визначення цього поняття, запропоновано структуру таких стандартів: нормативно правові-акти, які мають обов'язкову юридичну силу; правові акти, документи рекомендаційного характеру, прийняті міжнародними (європейськими) організаціями; рішення європейських юрисдикційних органів. Наведено перелік основних джерел цих стандартів.

Статья посвящена исследованию устоявшихся европейских стандартов обжалования нарушений законодательства о выборах и рассмотрения дел об избирательных спорах. В итоге сформулировано определение этого понятия, предложено структуру таких стандартов: нормативно-правовые акты, имеющие обязательную юридическую силу; правовые акты, документы рекомендательного характера, принятые международными (европейскими) организациями; решения европейских юрисдикционных органов. Приведен перечень основных источников этих стандартов.

The paper is dedicated to evaluation of well-recognized European standards in sphere of challenging electoral violations and examination of election related disputes. Eventually a definition of those standards has been enunciated. A structure of the standards concerned has been developed, including: normative and legal acts of binding force; non-regulatory legal acts, and documents adopted by international (European) institutions; and decisions of European judicial bodies. Also, a catalog of the main sources of those standards has been presented.

Ключові слова: європейські стандарти виборів, стандарти оскарження порушень виборчого законодавства, структура стандартів оскарження, джерела стандартів оскарження.

Стаття 5 Конституції України визначає Україну як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу [2]. Проголошений вищим політичним керівництвом України курс на активну інтеграцію у міжнародні та, зокрема, європейські міждержавні структури, що передбачає набуття у перспективі статусу держави-члена Європейського Союзу, вимагає врахування відповідними державними органами у їхній нормотворчій та правозастосовній діяльності загальновизнаних стандартів, на яких базуються правові системи країн усталеної демократії. Так, на необхідності врахування європейських стандартів вказується у Спільній заяві за результатами 16-го саміту Європейський Союз - Україна, що відбувся 25 лютого 2013 року [14].

Фахівці розглядають поняття «стандарт» як загальноприйнятий взірць, єдину типову форму організації, проведення, здійснення певної діяльності, а також прийнятний тип результату діяльності, який відповідає певним вимогам своєю якістю чи іншими властивостями [8, 413]. Отже, стандартом слід вважати еталон, шаблон, норматив, з характеристиками, властивостями або критеріями здійснення якого, узгоджується діяльність чи підсумковий результат такої діяльності.

Дослідженню тематики міжнародних та, зокрема, європейських стандартів виборів приділяють увагу українські та іноземні автори Ю.Б.Ключковський, Б.Я.Кофман, С.Г.Серьогіна, М.І.Смокович, М.І.Ставнічук, А.А.Стрижак, З. Тот та інші.

Так, Б.Я.Кофман під терміном «міжнародні виборчі стандарти» розуміє сукупність визнаних спочатку на міжнародному, а потім і на національному рівні правових норм і нормативних вимог, що мають різну правову силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), в яких узагальнено накопичений світовим співтовариством держав досвід нормативно-правової регламентації і регулювання суспільних відносин у сфері організації і проведення виборів, спрямованих на забезпечення одноманітного розуміння і застосування принципів і норм виборчого законодавства. Цей дослідник також відмічає, що міжнародні виборчі стандарти виступають як нормативна основа правозастосовної практики держав і їхніх органів і одночасно як один із правових засобів процесу реалізації норм виборчого законодавства [7, 7-8].

У загальному аспекті міжнародних (європейських) стандартів виборів (виборчих стандартів) фахівці розглядають більш вузьку тематику - стандартів оскарження рішень, дій або бездіяльності, які порушують виборче законодавство, та розгляду справ про виборчі спори. На наш погляд, причина застосування дослідниками саме такого підходу обумовлена

відсутністю єдиного джерела чи невеликої за обсягом групи однорідних джерел таких стандартів. Натомість вимоги, які визначають основні принципи, засади, порядок оскарження порушень, розгляду і вирішення справ про виборчі спори, розміщені у тих правових актах, документах та рішеннях відповідних органів, які традиційно вважаються джерелами стандартів виборів. Так, М.І.Смокович вказує, що виборче законодавство за сферою дії поділяється на дві великі групи: матеріальну та процесуальну. Водночас, вважає дослідник, ці групи під час розв'язання виборчих конфліктів взаємопов'язані, оскільки правильне та справедливе розв'язання виборчих конфліктів залежить від дотримання міжнародних стандартів як у матеріальному, так і в процесуальному законодавстві, які взаємодоповнюють одне одного. За такого підходу, М.І.Смокович відносить правила та принципи щодо судового контролю за виборами до загального масиву міжнародних стандартів захисту виборчих прав громадян [13, 8, 14].

Функціонування юридичних механізмів ефективного розгляду скарг та позовних заяв у спорах, які стосуються реалізації виборчих прав, є однією із найбільш вагомих гарантій вільних та справедливих виборів. Тож вважаємо, що дотепер тематика міжнародних (зокрема, європейських) стандартів оскарження порушень виборчого законодавства, як окремий об'єкт дослідження, недостатньо повно висвітлена фахівцями. Мета цієї статті полягає у формулюванні дефініції цього виду стандартів, визначення їх структури та джерел.

Дослідники пропонують різні підходи стосовно визначення поняття «міжнародні стандарти», основною ідентифікаційною ознакою яких є характер джерел таких стандартів. Так, С.Г.Серьогіна розглядає загалом три рівні європейських виборчих стандартів. Перший - «базовий рівень» стандартів становлять вимоги міжнародних актів універсального характеру, до яких відносяться: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та низка конвенцій. Другий - «регіональний рівень» європейських виборчих стандартів становлять вимоги міжнародно-правових актів, прийнятих у межах Ради Європи та Організації з безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ). До джерел стандартів цього рівня автор відносить передовсім документи ОБСЄ, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Водночас, вважає С.Г.Серьогіна, третій рівень європейських виборчих стандартів становлять вимоги, які діють виключно в межах Європейського Союзу насамперед щодо виборів до Європейського парламенту [12, 39-43]. М.І.Смокович вважає міжнародні стандарти правовими нормами, в яких закладені принципи і правила щодо належної підготовки, проведення виборів та визначення їх результатів, у тому числі й належного контролю за цим процесом [13, 7]. Отже, дослідник фактично обмежує масив джерел відповідних стандартів лише тими міжнародними договорами, які становлять частину національного законодавства держави, тобто – виключно нормативно-правовими актами. Вважаємо, що зазначений підхід невиправдано звужує сферу цих стандартів, виключаючи з них так-звані «недоговірні» стандарти.

Дослідники також розглядають міжнародні виборчі стандарти, враховуючи критерій їхньої обов'язковості для держави. Так, З.Тот вважає, що першоджерелами таких стандартів є міжнародні угоди, договори й інші міжнародні юридичні документи. На його думку, недоговірні стандарти походять від заяв (декларацій), висновків, спільних положень, рекомендацій. Незважаючи на те, що ці документи поки що не мають достатнього впливу на державну владу, політичні угоди створюють міжнародні виборчі стандарти. Такі стандарти, вказує З.Тот, містять резолюції Генеральної Асамблеї ООН, документи ОБСЄ, Європейської комісії «За демократію через право» (далі - Венеціанська комісія) Ради Європи [16, 10].

Стандарти, яким мають відповідати нормативно закріплені правила оскарження рішень, дій або бездіяльності, що порушують виборче законодавство, не є усталеними і стали об'єктом уваги фахівців лише в останні роки. Тож результатам окремих досліджень українських науковців бракує чіткості та обґрунтованості у визначенні змісту відповідних понять. Зокрема, М.І.Смокович дійшов висновку про те, що такими міжнародними стандартами є установлені міжнародним уповноваженим органом рекомендаційні правила (регулятори) щодо оскарження порушень виборчого законодавства та розгляду виборчих спорів адміністративними судами [13, 7]. На наш погляд, наведена позиція автора не є повністю виправданою, оскільки, по-перше, той стандарт, який закріплений відповідним нормативно-правовим актом і є частиною національного законодавства, не може розглядатись таким, що встановлює «рекомендаційне» правило. По-друге, не у кожній державі функціонує гілка «адміністративних судів». По-третє, окрім судового порядку, існує позасудовий порядок розгляду справ про виборчі спори, якого також стосуються відповідні стандарти, що фактично лишилось поза межами запропонованого визначення.

Вважаємо, що міжнародними стандартами оскарження порушень виборчого законодавства та розгляду справ про виборчі спори є правові принципи, вимоги, норми, що мають обов'язкову юридичну силу або рекомендаційний характер, які закріплені у

міжнародних договорах, визнані міжнародними організаціями, сформульовані у рішеннях міжнародних юрисдикційних органів. Ці стандарти є результатом систематизації та узагальнення набутого досвіду держав, міжнародних організацій, міжнародних юрисдикційних органів щодо здійснення нормотворчої та правозастосовної діяльності у визначенні засад, оптимальних форм, порядку розгляду й вирішення справ, пов'язаних з організацією та проведенням виборів, з метою якнайповнішої реалізації та ефективного захисту прав, свобод та інтересів учасників виборів.

Україна є членом Ради Європи, членом Венеціанської комісії, учасником ОБСЄ. Тож, розглядаючи питання міжнародних стандартів оскарження рішень, дій або бездіяльності, які порушують законодавство про вибори, та розгляду справ про виборчі спори, вважаємо за доцільне обмежитись дослідженням існуючих європейських стандартів у цій сфері.

Єдиний правовий акт, що встановлює такі стандарти на сьогодні ще не прийнятий. Але аналіз міжнародних правових документів дає нам змогу зробити висновки про те, що до джерел європейських стандартів оскарження порушень законодавства про вибори та розгляду справ про виборчі спори відносяться:

- 1) нормативно правові-акти, які мають обов'язкову юридичну силу;
- 2) правові акти, документи рекомендаційного характеру, прийняті міжнародними (європейськими) організаціями;
- 3) рішення європейських юрисдикційних органів.

Зокрема до нормативно-правових актів, які мають обов'язкову юридичну силу, передовсім слід віднести Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Згідно з частиною 1 статті 9 Конституції України зазначена Конвенція є частиною національного законодавства України, оскільки згода на обов'язковість її надана Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. Згідно зі статтею 1 цього Закону Україна повністю визнає на своїй території дію статті 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання компетенції Європейської комісії з прав людини приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи про порушення Україною прав, викладених у Конвенції, та статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [1]. Таким чином, положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як частина національного законодавства нашої держави мають обов'язкову юридичну силу.

Розглядаючи правові акти, документи рекомендаційного характеру, прийняті міжнародними (європейськими) організаціями, як джерела європейських стандартів оскарження порушень законодавства про вибори та розгляду справ про виборчі спори, слід вказати на відповідні документи органів Ради Європи. Зокрема, відповідно до статті 1 Статуту Венеціанської комісії, вона є незалежним консультативним органом, що співпрацює з державами-членами Ради Європи, із заінтересованими державами, які не є членами Ради Європи, міжнародними організаціями та установами. Як вказується у статті 3 Статуту Венеціанської комісії, цей орган проводить дослідження, готує висновки, проекти рекомендацій, законів та міжнародних договорів. Венеціанська комісія у межах своїх повноважень надає висновки на запит органів Ради Європи, зокрема - Комітету Міністрів, Парламентської асамблеї, Конгресу місцевих та регіональних влад Європи, Генерального Секретаря чи на запит держави чи міжнародної організації або установи, які беруть участь у її роботі [15]. Тож зі змісту положень Статуту Венеціанської комісії слідує, що вона є дорадчим, консультативним органом Ради Європи. Відтак, правові висновки, позиції, представлені у її документах - не мають обов'язкової юридичної сили. Водночас у цих документах систематизовано та узагальнено накопичений досвід держав у здійсненні ними нормотворення та правозастосування у визначенні засад, оптимальних форм, порядку реалізації відповідної діяльності. Через це правові рекомендації, сформульовані у документах Венеціанської комісії, визнаються державами як усталені стандарти такої діяльності та її результатів.

Слід також зазначити, що при розгляді справ, безпосередньо пов'язаних із порушенням виборчого права, документи Венеціанської комісії враховуються Європейським судом з прав людини. Такі підходи простежуються в рішеннях у справах «Суховецький проти України» [11], «Петков та інші проти Болгарії» [10]. Врахування та застосування Європейським судом з прав людини правових рекомендацій Венеціанської комісії також підтверджує коректність висновку щодо віднесення відповідних рекомендацій до категорії європейських стандартів.

Слід вказати на такі документи Венеціанської комісії як Кодекс належної практики у виборчих справах [6], Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі [5, 81], Європейський виборчий доробок [5, 12], Доповідь з питань скасування результатів виборів [4]. Вважаємо, що до джерел відповідних стандартів, які мають рекомендаційний характер, слід віднести також і деякі акти ОБСЄ, у тому числі Документ Копенгагенської Наради Конференції щодо людського виміру 1990 року [3].

До джерел європейських стандартів оскарження порушень законодавства про вибори та розгляду справ про виборчі спори ми відносимо також рішення відповідних юрисдикційних органів. Зазначимо, що частина 1 статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що держави-члени Ради Європи зобов'язуються виконувати остаточні рішення Європейського суду з прав людини в будь-яких справах, у яких вони є сторонами [1]. Таким чином, правові висновки цього Суду є обов'язковими для держави тоді, коли відповідна держава є стороною у справі, яка розглядалась Судом.

Окремої уваги заслуговує питання щодо врахування практики Європейського суду з прав людини у випадках, коли відповідна держава не є стороною у справі. Зазначимо, що згідно з приписом частини 1 статті 32 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод юрисдикція цього Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування цієї Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд [1]. Отже, держава має враховувати правові позиції Європейського суду з прав людини стосовно визначення змісту положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, порядку її застосування, навіть у тих випадках, коли держава не є стороною у відповідній справі. Відзначимо, що саме такий підхід втілено у положення законів України.

Так, відповідно до частини 1 статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику цього Суду як джерело права [18]. Як зазначено у частині 2 статті 8 Кодексу адміністративного судочинства України, адміністративний суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [17].

Отже, практика розгляду Європейським судом з прав людини справ про порушення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та протоколів до неї містить значний за обсягом масив визнаних стандартів та критеріїв, яким мають відповідати національне законодавство у сфері оскарження рішень, дій або бездіяльності, які порушують виборче законодавство, та розгляду справ про виборчі спори.

Необхідно підкреслити, що попри різну правову природу наведених вище джерел європейських стандартів (обов'язкова юридична сила або рекомендаційний характер), різний статус органів, які приймають чи затверджують відповідні правові акти, документи чи рішення, усі стандарти тісно пов'язані між собою. Так, Венеціанська комісія формулює ці стандарти, виходячи зі змісту положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях здійснює тлумачення відповідних конвенційних положень, чим створює правові еталони, яким має відповідати нормотворча і правозастосовна практика у державах-членах Ради Європи. Таким чином, дослідження конвенційних положень як відповідних стандартів потрібно здійснювати з огляду на відповідну практику Європейського суду з прав людини.

Слід відзначити, що нині у середовищі науковців, практиків, представників центральних виборчих комісій європейських держав сформувалась вже ustalena позиція щодо необхідності системного врахування усіх джерел відповідних стандартів. Зокрема у підсумковій резолюції 10-ої Європейської конференції організаторів виборів, що відбулася 26-27 липня 2013 року за підтримки Венеціанської комісії, наголошується на важливості взаємозв'язку та взаємовпливу Кодексу належної практики у виборчих справах і практики Європейського суду з прав людини. У цьому документі також вказується, що практика національних судів та виборчих комісій повинна узгоджуватись із практикою Європейського суду з прав людини, а також формуватись з урахуванням основних принципів Кодексу належної практики у виборчих справах [9].

Література

1. Відомості Верховної Ради України, 1997, № 40, ст. 263.
2. Голос України, 1996, 07, 13.07.96 № 128.
3. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/odihr/elections/item/14304>

4. Доповідь з питань скасування результатів виборів (Report on the Cancellation of Election Results) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD\(2009\)054-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD(2009)054-e.pdf)
5. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права.: Матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДІПЛ, ПАРЕ / За ред. Ключковського Ю. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 340 с.
6. Кодекс належної практики у виборчих справах (Code of Good Practice in Electoral Matters) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDL-AD\(2002\)023rev-ukr.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDL-AD(2002)023rev-ukr.pdf)
7. Кофман Б.Я. Міжнародні виборчі стандарти та їх імплементація в законодавство України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Маріупольський державний університет. — Маріуполь., 2012. — 24 с.
8. Новий тлумачний словник української мови // у трьох томах, том 3 // укладачі: професор Яременко В.В., к.філ.н. Сліпушко О.М. – К., Видавництво «Аконіт». – 864 с.
9. Підсумкова резолюція учасників 10-ої Європейської конференції організаторів виборів (Synopsis of the 10th European Conference of Electoral Management Bodies) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL\(2013\)004syn-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL(2013)004syn-e)
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Петков та інші проти Болгарії» (Case of Petkov and others v. Bulgaria) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=petkov&sessionid=67091110&skin=hudoc-en>
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Суховецький проти України» (Case of Sukhovetskyu v. Ukraine) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-72893>
12. Серьогіна С.Г. Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України // «Вісник Центральної виборчої комісії». - № 1 (7) – 2007 р. – С. 38–44.
13. Смокович М.І. Врегулювання виборчих відносин: міжнародні стандарти // «Вісник Вищого адміністративного суду України». - № 4 – 2012 р. – С. 3-16.
14. Спільна заява 16-го саміту ЄС-Україна (16th EU-Ukraine Summit: Joint Statement) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/foraff/135667.pdf
15. Статут Європейської комісії за демократію через право (Revised Statute of the European Commission for Democracy through Law) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_01_Statute
16. Тот З. Судовий захист виборчих прав громадян // «Вісник Центральної виборчої комісії». - № 2-3 (16-17) – 2009 р. – С. 9–13.
17. Урядовий кур'єр, 2005, 08, 17.08.2005 № 153-154
18. Урядовий кур'єр, 2006, 03, 30.03.2006 № 60.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В ЦИВІЛЬНІЙ АВІАЦІЇ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Нашинець-Наумова А.Ю.

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного і адміністративного права Національного авіаційного університету

Проаналізовано систему правового регулювання інформаційної безпеки в цивільній авіації на прикладі окремих держав світу. Автор пропонує розглядати інформаційну безпеку в цивільній авіації в двох площинах, з одного боку, як безпосередньо захист інформації на об'єктах повітряного транспорту, з іншого – як захист інформаційних систем, які фактично є засобом передачі інформації.

Проаналізована система правового регулювання інформаційної безпеки в гражданской авиации на примере отдельных стран мира. Автор предлагает рассматривать информационную безопасность в гражданской авиации в двух плоскостях, с одной стороны, как непосредственно защиту информации на объектах воздушного транспорта, с другой – как защита информационных систем, которые фактически являются средством передачи информации.

The system of legal regulation of information security in civil aviation by the example of countries. The author proposes to consider information security in civil aviation in two dimensions on the one hand, as a direct information security at the facilities of air transport on the other – as the protection of information systems, which actually is a means of transmitting information.

Ключові слова: інформаційна безпека, цивільна авіація, повітряний простір.

Постановка проблеми. Україні у спадок від Радянського Союзу залишилась така система законодавства, що потребувала кардинального моніторингу й приведення її відповідно до нових соціальних, економічних і політичних умов.

Процес реформування національної правової системи відбувався на тлі зародження нових галузей права, а розвиток і впровадження новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій призвів до науково-технічної революції, що сприяла виникненню інформаційних відносин та, як наслідок, обумовив необхідність їх правового регулювання і відокремлення самостійної галузі права – інформаційного права.

Зважаючи, що інформаційна проблематика є транснаціональною, особливого значення для розвитку правової системи України набуває не лише узгодження з міжнародними стандартами, а й збереження національного інформаційного ресурсу від протиправних посягань, реалізації положень державної інформаційної політики і впровадження новітніх технологій забезпечення інформаційної безпеки. Нині інформаційні відносини в Україні урегульовані значною кількістю нормативно-правових актів різної юридичної сили. Водночас інформаційне законодавство України не є ефективним, оскільки характеризується безсистемністю, фрагментарністю, колізійністю норм права та домінуванням підзаконних нормативно-правових актів щодо законів. Окрім того, більшість нормативно-правових актів, що регулюють інформаційні відносини в Україні, були прийняті ще до набрання Конституцією України 1996 року чинності, внаслідок чого деякі норми не відповідають конституційним положенням. Знаковим можна вважати ухвалення Доктрини інформаційної безпеки України та законів України «Про доступ до публічної інформації» [1] і «Про захист персональних даних» [2].

Аналіз останніх досліджень. Під час написання статті автор використовувала роботи науковців, що переймаються проблемами інформаційного права, кодифікації інформаційного законодавства, питаннями захисту інформації, інформаційної безпеки, зокрема: Арістової В.Б. [3], Бачило І.Л. [4], Брижка В.М. [5], Калюжного Р.А. [6], Копилова В.А. [7], Кормича Б.А. [8], Марущака А.І. [9], Цимбалюка В.С. [10], Швеця М.Я. [11] та інших.

Мета статті. Метою даного дослідження є комплексне вивчення проблем правового регулювання інформаційної безпеки в цивільній авіації.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку цивільної авіації в Україні особлива роль приділяється новітнім інформаційним технологіям. У зв'язку з цим посилюється необхідність наукового обґрунтування нової методології дослідження процесів формування та розвитку теорії інформаційно-аналітичного забезпечення в системі цивільної авіації [12, 105].

Сьогодні цивільна авіація є складовою частиною єдиної транспортної системи України. Роль цивільної авіації в загальному транспортному комплексі визначається її можливістю забезпечити набагато більшу порівняно з іншими видами транспорту швидкість перевезень пасажирів, вантажів та пошти, що особливо виражається під час виконання перевезень на

великі відстані. Забезпечення надійного транспортного зв'язку між населеними пунктами, аеропортами, вантажними терміналами вимагає чіткої координації роботи цивільної авіації з суміжними видами транспорту. Враховуючи розвинуту мережу аеропортів та аеродромів і водночас відсутність швидкісних трас наземних видів транспорту, цивільна авіація в межах України може бути достатньо конкурентоспроможною на ринку пасажирських перевезень вже починаючи з відстаней 200 - 300 кілометрів.

Вступ України до Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) став першим кроком, з якого розпочався вихід національної цивільної авіації на міжнародний ринок авіаційних перевезень та авіаційних робіт. Вигідне географічне положення України на перетині шляхів з Європи в Азію, з Півночі на Південь на фоні переважання і перенасиченості європейських транспортних вузлів створює передумови для її інтеграції в світову авіатранспортну систему, а наявність потужної авіаційної промисловості дає змогу розраховувати на інтеграцію у сферу розробки, виробництва та ремонту сучасної авіаційної техніки [13].

Проблема забезпечення міжнародної інформаційної безпеки в цивільній авіації в Україні та країнах Європи та Азії, розглядається поряд з іншими проблемами становлення світового інформаційного суспільства. «Ще у серпні 2000 року Всесвітня федерація учених на 25-ій сесії серед загроз людству на перше місце поставила загрозу міжнародній інформаційній безпеці. Генеральна Асамблея ООН тричі закликала членів світової спільноти обговорити проблеми міжнародної інформаційної безпеки та створити міжнародні механізми заборони інформаційної зброї, попередження глобальних і локальних інформаційних війн та використання інформації з метою, що є несумісною з міжнародною інформаційною безпекою. За оцінками експертів головним супротивником вирішення цих проблем є лідери у галузі інформаційних технологій, які домінують в інформаційній сфері і керуються відомим принципом: хто володіє інформацією, той править світом. На сьогодні боротьба за міжнародну інформаційну безпеку – це боротьба за безпеку національних інформаційних просторів» [14, 67]. Забезпечення інформаційної безпеки в цивільній авіації було визнано глобальною проблемою сучасності відповідно до Резолюції 54/49 ООН «Досягнення у сфері інформатизації і телекомунікації в контексті міжнародної безпеки» від 1 грудня 1999 року. Представники різних країн наголошували, що використання нових інформаційних технологій і засобів впливу високорозвинених країн на менш технологічні країни світу призвело до зміни глобального і регіонального балансу сили, обумовило нові сфери конфронтації між традиційними і новими центрами глобального протистояння, уможливило досягнення переваг в інформаційних технологіях і засобах маніпулювання суспільною свідомістю для широкомасштабної експансії із застосуванням не обмежених міжнародним правом видів озброєнь [15, 58]. Отже, актуальність таких проблем, як інформаційно-технологічний дисбаланс, інформаційна ізоляція окремих регіонів, країн, а також негативний вплив інформаційних технологій, акцентується не тільки ЮНЕСКО, а й іншими міжнародними організаціями, зокрема ООН.

Отже, розглянемо конкретніше питання правового забезпечення інформаційної безпеки цивільної авіації на прикладі різних країн світу.

В Албанії розвиток і функціонування повітряного транспорту регламентується Законом 10/040 від 12/22/2008 «Повітряний Кодекс Республіки Албанія» і ґрунтується на трьох базових рівнях: рівень стратегії представляє Міністерство суспільних робіт, транспорту та телекомунікації. Рівень регулювання транспорту і зв'язку представляє Управління цивільної авіації; рівень авіаіндустрії включає авіакомпанії, ремонтні компанії, управління повітряним рухом, аеропорти та допоміжні структури. Албанія також веде переговори про укладання двосторонніх і багатосторонніх угод в сфері повітряного транспорту, також співробітничав в рамках Міжнародної організації цивільної авіації з державами-членами цієї організації. Повітряний Кодекс Республіки Албанія визначає основні принципи розвитку сучасної авіації та його перспективи [16, 72].

Правові рамки, які регулюють цивільну авіацію в Болгарії, ґрунтуються на загальних принципах міжнародного права. Вони створені на основі міжнародного повітряного права і діють в системі принципів та норм, створюючи правовий режим для використання повітряного простору. Правова база регулює стосунки між державами, використовуючи повітряний простір. У неї є певна специфіка, пов'язана з джерелами міжнародного повітряного права, яка регулює контакти між державами відносно польотів різних повітряних судів. Ця специфіка визначається наступними принципами міжнародної цивільної авіації, які також поширюються і на національні правові рамки: повний і винятковий суверенітет держави в його повітряному просторі; свобода польотів повітряних судів всіх держав в міжнародному повітряному просторі; забезпечення надійності і безпеки цивільної авіації. Відповідно до цих принципів, джерела міжнародного повітряного права (багатобічні і двосторонні міжнародні угоди) через свої положення, правила, практику і стандарти регулюють зокрема і

недвозначно взаємини між державами в управлінні своїми повітряними судами, службою повітряного руху, авіап перевезеннями пасажирів, вантажів або пошти і забезпечують надійність і безпеку цивільної авіації. Ці положення зобов'язали держави встановлювати певні правила діяльності фізичних і юридичних осіб, які беруть участь в наданні міжнародних повітряних послуг. Об'єм державного регулювання цивільної авіації в Болгарії включає розвиток і технічне поліпшення інфраструктури цивільної авіації; запобігання і нейтралізацію реальних та потенціальних загроз національним інтересам у сфері цивільної авіації; захист інформації, яка стосується використання повітряного простору; реструктуризацію і підтримку необхідного адміністративного ресурсу та персоналу; забезпечення мобілізаційної готовності цивільної авіації [16, 89].

У Греції управління цивільної авіації функціонує в рамках Міністерства інфраструктури, транспорту та комунікацій. Його місією є організація, розвиток і контроль транспортної інфраструктури країни, а також подача пропозицій до Міністерства, що стосуються формулювання загальної політики індустрії повітряних перевезень. Поряд з правовими рамками, заснованими на ІКАО, а також будучи державою-членом ЄС, Греція слідує правилам єдиного європейського повітряного простору (SES), а саме: ЄС 594/2004 «Рамки для створення єдиного європейського повітряного простору»; ЄС 551/2004 «Організація і використання повітряного простору»; ЄС 552/2004 «Операційна сумісність європейської мережі управління повітряним рухом». Нормативна регламентація, що стосується безпеки цивільної авіації, складається з наступних актів: «Національна програма безпеки цивільної авіації», що включає «Правила безпеки національної цивільної авіації» і відповідного керівництва по технічній безпеці; «Правила безпеки національної цивільної авіації» встановлюють стандарти безпеки, в тому числі і інформаційної, що стосуються загальних заходів безпеки і процедур по запобіганню незаконному втручанню в діяльність цивільної авіації; «Керівництво по технічній безпеці» конкретизує стандарти безпеки, передбачені правилами безпеки національної цивільної авіації і дає детальні рекомендації по здійсненню відповідних заходів безпеки і процедур [16, 94].

У Сербії функції уповноваженого органу з питань цивільної авіації виконує Директорат цивільної авіації Республіки Сербія, який з 1 січня 2007 р. є наступником Директорату цивільної авіації держави Сербії і Чорногорії, створеної 1 січня 2004 р. Тому робляться постійні зусилля із ратифікації міжнародних угод і гармонізації національного законодавства з нормативними актами Міжнародної організації цивільної авіації, Європейської Спільноти, а також з правилами таких європейських агентств, як Європейське агентство цивільної авіації та Європейське агентство щодо безпеки повітряного руху. Завданням Директорату цивільної авіації є вироблення і проведення політики застосування нормативів і надання послуг для розвитку та підтримки на високому рівні безпеки цивільної авіації. На Директорат цивільної авіації також покладений обов'язок нагляду за тим, щоб підприємства цивільної авіації виконували відповідні закони, правила і нормативи. Законодавча база державного регулювання цивільної авіації Республіки Сербія включає: «Норми визначення внутрішніх правил Директорату цивільної авіації Республіки Сербія при наймі на роботу», «Правила внутрішнього розпорядку Директорату цивільної авіації Республіки Сербія»; «Інструкцію про видання регламенту Директорату цивільної авіації Республіки Сербія»; «Інструкцію про процедуру ухвалення рішення про видачу, продовження і підтвердження ліцензії інспектора» тощо [16, 105].

Цивільна авіація в Молдові є стратегічним сектором національної економіки, а її стабільний розвиток є пріоритетом для Республіки Молдова. «Стратегія розвитку цивільної авіації на 2007-2015 роки» систематизує діяльність в сфері цивільної авіації в спробі створити умови і механізми для розвитку цього сектора, виходячи з існуючого рівня розвитку цієї галузі, стратегічних завдань національної економіки і перспектив розвитку цивільної авіації на 2007-2015 роки. Головні завдання і функції Управління цивільної авіації визначені в законі про цивільну авіацію №1237 - XIII і в положенні про управління цивільної авіації, схвалене рішенням уряду №1058 1998 р., який відповідає стандартам і вимогам Міжнародної організації цивільної авіації, Європейської конференції цивільної авіації, Об'єднаного управління цивільної авіації. В цілях ефективного досягнення вищезгаданих завдань, управління направляє свою діяльність в наступних напрямках: розвитку партнерства в авіаційних колах з метою використання світових досягнень та практики управління; розширення послуг, що надаються національними авіалініями; впровадження в усіх сферах національної системи повітряного транспорту нових норм і правил, спрямованих на підвищення рівня надійності польотів і авіаційної безпеки, а також для підвищення операційної ефективності; нагляд за дотриманням встановлених норм і стандартів, включаючи втручання в регулювання технологічних процесів і вжиття відповідних заходів; ефективне використання державної власності, що знаходиться в управлінні авіаційних

підприємств; підтримка проектів розвитку авіаційних підприємств; забезпечення доступності авіаційних послуг; підвищення конкурентоспроможності національних авіаліній на зовнішніх ринках повітряних перевезень; забезпечення вільної конкуренції на ринку і рівність відносно авіапідприємств. Безпрецедентний розвиток цивільної авіації та міжнародного законодавства в цій галузі примушує держави проводити політику уніфікації і гармонізації власного національного законодавства з міжнародними нормами щодо досягнення прийнятного рівня безпеки польотів у світі. В результаті в Молдові була створена нормативна база, яка регулює діяльність в сфері цивільної авіації на основі введення визнаних міжнародних норм і стандартів. Республіка Молдова включила в національне законодавство ряд об'єднаних авіаційних нормативів, що стосуються стандартів ІКАО в галузі сертифікації повітряних суден, підтримки придатності повітряних суден до польоту, найму і ліцензування персоналу. У Молдові прийняті 27 спільних об'єднаних авіаційних правил, які істотно наближають внутрішнє законодавство до європейського [16, 111].

Повітряні перевезення в Туреччині здійснюються відповідно до Закону «Про турецьку цивільну авіацію» №2920, а також в рамках адміністративно-технічних правил та інструкцій щодо повітряних перевезень. Відносно авіаційної промисловості, що вимагає передових технологій і особливої якості, Туреччина бере участь в різних організаціях для того, щоб стежити за розвитком міжнародної авіації і відповідати вимогам сучасності. Повітряні перевезення здійснюються відповідно до національного і міжнародного законодавства. Після набрання чинності закону №5431 «Щодо організації та завдань Генерального управління цивільної авіації», Генеральне управління цивільної авіації було реорганізоване так, щоб забезпечити безпеку повітряних перевезень на оптимальному рівні в повній відповідності з міжнародними правилами і стандартами [16, 123].

У Франції відповідно до Кодексу цивільного і комерційної авіації державне регулювання діяльності аеропортів здійснюється Генеральною дирекцією цивільної авіації, що входить до складу Міністерства інфраструктури і транспорту та має регіональні управління на місцях.

Кодексом регламентовано кілька організаційно-правових форм аеропортів.

Державний аеропорт функціонує на базі державного майна. Майно, обладнання і комунікації можуть здаватися в концесію; недержавний аеропорт управляється власником, може мати договір з державою. За класифікацією всі аеропорти Франції діляться на три групи: аеропорти Парижа, великі аеропорти в провінції і заморських територіях, провінційні місцеві аеропорти та аеродроми. Загальна кількість комерційних аеропортів – 87, а кількість обслуговуваних ними пасажирів перевищує 70 млн. осіб на рік. Управління столичними аеропортами централізоване і здійснюється «Адміністрацією аеропортів Парижа» – фінансово-незалежною організацією, яка є юридичною особою, що має власне майно і, що знаходиться у веденні Міністерства транспорту. У її функції входить експлуатація та розвиток всіх аеропортів в радіусі 50 км від столиці, управління аеропортами паризького регіону, в тому числі аеропортами Шарль де Голль, Орлі, Бурже і ще 15 аеропортами цього регіону, а також низкою аеропортів другого рівня, які використовуються малою авіацією. Підприємство несе відповідальність за експлуатацію і розвиток аеропортів, розташованих у паризькому регіоні, регулювання повітряного руху в зоні аеродромів, наземне обслуговування пасажирів, вантажів, пошти. Підприємство управляється Радою директорів, що складається з представників державних органів, кваліфікованих фахівців і представників роботодавців.

Рада директорів затверджує загальну політику, має право отримувати доходи для покриття адміністративних витрат, витрат на ремонт, поточну експлуатацію і розвиток аеропортів, може укладати всі види контрактів, договорів та комерційних угод, призначати членів вищого управлінського персоналу.

Управління іншими 39 аеропортами уряд Франції делегувало місцевим торгово-промисловим палатам (ТПП) у формі концесійного договору. Концесіонер забезпечує експлуатацію аеропорту і його реконструкцію від імені держави. Концесіонеру дозволяється використовувати аеропортові збори і збирати плату за інші послуги. Велика частина статутного капіталу цих аеропортів через ТПП на місцях належить муніципалітетам. Таким чином, у Франції аеропорти відокремлені від авіакомпаній і є самостійними господарюючими об'єктами. Столичні аеропорти Франції управляються державою централізовано на основі спеціального уряду, при цьому у вищому керівному органі цих аеропортів забезпечується колегіальне представництво органів державного управління всіх рівнів, кваліфікованих фахівців і трудового колективу. Інші аеропорти управляються муніципалітетами через торговельно-промислові палати на місцях [17].

У Великобританії державними органами управління та регулювання є Міністерство транспорту (МТ) і не входять до його складу економічно самостійне Управління цивільної авіації (CAA). МТ здійснює такі основні функції з управління цивільною авіацією: розробка і проведення спільної політики щодо діяльності англійських авіакомпаній, аеропортів країни й

самого САА; відповідальність за міжнародні відносини у сфері цивільної авіації; контроль рівня авіаційного шуму та охорона навколишнього середовища; прийняття законодавства в галузі цивільної авіації, включаючи норми з безпеки польотів; розслідування льотних пригод. Управління цивільної авіації Великобританії (САА) є одночасно регулюючим органом та громадським, економічно самостійним підприємством у сфері послуг. Воно несе відповідальність: за організацію національного повітряного простору (спільно з Міністерством оборони) в галузі Управління повітряним рухом і зв'язку; економічне регулювання галузі, включаючи видачу ліцензії на експлуатацію авіаліній, ліцензування туристичних агентств та затвердження авіатарифів і ряду аеропортових зборів; безпеку польотів, умов експлуатації, включаючи ліцензування льотного складу та аеродромів, а також сертифікацію авіакомпаній і літаків; проведення експертизи в цивільній авіації з міжнародних та внутрішніх перевезень; захист інтересів споживачів послуг повітряного транспорту; задоволення запитів приватної авіації; економічні та наукові дослідження, збір та публікація статистичних даних, надання консультаційних послуг; підготовку кадрів і організацію роботи адміністрації цивільної авіації на іноземних територіях. У Великобританії на основі Акту про управління аеропортами Адміністрації британських аеропортів підвідомчі тільки лондонські аеропорти. Основне завдання цієї Адміністрації – організація і контроль за діяльністю аеропортів. Керує нею Адміністративна рада, члени якого призначаються міністром транспорту. У 1987 р. англійський уряд передав приватному сектору 7 головних аеропортів країни, на які припадало 70% пасажирських та 85% вантажних авіаперевезень. Таким чином, у Великобританії аеропорти відокремлені від авіакомпаній і є самостійними господарюючими суб'єктами [18].

Висновки. Основні напрями державного контролю та правового регулювання інформаційної безпеки цивільної авіації зводяться до розробки довгострокових і короткострокових програм розвитку повітряного транспорту, фінансування технічного розвитку та наукових досліджень, утвердженню та контролю за рівнем тарифів на повітряні перевезення тощо. Для здійснення цих функцій у всіх промислово-розвинених країнах створена і діє система державних органів та установ. Не дивлячись на те, що країни регіону володіють різними ресурсами, мають різні інтереси і завдання у сфері цивільної авіації, їм необхідно зміцнювати співпрацю, щоб спільно протистояти викликам завтрашнього дня. Тому національним парламентам необхідно мобілізувати свої зусилля для того, щоб допомогти здолати наявні перешкоди і поліпшити регулюючі механізми з метою підвищення ефективності реалізації спільних проектів і програм та вироблення нових.

Література

1. Про доступ до публічної інформації: Закон України // Урядовий кур'єр. – 15.02.2011. – № 28.
2. Про захист персональних даних: Закон України // Голос України. – 16.09.2010. – № 172.
3. Арістова І.В. Роль органів внутрішніх справ України у становленні інформаційного суспільства та інформаційної держави / І.В. Арістова // Збірник праць науковців у галузі права. До 70-річчя О.М.Бандурки / За загальною редакцією К.Б. Левченко. – К.: Юрисконсульт, 2007. – С.24-36.
4. Бачило І.Л. Информационное право: актуальные проблемы теории и практики / И.Л. Бачило. – М.: Юрайт. – 2008. – 435 с.
5. Брижко В.М. Теорія і практика інформаційного права: методологія кодифікації інформаційного законодавства України / В.М. Брижко // Правова інформатика. – 1(37)/2013. – С.70.
6. Інформаційне право України: концептуальні основи формування / Р.А. Калюжний [и др.] // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – №3(6). – 2001. – С. 234-244.
7. Інформаційне право (основи теорії і практики / В.С. Цимбалюк. – К.: Освіта України, 2010. – 388 с.
8. Основи інформаційного права України: Навч. посіб. / За ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного та П.В. Мельника. – К.: Знання, 2004. – 268 с.
9. Копылов В.А. Информационное право / В.А. Копылов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 512 с.
10. Кормич Б.А. Информационная безопасность: организационно-правовые основы: учеб пособие / Б.А. Кормич. – К: Кондор, 2004. – 324 с.
11. Марущак А.І. Інформаційне право: Доступ до інформації: Навчальний посібник / А.І. Марущак. – К: КНТ, 2007. – 532 с.

12. Соколов А.В. Розвиток інформаційного забезпечення системи державного управління: Монографія / А.В. Соколов. – Київ, 2010. – 240 с.
13. Про серйозні недоліки в роботі та невідкладні заходи щодо поліпшення діяльності цивільної авіації: Постанова КМУ. – № 1587 від 28.12.1996.
14. Ліпкан В.А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: Навчальний посібник / В.А. Ліпкан. – К.: КНТ, 2006. – 280 с.
15. Олійник О.В. Організаційно-правові засади захисту інформаційних ресурсів в Україні: Монографія / О.В. Олійник. – Київ, 2010. – 226 с.
16. Федоров Л.С. Управління і регулювання на транспорті / Л.С. Федоров. – М.: ГУУ, 2013. – 274 с.
17. Транспортная система Франции : Электронный ресурс : [Режим доступа] <http://france-ai.ru/transportnaya-sistema-francii.html>.
18. Транспортная система Великобритании : Электронный ресурс : [Режим доступа] <http://www.niemi.ru/velikobritaniya/transportnaya-sistema-velikobritani>.

ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ

Тараненко М. М.

Викладач кафедри публічного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

В статті розглядається одна з форм об'єктивної сторони масових заворушень – їх організація. Зокрема, автор детально аналізує основні складові елементи практичних дій організаторів та керівників масових протиправних акцій, що визначають конкретну сутність та зміст зазначеного складу злочину.

В статье рассматривается одна из форм объективной стороны массовых беспорядков - их организация. В частности, автор подробно анализирует основные составляющие элементы практических действий организаторов и руководителей массовых противоправных акций, определяющие конкретную сущность и содержание указанного состава преступления.

The article is about one of the form of the objective side of the riots - their organization. In particular, the author analyzes in detail the main components of practical actions of the organizers and leaders of mass illegal actions that define the specific nature and contents of the corpus delicti.

Ключові слова: громадський порядок, масові заворушення, організація і керівництво натовпом, публічні заклики, агітаційно-пропагандистська робота.

В числі найбільш небезпечних злочинних проявів, які зачіпають цілу низку суспільних відносин, що охороняються законом про кримінальну відповідальність, є масові заворушення. Їх особлива небезпека полягає в тому, що масові протиправні дії, які здійснюються численним агресивно налаштованим натовпом, грубо порушують громадський порядок, дестабілізують обстановку, викликають нові злочини, завдають величезної шкоди державі та суспільству.

Однією з форм об'єктивної сторони масових заворушень (ст. 294 КК України) є їх організація. Адаже без чітко спланованих організаційних заходів розгортання масових заворушень стає неможливим. Проблема кримінально-правової характеристики масових заворушень за останні 20 років в різних аспектах розглядалася у працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених: А.Абдульманова, Е.Аріпова, Ю.Демідова, А.Ільєсова, В.Кузнецова, В.Пономарьова, С.Яценка та ін. Однак зазначені автори, зупиняючись на проблемі організації масових заворушень, висвітлюють її в загальних рисах, не ставлячи перед собою завдання детального аналізу всього комплексу різноманітних організаційних, агітаційних, матеріально-технічних засобів їх підготовки, провокування і наступного розгортання, що має своїм наслідком вчинення діянь, якими супроводжуються масові заворушення (погромів, підпалів, насильства над особою, знищення майна, захоплення будівель і споруд, опору представникам влади із застосуванням зброї, або інших предметів, що використовуються в якості зброї).

На наш погляд, саме ця діяльність організаторів масових заворушень потребує предметного дослідження і систематизації. Тому в даній статті ставиться за мету детально проаналізувати таку важливу форму об'єктивної сторони масових заворушень, як їх організація, розглянути основні етапи цієї діяльності та систематизувати заходи, що вживаються організаторами вказаного злочину в процесі його підготовки та практичної реалізації.

Насамперед зазначимо, що такий злочин, як масові заворушення характеризується насильницькими діями натовпу [15, 592]. Не зважаючи на те, що поняття «натовп» в нормативно-правових актах не розглядається і не є терміном кримінально-правового змісту, однак в юридичній науковій літературі використовується досить часто. Так, саме дії натовпу, на думку В.Кузнецова, є головною характерною рисою масових заворушень [5, 56]. Вказаний термін аналогічно застосовує й В.Навроцький, за словами якого, «масові заворушення – це завжди дії юрби» [8, 866]. П.Матишевський також зазначає, що масові заворушення – це порушення громадського порядку натовпом, що безчинствує [9, 606]. Поділяючи в цілому позиції наведених авторів, наголосимо, що натовп з кримінально-правової точки зору, на наш погляд, слід розглядати специфічним вираженням такої форми співучасті, як вчинення злочину групою осіб без попередньої змови (ч.1 ст. 28 КК України).

В контексті поставленої проблеми слід також наголосити, що масові заворушення, зазвичай, виникають двома шляхами:

1) стихійно (зазвичай, такі заворушення виникають в під враженням від якоїсь спонтанної неординарної події, чи конфлікту, який своєчасно не ліквідується, внаслідок чого зростає емоційна напруга населення, яка згодом може перерости в агресивні протиправні дії з боку його найбільш радикальної частини);

2) є ретельно організованими.

Говорячи про конкретний зміст і сутність організації масових заворушень, зазначимо, що в тексті ст.294 КК України вказане поняття законодавцем не розкривається. Це суттєво ускладнює її правильне трактування та застосування в конкретних ситуаціях, що виникають в ході масових заворушень. В юридичній літературі до видів такої організаційної діяльності відносять: об'єднання людей для участі у масових заворушеннях, керівництво натовпом, підбурювання до вчинення дій, які становлять собою масові заворушення, провокаційні дії, вчинені з метою викликати відповідну поведінку великих груп людей[8, 866]. Скоєння будь-яких з перелічених вище протиправних дій є достатнім приводом для встановлення вини особи в організації масових заворушень. Таким чином, мова йде, насамперед, про чітко виражений прояв свідомої активності в їх ініціюванні, наступному розгортанні та цілеспрямованому керівництві діями учасників масових заворушень.

За визначенням Ю.Демідова, організація масових заворушень полягає в двох формах: а) в попередній підготовчій діяльності; б) безпосередньому керівництві в період їх виникнення протиправними діями натовпу[3, 21]. Зазначимо, що аналогічну позицію в цьому питанні займають А.Абдильманов[1, 53], А.Ільясов [4, 60-61] та Е.Аріпов [2, 134] та інші автори.

На наш погляд, в зазначеній трактовці організаційного моменту масових заворушень бракує одного дуже важливого елемента – а саме: процесу формування і об'єднання людського натовпу та провокування його учасників на вчинення протиправних дій. Адже сам натовп без відповідного емоційно-психологічного поштовху, без вмілого і заздалегідь продуманого сценарію провокування й спрямування його наступних дій не буде здійснювати погромів, підпалів, насильства, знищувати майно, чинити опір владі тощо. Як правило, за звичайних обставин натовп буде займати лише вичікувальну пасивну позицію, яка не може тривати протягом довгого періоду часу, так як без вжиття додаткових заходів він розійдеться. Тому на відміну від приведених вище авторів, пропонуємо крім виділених ними двох етапів організації масових заворушень виокремити ще один важливий етап – практичну роботу організаторів по збиранню, об'єднанню натовпу та трансформації його стану з пасивного в агресивний.

Таким чином, під організацією масових заворушень, на наш погляд, слід розуміти:

1) первинну підготовчу діяльність, що полягає в теоретичній розробці плану поетапного розгортання масових заворушень та їх агітаційно-організаційного забезпечення;

2) практичні дії по збиранню, об'єднанню натовпу та трансформації його стану з пасивного в агресивний, шляхом провокування у його учасників негативного ставлення до чинної влади, існуючого в державі громадського порядку та на підбурювання до вчинення дій, якими супроводжуються масові заворушення;

3) керівництво практичними діями агресивно налаштованого натовпу по вчиненню насильства над громадянами, погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель і споруд, насильницького виселення громадян, опору представникам влади із застосуванням зброї, або інших предметів, які використовуються в якості зброї.

Процес первинної підготовчої діяльності організації масових заворушень як правило, містить у собі:

- створення організатором масових заворушень «ініціативної групи» з числа своїх однодумців та надійних прибічників.

- визначення об'єктів посягань;

- розподіл між членами «ініціативної групи» конкретних ролей і функцій;

- розробку організатором детального плану (сценарію) проведення масових заворушень;

- виготовлення листівок, звернень, декларацій, інших друкованих агітаційних видань, адресованих різним соціальним групам та широким верствам населення.

- добір і підготовку «кримінального активу» та формування з нього спеціальних структурних підрозділів для виконання в ході масових заворушень конкретно визначених цільових завдань. До складу таких загонів організатори також залучають осіб без кримінального минулого, бажаних публічно висловлювати своє «невдоволення життям», нерідко психічно невірноважених та здатних до жорстокого насильства індивідів. Зазвичай, до зазначених загонів та «груп підтримки» потрапляють також особи, які тимчасово не працюють, або мають серйозні фінансові проблеми і за відповідну грошову винагороду без особливих вагань виявляють бажання взяти активну участь у масових заворушеннях. Так, серед 4-х засуджених учасників так званої групи «стрільців» у справі про масові заворушення біля Центральної виборчої комісії України 23 жовтня 2004 року один був раніше судимим, а двоє на момент скоєння злочину ніде не працювали [5].

Як правило, організаторами масових заворушень проводиться робота по озброєнню таких осіб, заготівлі різноманітних предметів, які в умовах масових протиправних акцій

можуть бути використані ними в якості зброї. У зазначеній вище кримінальній справі чітко просліджуються основні етапи та елементи організації масових заворушень від розробки детального плану їх проведення до його практичної реалізації. Зокрема, згідно розробленого плану, напередодні наміченої протиправної акції її учасники (50-60 осіб) за обіцяну грошову винагороду (500 доларів США) були зібрані організаторами на території санаторію «Зміна». Тут вони отримали відповідну екіпіровку з символікою партії «Наша Україна» та були поділені на 3 групи: «стрільців» - для кидання каміння та димових шашок у вікна ЦВК та Київської обласної адміністрації; «прикриття» - для сприяння відходу від вказаної будівлі груп «стрільців» та «підтримки» - для забезпечення втечі вказаних груп з місця вчиненого злочину. Ще на території санаторію кожен зі «стрільців» отримав відповідні «набої» - димові шашки та шматки каміння, які згодом були використані як зброя під час масового мітингу в ході «атаки» на приміщення ЦВК України[4].

Слід врахувати, що всі заздалегідь проведені підготовчі організаторські заходи (розробка детального сценарію можливого розгортання масових заворушень, підготовка агітаційної друкованої продукції, необхідних предметів та знарядь для застосування в ході вчинення злочину тощо) носять, зазвичай, чітко продуманий і завуальований зміст та характер. Зовні вони можуть мати вигляд цілком легітимної діяльності. Зокрема, організаторами доволі часто напередодні таких масових протиправних акцій практикується підготовка численних декларацій, звернень та петицій, адресованих до органів влади із начебто законними і справедливими вимогами населення міста, району, регіону, які, за їх словами, базуються на справжньому волевиявленні народних мас і потребують негайного практичного розв'язання.

Наступний етап організації масових заворушень полягає в практичних діях по збиранню, об'єднанню натовпу та трансформації його з пасивного стану в агресивний, шляхом провокування у його учасників негативного ставлення до чинної влади, існуючого в державі громадського порядку та на підбурювання до вчинення дій, якими супроводжуються масові заворушення;

В разі «мовчання органів влади» та ігнорування «законних і справедливих» вимог народу організатори масових заворушень, під виглядом цілком законного їх публічного висловлення, оперативного вирішення наболілих соціальних проблем, як правило, звертаються до владних структур з вимогою дати дозвіл на проведення в громадських місцях масових народних акцій протесту: мітингів, зборів, демонстрацій, ходів тощо. Зазвичай, такого дозволу від органів влади вони не отримують, або одержують санкцію на проведення зазначених акцій на віддалених від публічних місць майданчиках. В таких випадках організатори самочинно визначають дату і місце проведення того, чи іншого протиправного масового заходу.

Однак при цьому мітинги, демонстрації, маніфестації, вуличні ходи, збори, що передують безпосередньому розгортанню масових заворушень та які, за словами їх організаторів, буцімто покликані вирішувати гострі соціальні проблеми, фактично переслідують ціль не владнати їх, а навпаки радикально загострити ситуацію, по справжньому сколихнути населення, спровокувати його на активні агресивні дії. В ході їх проведення організаторам масових заворушень важливо також визначити ядро можливих активних учасників безладів та сконцентрувати навколо себе екстремістсько налаштовані сили для практичної реалізації запланованих наступних масових протиправних акцій.

Напередодні розгортання масових заворушень їх організаторами проводиться активне розповсюдження в громадських місцях, за місцем роботи, навчання та по місцю проживання населення заздалегідь підготовлених провокаційних агітаційних засобів: звернень, програм, листівок, прокламацій, брошур, спецвипусків газет, де, зазвичай, піддається гострій критиці діяльність органів влади, акцентується увага різних категорій населення на найбільш болючих проблемах їхнього повсякденного життя, містяться спонукаючі до активних радикальних дій результати буцімто проведених об'єктивних соціопитувань, брехливі чулки, ультимативні вимоги до владних структур, палкі заклики взяти активну участь у зазначений день у масових акціях протесту і виявлення народного невдоволення – мітингах, маніфестаціях, зборах тощо.

Ці агітаційні звернення можуть бути адресовані як невизначеному колу осіб, так і конкретно обраним групам населення («афганцям», «чорнобильцям», молоді, представникам певної професії, соціального прошарку, національності, релігійної конфесії, тощо); учасникам різноманітних заходів (глядачам, слухачам, виборцям, делегатам тощо); членам політичних і громадських організацій, робітникам підприємств, працівникам установ, шахтарям, аграріям, військовослужбовцям тощо. Адресатами подібних закликів можуть бути й різні сили, які перебувають поза межами відповідного регіону, представники громадськості, засоби масової інформації, державні установи, міжнародні організації, чи навіть керівники зарубіжних держав, якщо ці звернення спонукають їх втрутитись в хід масових заворушень, хоча б у вигляді свого морального чи матеріального сприяння та підтримки.

В переддень масових заворушень найбільш активно і наполегливо агітатори «працюють» в молодіжному, насамперед, студентському середовищі, яке, зазвичай, позитивно реагує на заклики радикального змісту і завжди налаштоване на рішучу боротьбу за свої права і соціальну справедливість.

Як переконливо свідчить практика організації сучасних масових заворушень, одним з найбільш ефективних засобів залучення до них великої кількості активних учасників, передусім молоді, стали соціальні мережі в Інтернеті. Зокрема, саме завдяки їм, за прикладом організації масових заворушень антиглобалістів в США та ряді держав Євросоюзу, в 2011-2012 рр. були вчинені настірливі спроби розгорнути цілу низку «кольорових революцій» на пострадянському просторі: в Молдові, Киргизстані, Білорусі та Росії. Події, що відбулися в ряді міст Росії у зв'язку із виборами до Державної Думи та Президента Російської Федерації, ще раз засвідчили особливо високу ефективність використання соціальних мереж в справі організації масових заворушень, насамперед, в контексті ефективного скликання великого негативно налаштованого до чинної влади натовпу [13, 130]. Враховуючи серйозну небезпеку і активну роль соціальних мереж в організації і розгортанні масових заворушень в умовах сьогодення, радник держсекретаря США Алек Росс назвав Інтернет «Че Геварою XXI століття» [12].

Нерідко заклики до масових заворушень доступні великій кількості людей шляхом нанесення на стіни будівель, парканів садіб агітаційних написів, гасел, сатиричних малюнків, розміщення плакатів, транспарантів, а також завдяки використанню аудіовізуальних засобів, звукопідсилювачів тощо. Кількість осіб, які сприйняли ці заклики, частіше за все, не має вирішального значення. Головне в цих пропагандистських акціях – їх відкритість, гласність, прозорість, доступність, зверненість до багатьох категорій осіб.

Підбурюючі провокаційні заклики можуть здійснюватися не тільки в «чистому» вигляді, а й супроводжуватись достатньо переконливою і аргументованою фактологічною інформацією, провокуючою на вчинення відповідного роду злочинних дій, або розбавлятися так званими «нейтральними висловлюваннями» з точки зору кримінального права.

Визначений організаторами день розгортання масових протиправних акцій з ранку супроводжуються подачею тривожних звуків, сигналів, гудків, гучною трансляцією через гучномовці пісень, гасел та закликів до активних дій. Особам, що увійшли до складу зібраного натовпу, його організаторами нерідко видаються спиртні напої, наркотичні, психотропні речовини, або їх аналоги з метою їх відповідного збудораження та налаштування на наступні агресивні дії [11, 24]. Групи учасників масових заворушень, як правило, збираються в різних місцях міста. Після попередньої «агітаційної обробки» та відповідного «матеріального забезпечення» їх агресивно налаштовані учасники спрямовуються організаторами у заздалегідь визначене громадське місце для об'єднання в єдиний багато чисельний натовп.

Здійснюючи керівництво даним етапом організації масових заворушень, їх організатори влаштовують виступи спеціально підготовлених промовців перед зібраним натовпом, які завдяки своїм ораторським здібностям здатні ефективно впливати на стан, почуття та настрої великої кількості людей. Зазвичай, такі публічні провокаційні звернення, використовуються як своєрідний умовний сигнал, адресований агресивно налаштованим особам, заздалегідь озброєним холодною або вогнепальною зброєю, палицями, металевими прутами, камінням, пляшками з легкозаймистими речовинами та іншими небезпечними для життя людини предметами. Заклики на зразок «покарати іновірців», «помститись міліції за всі її діяння», «комуняку на гіляку» [14] сприймаються значною кількістю осіб як такі, що спонукають учасників натовпу до активних протиправних дій, кінцева мета яких не може не усвідомлюватись їх організаторами та безпосередніми виконавцями.

З іншого боку, не можна категорично твердити, що будь-який заклик до вчинення масових заворушень означає їх безпосередню організацію. Але, на думку В.Кузнєцова, саме такого роду заклики іноді стають серйозним підґрунтям для вчинення, як правило, тяжких і особливо тяжких злочинів [7]. Так, публічна підмова чи спонукання організатором, оратором чи окремим учасником натовпу інших його учасників здійснити напад на представників органів влади або вчинити їм озброєний опір утворює підбурення до скоєння такого злочину, як опір представнику влади.

Зазначимо, в КК України заклики до масових заворушень виділені в окремий склад злочину, відповідальність за який передбачено в ст. 295 що має назву «Заклики до скоєння дій, що загрожують громадському порядку». В контексті кримінально-правової характеристики масових заворушень, на нашу думку, варто провести розмежування статей 294 та 295 КК України.

Ст.295 КК України передбачає відповідальність за публічні заклики до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що

загрожують громадському порядку, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів такого змісту.

Об'єктивна сторона злочину, відповідальність за який передбачена ст. 295 КК України, проявляється в двох формах:

1) публічні заклики до вчинення погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку;

2) розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, якщо ці дії загрожують громадському порядку або безпеці громадян.

Виходячи з цього, наголосимо, що конкретні дії у зазначеному злочині можуть мати два різновиди: фізичний та інформаційний. При цьому в першій формі злочину, передбаченого ст. 295 КК України, присутня така обов'язкова ознака, як публічність, яка також є характерною і для масових заворушень. У другій формі наявна така обов'язкова ознака його об'єктивної сторони, як знаряддя вчинення злочину, а саме: матеріали із закликами до скоєння протиправних дій, що загрожують громадському порядку.

На наш погляд, і сама вказана стаття, і наведені щодо неї теоретичні положення, що містяться в юридичній літературі, свідчать про їх певну надуманість і штучність. Особливо абсурдним є твердження про відокремлення закликів до масових заворушень від самої організації цього злочину. Через явну суперечливість наведених вище положень, їх непотрібне взаємне дублювання, вважаємо за доцільне виключити окрему норму про відповідальність за заклики до масових заворушень з КК України. Адже організація масових заворушень за своїм змістом охоплює й відповідні заклики до їх практичного вчинення.

Третя – завершальна стадія організації масових заворушень полягає в безпосередньому керівництві практичними діями агресивно налаштованого натовпу, по вчиненню насильства над громадянами, погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель і споруд, насильницького виселення громадян, опору представникам влади із застосуванням зброї, або інших предметів, які використовуються в якості зброї. Ця робота включає в себе: безпосереднє спрямування дій активних учасників натовпу у вигляді наказів, розпоряджень, вказівок, демонстрації особистого прикладу тощо.

Варто наголосити, що безпосереднє керівництво діями агресивно налаштованого натовпу також взаємопов'язане із закликами до його учасників, спрямованих на скоєння зазначених протиправних діянь. Відкритий заклик до натовпу вчинити протиправні дії з певного підвищення (автомобіля, постаменту, сходів, подіуму, балкону, трибуни тощо) через різноманітні засоби підсилення звуку (рупор, мегафон, мікрофон тощо), коли звичайний учасник масових заворушень фактично бере на себе функції керівника, ватажка агресивно налаштованого натовпу, буде означати його організаційну діяльність.

Зокрема, під час проведення 9 березня 2001 року резонансної політичної акції «Україна без Кучми!» громадяни Л., М., З., К. та «особа, щодо якої кримінальну справу виділено в окреме провадження» - лідери політичної партії Українська Національна Асамблея (УНА) та керівники незареєстрованої організації Українська незалежна солідарна організація (УНСО), щоб вчинити масові безпорядки під час покладання квітів до пам'ятника Т.Г.Шевченку в м. Києві вищими посадовими особами України, вишикували своїх прибічників і спрямували їх на працівників міліції, які забезпечували охорону правопорядку, з закликами прорвати «цей кордон». Особливою активністю при цьому відзначився Л., який підбурював натовп публічними провокаційними закликами: «Шикуйтеся в колону по шість!», «За кожен трофей буде винагорода!», «Слава нації – смерть ворогам!», «Зрадників на палю!!», «УНСО – до штурму!», «УНА – до влади!», «За трофеями вперед!» тощо [8].

Окрім цього, деякі завчасно обумовлені організаторами масових заворушень заклики можуть бути своєрідним сигналом для початку активних протиправних дій для заздалегідь підготовлених для цього «спецагонів» та «груп підтримки». Так, в ході вже згаданих вище подій біля ЦВК України, після завчасно визначеного гучного вигуку організатором умовного сигналу «Так, Ющенко!» приблизно 50 осіб, сформованих у три «спеціальні загони» з символікою політичної партії «Наша Україна» здійснили «обстріл» приміщення ЦВК димовими шашками і камінням, внаслідок чого було розбито близько двох десятків вікон, чим завдано матеріальної шкоди на суму 10 тисяч гривень. Окрім цього уламками розбитого скла було заподіяно легке тілесне ушкодження співробітнику Комітету Верховної Ради України [4].

Трапляються випадки, коли під час масових заворушень стихійні, некеровані як слід дії агресивно налаштованого натовпу можуть вийти з-під контролю його організаторів. В такому разі в ході заворушень доволі часто вчиняються зовсім інші, взагалі непередбачені розробленим організатором планом (сценарієм) розвитку подій злочини: пограбування, вбивства, зґвалтування, крадіжки, захоплення та утримання заручників тощо. За

підрахунками А.Абдульманова, під час масових заворушень за таких умов вчиняється більше 20 видів інших самостійних злочинів, переважно антигромадської спрямованості [1, 51].

Судова практика по справах про масові заворушення засвідчує, що основні труднощі при встановленні відповідальності за вказані протиправні дії постають, передусім, в питаннях визначення та оцінки діяльності їх організаторів. Безумовно, в цьому питанні слід враховувати серйозні складнощі, що виникають під час встановлення та доказування таких дій, оскільки значна частина організаційних заходів носить підготовчий характер. Підготовча робота, як зазначалося вище, передує безпосередньому розгортанню і ходу масових заворушень і, зазвичай, носить завуальований, на перший погляд, цілком легітимний характер. В ході аналітичного дослідження злочинів зазначеної категорії, вчинених наприкінці 80-х років минулого століття ще за часів СРСР, вченими було встановлено, що із загальної кількості осіб, котрі притягалися до кримінальної відповідальності за масові заворушення, до числа їх організаторів відносилось лише 2% учасників масових безпорядків [2, 135], а за підрахунками Ю.Демідова, серед затриманих після проведення масових заворушень осіб, їх частка становила менше 2% [3, 22].

Підводячи підсумок характеристики основних етапів організації масових заворушень, зазначимо, що момент закінчення цього злочину не завжди чітко і однозначно визначається в кримінально-правовій літературі. Так, В.Навроцький наголошує, що цей злочин можна вважати закінченим з моменту початку масових заворушень – вчинення конкретних актів насилля, погромів тощо [8, 866]. За визначенням П.Матишевського, зазначений злочин є закінченим тоді, коли дії з організації масових заворушень призвели до вказаних у диспозиції статті 294 КК України діянь, або спроби їх вчинення [10, 677]. На думку В.Кузнецова, «злочин у формі організації масових заворушень буде вважатись закінченим, коли дії з організації масових заворушень призвели до вказаних у диспозиції ч.1 ст. 294 КК України наслідків (деякі з них за змістом є діями): насильства над особою, погромів, підпалів, знищення майна, а також до вчинення таких дій, як: захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, опору представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувались як зброя» [6, 61].

Як бачимо, вчені дотримуються в цьому питанні різних позицій. На наш погляд, злочин у формі організації масових заворушень слід вважати закінченим з моменту проведення розкритих нами вище організаційних дій. Настання наслідків у вигляді вчинення масових заворушень для встановлення відповідальності їх організаторів значення не має. Якщо масові заворушення не відбулись завдяки втручання правоохоронних органів, що запобігли збору натовпу і перетворенню його в агресивно налаштований стан, то відповідальність слід встановлювати з посиланням на ст. 14 або 15 Загальної частини КК України. Таким чином, злочин у вигляді організації масових заворушень за конструкцією є злочином з формальним складом.

Література

1. Абдульманов Асхат Абдулгоппорович. Уголовно-правовые меры борьбы с массовыми беспорядками : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.08.- Москва, 1994 - 251 с.
2. Арипов Э.А. Уголовная ответственность за массовые беспорядки (по материалам Кыргызской Республики и Российской Федерации) диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.08 / Арипов Эдиль Асанович; [Место защиты: Акад. упр. МВД РФ]. – М., 2008
3. Демидов Ю.Н. Массовые беспорядки: уголовно-правовой и криминологический аспекты. Учебное пособие М.: 1994 – 84 с.
4. Ильясов Арзулум Зиявдинович. Уголовно-правовые и криминологические проблемы массовых беспорядков : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 : Махачкала, 1999 - 222 с.
5. Кримінальна справа № 1-13/09 від 17.06.2009 р. // Архів Печерського районного суду м. Києва за 2009 рік
6. Кузнецов В.В. Злочини проти громадського порядку та моральності: практ. посіб. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – 160 с.
7. Кузнецов В.В. Кримінально-правова характеристика закликів до масових заворушень: порівняльно-правове дослідження // http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nvknvsv/2010_5/kuznetsv.htm
8. Лебедь Наталия До 10 річчя «України без Кучми» // <http://www.obozrevatel.com/politics/do-10-richchya-ukraini-bez-kuchmi.htm>
9. Науково-практичний коментар кримінального кодексу України. 9-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2012 – 1316 с.

10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України від 1 липня 2002 р./Відп. Ред. С.С. Яценко. – К., 2002.
11. Перфилов К.А. Субъект массовых беспорядков //Российский следователь № 5, 2008 г., с. 24
12. Роль социальных сетей в организации массовых беспорядков XXI века // http://www.memoid.ru/node/Rol_socialnyh_setej_v_organizacii_massovyh_besporyadkov XXI_veka
13. Тараненко М.М. Роль соціальних мереж в організації масових заворушень // Науково-технічна конференція «Світ інформації та телекомунікацій – 2012»: Збірник тез. К.: ДУІКТ, 2012., с. 130
14. Файнер М. Помаранчева революція. Джерела, рушійні сили, перспективи. // www.fainer.kiev.ua/publish_03.htm
15. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. (Т.3 К-М.) – К.: «Укр. енцикл.», 2001 – 792 с.

ABSTRACTS

POLITICAL SCIENCE

Bessarab T. Transformation processes in Latin America: theoretical and methodological aspects.

In modern political science literature is constantly growing interest in the study of patterns of democratization and transition to democracy in various countries and regions of the world. In today's environment, democracy can act in many different guises, being both a principle of governance in the national political system and universal principle of the constitution of any social organization, ideology and even global scale.

As western analysts who developed transitology, mainly relying on the examples of the transformation processes of Southern Europe and Latin America.

And the experience and the model of transformation processes in Latin America have become an important model for the post-communist transition process in Central and Eastern Europe. As the transition process in the countries of Latin America are considered the classic example for this approach. Therefore, it is important to study in detail the methodological basis to understand phenomena in the region by different scientists in the world.

This article focuses on the definition of the dynamics of development of democratic transit, which focuses on the phases and stages of democratic transition in Latin America. Different approaches to the conceptualization of transition the types of political regimes from one qualitative state to another, highlighting, in particular, the main stages of such transits, their actors with their inherent behavioral strategy nature of conflict between them and the methods to solve them were analysed in this article.

The classic representatives of transitology are considered to be D. Rastou , S. Huntington, J. Linz, F. Shmitter, G. O'Donnell, A. Przeworski and others.

Samuel Huntington identifies the basic principles transitology based on the generalization of experience of Latin America in the book "The Third Wave".S. Huntington identifies three main options for democratic transitions:the transformation / reform; replacement / breakthrough ; trans substitution, after which comes the consolidation of the new regime.

The transformation reflects a certain point in the development of a facility or system , characterized by the transition from the accumulation of certain new features and principles of the destruction of the old , the formation of a qualitatively new state of the system . An indication of the urgency of this change is the emergence of problematic situations that can not be resolved in the former system of relations . Then there is a need to transform - to change shape , move from one form to another, change. This process causes raise the question of the mechanisms of transformation requires knowledge of the original shape , and the characteristics and properties of the original shape. As part of these changes may coexist in parallel , both old and new elements. Thus there is a gradual transformation of the old into the new structures , new social structures.

The theoretical approach of the American researcher A. Przeworski in his work "Democracy and the market. Political and economic changes in Eastern Europe and Latin America "was most popular during the third phase of transitology, characterized the first attempt to test transitology.

In his analysis A. Przeworski identifies four major political forces involved in the democratization process: 1) "the supporters of hard line," 2) "reformers" within the authoritarian bloc, 3) "moderates" and 4) "radical" opposition.

According to him, liberalization is usually the result of interaction between the divisions within the authoritarian regime and the pressure of civil society, liberalization can be done in two ways (above or below), depending on what is manifest earlier and brighter: the split in the power or mass movement.

Projects of liberalization from above always assume a controlled "open" of political space, their goal is to reduce the level of social tension and the strengthening of the social base of the regime by using the inclusion of new legitimate groups and / or organizations. If liberalization does not cause reverse strengthening of authoritarianism, then a transition to the first stage of democracy - namely, the release from the authoritarian regime.

Transitology as a classic example of the transition process in Latin America in the context of which we analyze different approaches to conceptualizing types of political regimes transition from one qualitative state to another , highlighting , in particular , the main stages of such transits , their actors with their inherent behavioral strategy nature of conflict between them and methods of their solutions , as well as the establishment of a consolidated democracy , to allow for further research theoretically and empirically adequate analysis of current political processes of the Latin American region , political regimes which are objectively are at a new level.

Keywords: transitology, transformation, theory of dependent development, Latin America.

Valiushko I. Corruption in political modernization.

The general description of the concept of political modernization is given in this paper. The different variants of political development in the transition are examined. In this article relationship between the spread of corruption and political modernization process has been investigated. The necessity of involving civil society in the policy is proved.

Key words: corruption, political modernization, civil society.

Vasilchuk Y.O. The ideological doctrine Ukrainian right-wing extremist groups in the context of postmodern discourse (for example UNA-UNSO).

Activation of the ideological right-wing extremist groups is due primarily democratization of social relations that accompanied the opportunities for access to the ideological legacy of leaders of the national liberation movement in Ukraine 1920–1950 years, representatives of Ukrainian émigré movement, developments of European right-wing ideologues movements 1920–1940's.

The ideology and practice of the largest right-wing extremist organizations of the 1990s «Ukrainian National Assembly Ukrainian National Self-Defense» is a kind of postmodern art project that combines eclectic ideas Ukrainian integral nationalism with the traditions of European counterculture of the 1960s, cultural, philosophical ideas of radical left philosophers and politicians revolutionaries slogans Western extremist and terrorist groups 1960–1980's, elements of ethics and aesthetics of domestic criminal subculture and eastern mystical teachings.

For updated ideological doctrine of the organization theme is the presence of a large number of reminiscences, allusions, textual borrowing from the works of theorists left radicalism and specific features focus on creating and maintaining a provocative image, broadcasting the most controversial slogans.

Ideological doctrine UNA-UNSO evolved from the traditional Ukrainian nationalism to an eclectic set of the most revolutionary ideas, most of which are borrowed from various sources. The specifics of their application focuses on creating distinctive kind of mystical doctrines such as religious sermons, meaning that difficult subject to rational thinking and focused solely on the emotional perception of the individual.

Hryra G. The essence of “Color revolutions” and their influence on the political systems evolution using the examples of Ukraine and Georgia.

The article illustrates color revolution issues and challenges covered by A. Gilyov, D. Dorofeyev, I. Maksimov, N. Orekhovska, G. Pocheptsov, M. Trotsyuk, D. Yusupova-Farzaliyeva, and others. It describes, and gives the analysis of, the point of such color revolutions and their key features. The Author covers different approaches to what a color revolution should mean, with such a difference affecting the reality. This research paper describes the post-revolutionary political system development issues both in Ukraine and Georgia, and outlines the said countries' political changes caused by the revolutions. The Author covers the problems and obstacles that the said post-Soviet countries face when building the democracy, and gives the analysis of some features of post-revolutionary political activity in Ukraine vs. Georgia.

Keywords: colour revolution, political system, democracy, democratic transit, political elite.

Maksymets B.V. Influence of national identity on the results of local elections in early XXI century in Ukraine.

The results of local elections beginning of the XXI century of ukrainian national-democratic parties were analyzed. The existence of a socio-political cleavage in Ukraine on a regional basis was proved, which is due to different degree of development in some parts of the state national identity. The brighter it appears, the higher the electoral success of national-democrats. The close relationship between the results of the participation of centre-right parties in the presidential, parliamentary and local elections was shown.

Keywords: local elections, results of the elections, national identity, regional identity, socio-political cleavage on a regional basis, electoral success of the party, ukrainian national-democratic parties.

S. Orlov. Political culture as a basis for the formation of parliamentarism.

The present article deals with the peculiarities of political culture, its structure and components. The stages of formation and development of political culture have been investigated. The political culture as an important non-institutional component of parliamentary and complex interaction of factors has been proved.

Keywords: political culture, legal culture, parliamentary, parliamentary culture, model of consensus, political orientation.

Sukhova K. Attitudes formation towards the EU by the EU delegation to Ukraine.

The European Union actively involves the EU Delegations to target states into the activities aimed at enhancing visibility and promoting the EU positive image among the foreign audiences.

There is an extensive academic debate concerning the normative and regulatory framework of the public opinion formation by the EU. While correct, the literature omits the observation of the influence it has on target societies.

The article illuminates the range of attitudes towards the EU and EU-related issues which are formed by the EU Delegation to Ukraine as the official diplomatic representative of the European Union in the relevant country among the local society. Since in Ukraine the complicated circumstances of communication with government and political elites made general public the most reliable target actor for foreign policy persuasion, the observation of influences the EU has on Ukrainian society is extremely relevant.

The article presents the general observation of work and environment of the EU Delegation to Ukraine as well as the content-analysis of the statements of the EU Delegation to Ukraine, Eurobulletins, newsletters and EU Co-operational news, mass-media statements of the Head of Delegation. The results of the research highlighted the major trends in attitudes formation, which is conducted by the EU Delegation to Ukraine as a whole among the Ukrainian society. Firstly, the EU is pictured as the example to be followed by Ukraine, both in political and cultural spheres. Secondly, the EU is supposed to be viewed as reliable partner and assistant for Ukraine. Thirdly, the EU must be observed as prosperous and and wealthy "federation of national states" which could be joined by yet not developed Ukraine.

Keywords: European Union, diplomacy, Ukraine, EU Delegation to Ukraine, European Integration.

Khoma N. M. Modernization of the state social paradigm.

The features of foreign models of the welfare state due process of modernization. The modern concept of the welfare state is moving towards or criticism or calls for modernization, opposed tolerant and critical approaches to the welfare state. Current models of the welfare state reflect new trends in society related to globalization, new market conditions, technology. The only coherent theory of the welfare state is now available. Differences in approaches have been largely the extent and limits of state intervention, the extent of security and social activities of the state.

Constitutionally secured new approaches on which the welfare state provides only the basic needs of man, and the man himself has to take care of yourself and your family that is embodied in the concept of "employment state," "state, which promotes labor," "social investment state" "preventive model state." Trend XXI century. is, on the one hand, the expansion of the catalog of social rights and civil and on the other - reformatting functions of the state to enforce them. The main content of the welfare state becomes gradually create the conditions for self-working person, primarily because labor activity. The center of gravity of the welfare state is transferred to facilitate the emergence of the highest number of effective jobs, promote entrepreneurship and self-employment to other forms of public support.

Today there has been a common trend in the development of models of the welfare state on the one hand, the reduction of social programs, the desire to improve their cost-effectiveness and impact, and on the other - the expansion of social partnership, decentralization of power, strengthening regional (within the country) and local authorities. Thus there is a change in the role of both the state citizen. A person is not only an object of social policy, but also as an active subject of, user and producer of social services.

In the typology of welfare state models must take into account the convergence of ideologies under the influence of globalization and individualization. The classical paradigm of political liberalism, conservatism and socialism are modified, the current political process captures their convergence, which modifies the classical model of the welfare state. Tendency to mutual liberal, socialist and conservative ideologies.

The main trends in the development of the welfare state in contemporary globalization challenges. Increased individualism, economic competitiveness, withdrawal from social solidarity, social cohesion agenda the issue of the impact of globalization on the social stability of States.

On the basis of the formation of the welfare state in Ukraine parameters outlined promising national model of the welfare state. Formation model of the welfare state in Ukraine is at the start, the regulatory framework on these issues has significant gaps in general there are no conceptual and normative elements of the concept of the welfare state. Constitutional rule of the welfare state is more a guideline than a reality. Not formed institutional environment of social partnership that is not quantitatively significant middle class and initiative from below, Ukrainian society is far from European ethical principles that are the foundation and the rights and welfare of human dignity, not a developed civil society, a low level of political and legal culture, there is some unsystematic legislation. Formation of a national model of the welfare state is complicated by demographic problems, Loss of knowledge and work, deep social stratification, high polarization of income and so on. The state focuses not on active social policy, setting the stage for productive work, and the passive, financially supporting the poor.

Yunak A. The role of the media diplomacy in foreign policy strategies of Ukraine. The article shows the role of media-diplomacy in foreign-policy strategies of our state, the intercommunication between medias and diplomacy is probed, the essence of modern medias diplomacy is opened up as an informative explorer of foreign policy of Ukraine and a new level of diplomatic service.

SOCIOLOGY

Kiikov V. Social orientation of value component of cadets' social competence.

The work is devoted to consideration from sociology perspective the social values in police cadets' social competence structure. The definition of social competence is based on norm and values of professional group members, i.e. police cadets, who is an object of study. Social competence reveals itself and develops in social interaction and therefore ultimately determines the cadets' ability to establish successful ways of interpersonal cooperation. In the article the personal value orientations of police cadets within police educational institutions were examined. The range of social values immanent to police activity was outlined, such as respect for human rights and tolerance. Tolerance in police perspective is considered as rejection of violence and eradication of any forms of racism and xenophobia. The personal values of police cadets were associated with level of tolerance, as a main foundation of democratic society, the principles which police officer has to exercise on and off duty. Additionally, it was clarified that for police officer the professional knowledge and skills in establishing fruitful cooperation, especially with community are indispensable. The social competence likewise tolerance becomes apparent in attainment by individual the social goals. The analysis of social values role in the structure of police cadets' social competence and the relations between social values and social environment of police educational institution were carried out. The quota sample from total quantity of police cadets in amount of 228 cadets was made up. The sample consisted of two groups from each year of study. Before the main survey implementation, we conducted the preliminary study of our sample in order to clarify the cadets understanding regarding the meaning of tolerance and its application in police work. In order to find out the ways of value component formation in the structure of social competence the training was performed for one group of each year with utilization of various exercises. The remained groups went through normal study process. Afterwards, we conducted comparative analysis. The experimental measuring of value component of police cadets' social competence and received data analyses showed that better results on mature value component in experimental groups, which indicates the necessity of purposeful formation of social competence within police educational institution.

Key words: social competence, police cadets, social values.

Kutuev P.V., Gerchanovsky D.L. Sociology of development between liberalism and state-centrism: historical-sociological analysis.

The destructive effects of neoliberal policies encouraged many researchers to turn to his ideological predecessor developmentalism, which is based on the active role of the state in the economy. Therefore, in the present conditions of sharp debate "developmentalism versus neo-liberalism" determining the origin and intellectual genesis of the developmentalism becomes very actual.

The intellectual genealogy of the developmentalism is inextricably linked with the relevant social and political practices. The subject of sociological analysis should be both experience of the United Kingdom and Netherlands, where the economy combined free market principles and practices of the developmentalism and experience of the Bismarck Germany and the Meiji Japan, where the government was the major initiator of the development.

The intellectual genealogy of the developmentalism is complicated. One of the earliest representatives of the developmentalism in sociology became the american politician Alexander Hamilton. Other early author of the developmental theory was german sociologist and economist Friedrich List, who combined the economical practices of the developmentalism and the ideology of nationalism. Another prominent defender of state economic regulation was american sociologist and economist Henry Charles Carey.

With the death of Carrie in 1879, we can talk about the end of the classical ideology of developmentalism. A new wave of interest in the state regulation of the economy - for many complex ways - appeared much later, in 1930-s, when the policy of social Keynesianism, named "The New Deal", helped the U.S. government to get out of the Great Depression. After the Second World War Keynesian economics had been a standard policy for all the states of the West (as President R. Nixon said, "We are all Keynesians now").

Keywords: development, modernization, sociology of development and modernization, developmentalism, the state, F. List.

Makeev S.A. Empirical research on classes in contemporary sociology.

In contemporary sociology class selection and construction of inequality indices are based on mass surveys and involve several iterations of simplification. One of the most essential simplifications admits, that classes are present here and now, they can not be attributed to the past and put in correspondence with the future. Limit generalization (classes), organized in nominal or pseudometric scale form a relatively high degree of internal heterogeneity. The combination of the quantitative and qualitative methods, and the use of the Internet survey contribute partial recovery of the meanings and values (extrasensory), as well as temporal.

Classification should be regarded as acceptable in 5 - 11 positions. Nominal class scale is usually represented with the broken curve with several peaks. Pseudometric class scale drawn to the "ideal type", as if the distribution of the class position is normal, then the society has quite equitable access to wealth and social benefits. Empirical pseudometric class scale its graph, that represents individuals, are asymmetric towards lower positions.

In contemporary sociology there is no discuss about the problem of "better" classification. Probably those who give a more even distribution of individuals by class are worth more confidence.

Ruchkin A.V. Informal award institutions in modern Russia: the opinion of the population.

In the article the authors reveal major institutional and non-institutional factors that affect the award process, receiving the State Award in modern Russia. On the basis of sociological research the authors clarifies how the population estimates the effects of these factors on rewarding, to identify the main problems related to the perception of the population of State awards and implemented policies in this context.

Key words: awards, formal institutions, informal institutions, population survey.

SOCIAL WORK

Agarkov O.A. Social adaptation of first-year students as the direction of the institution of higher education social service activity.

The first-year students' social adaptation to studying at the university is one of the leading direction of the institution of higher education social service activity. We can assume that the first-year students' dissatisfaction with the educational process is caused with a low social adaptation. The first-year students associate their difficulties in studying with the external factors. It fits to the fact that the external locus-control prevails and as a result the first-year students' social adaptation is insufficient (they don't take the full responsibility for their education and good studying).

Most of the difficulties described by the first-year students substitute the difficulties of another level (for anyone it's easier to tell that he does not like hard seats and dirty desks than to admit his lack of understanding of the training material). It seems that they can be ignored during training organizing. However, studying in higher education institution is associated with dramatic changes in human life. These changes cause stress, and then the events that previously could have been traced become very important. Perhaps the level of the first-year students' emotional comfort could be improved by taking into account the difficulties they speak about. Anyway it's important to teach students self-management and to get them acquainted with the university as an organization.

One of the main difficulties and problems of the first-year students' adaptation is a difficulty on learning activity (didactic aspect of adaptation) and social and psychological problems of communication and joining the student society. Therefore, the main activity of social service in this regard is to facilitate the absorption of the rules and regulations of student life, to optimize the interaction of students and teachers through coaching system, to teach student self-management and time structuring. The training programs, roundtables, leisure activities contributing to the formation of a positive student corporate culture can be used as the main forms of the social service activity.

Vasylichenko O.A. Professional values of social work: social and cultural aspect.

The structural features of professional values of social work are analysed from the standpoint of social and cultural approach. The results of a sociological study of structure of the Ukrainian society values and perceptions of professional social work values, which allowed to determine the ideal value-image of a social worker, are introduced.

Special role of a social worker is that they do not only solve specific social problems of their clients, but also help people develop new moral values and norms, to find meaning in life, spiritual

and ethical guidance. All this suggests that the problem of sociological analysis of social work as a sociocultural phenomenon is important not only for improving social practice, but also for progressive development of social relations in general.

The system of social and cultural values of social workers can be represented by values at different levels: life purpose, collectivist and professional values. The main groups of social and cultural values of a social worker are those reflecting the altruistic nature /altruistic imperative of ethical professional responsibility regarded as ethical, humanistic values and ideals, as well as justice, associated with the need for self-actualization, self-improvement of a social worker (psychological, professional and operational quality and ability, professional competence).

Vasylichenko O.A. Game therapy as a method of social work with children of school age.

Recent sociological methods of game therapy applied to children of school age are of major interest of the current research. Professional performance of a social worker who applies techniques of game therapy is analysed. Game therapy is described as a technique adjusted to different groups of children: those with problems of maladaptive and antisocial behaviour and those with special needs (for example, cerebral palsy).

Game technique has long ago been used for developing creativity and imagination, and therefore for the development of progress in different areas of life.

The idea of applying game as a developing remedial method especially for improvement of mental development of children is based on the fact, that a game is the main activity a child is involved into, being a kind of an internalization of social experience and representation of the inner world of a child, as well as emotional and burial areas. A game bears some great potential for harmonizing social relations for a child, who expresses negative emotions, by establishing close contact between a child and the environment. A game contributes to the further socialization of a child.

Game therapy is applied both for groups and individuals. The main advantage of a group game training is the presence of a child in need of social communication, which is formed at the early stages of child development.

Thus, the game improves not only physical development, but also influences the development of mental processes. Features of the game reflect the rich potential of psychological development.

Davydyuk O.O. Assessment of provision of social services from the perspective of beneficiaries.

The article considers the compatibility of social services actually provided, the needs of the recipients, the findings of empirical research on the assessment process components recipients of social services on which identified the positive and negative aspects of this process, the actual needs of the recipients.

Key words: social services, social service recipients, criteria for evaluating social services, social policy.

LAW

Holosnichenko I.P. People centered policy of the Ukrainian state.

The orientation of the Ukrainian state to ensure human rights and freedoms, the role of civil society in the establishment of the rule of law, the subordination of law, the role of the administrative law in ensuring human rights are demonstrated.

It is shown that with the help of the administrative procedural law the civil rights are granted by the government, primarily administrative, services. The state has to approve the substantive law, given the natural rights of man and citizen, as well as to take the procedural law, where the main subject is an individual act, turned to its defense. It becomes especially important when the laws governing physical relationships are passed (eg. the Law of Ukraine "On Administrative Services").

Podpisnov D.S.. Signs of Realization of Legal Norms.

This article is devoted to the realization of legal norms. Pluralistic approach to this issue called complex nature of the phenomenon. As a form of social behavior, realization be seen simultaneously from different perspectives: psychological (as a system of personal motives and aspirations of the individual to the implementation of regulatory requirements in their daily activity), sociological (as a process driven by socio-economic and socio-political factors) is actually legal (as one of the areas legal impact on social relations).

Proceeding from basic positions of the right theory, we may allocate broad and narrow approaches to understanding the realization of the law. According to the broad approach, "the realization" covers all methods and forms of external objectification of the law (namely "natural law"), its transfer to the level of reality (in particular via legislative activity). In contrast with that

approach, adherents of the narrow approach reveal the maintenance of legal realization as the process of implementation of the existing established law, namely legal norms. Within such concept, the right theory gives different definitions of the realization of legal norms. The overview of part of them allows concluding that the realization of legal norms as a multidimensional process has a few distinctive features such as:

- 1) the realization is determined by maintenance and features of concrete norm;
- 2) the realization of legal norms is mediated by consciousness of subject;
- 3) the process of realization obeys the goal of legal norm;
- 4) the process of realization acts criterion of social value the law;
- 5) the realization of legal norms is expressed in lawful behavior of the subject.

According with such features it is concluded that the realization of legal norms should be understood as conscious activities to the implementation of regulations in the lawful behavior of subjects to achieve socially beneficial results provided by the legislator, and identify social value of this norm.

M.Taranenko. Zaporizhian Sich - origin of Ukrainian Cossack state.

One of the important stages in development of the Ukrainian Cossack state (Hetman state) is the foundation of Zaporizhian Sich and its functioning across the rapids of the Dnieper river. The paper analyzes the problem of the time length of Cossacks liberties, the views of various domestic and foreign historians are considered, the basic stages of foundation and development of Sich are specified. The author lets on the essence of Cossack democracy: the activity of Cossack Rada, Zaporizhian Cossack Army, judicial authorities, the development of legal relations at Sich. The analysis has shown that the Zaporizhian Sich as military and political organization was actually functioning as the Cossack republic, which carried out many state functions, although it has never been the state in its full sense. However, according to the author's conclusions, the Zaporizhian Sich was the origin of Ukrainian Cossack state founded by Bohdan Khmel'nitsky in the middle of the XVII century.

Kostenko I. V. The main lines of the institute of scientific certification and titulature (USSR, UKRSSR, 1940-1991).

Historical traditions of dynamics of the system of scientific degrees in Ukraine and correspond questions of terminology for a designation of concepts of attestative activity as institute of award of scientific degrees and assignment of academic statuses was consider.

This article the historical experience of the formation and functioning of the institution as a system of titles of scientific degrees and ranks in the Soviet Union / USSR during 1940 - 1991 analyzes. The ways of improvement of legal regulation in force in Ukraine the order of certification highly qualified scientific personnel.

Also, in article historical traditions and modern lines of dynamics of the system of scientific degrees in Ukraine and correspond questions of terminology for a designation of concepts of attestative activity as institute of award of scientific degrees and assignment of academic statuses was consider. The present condition and prospects of legislative process are analyzed.

As a result, on the one hand, improvement of traditional legal norms, on the other hand, the revision of traditional principles up to the middle of the first decade of the XXIst century such features and tendencies were fixed in the developing order of granting academic degrees and titles in Ukraine.

Tsyrfya G.O. Problems of legal regulations of relations in the sphere of security and protection of intellectual property specific objects using the example of «Topographies of Integrated Circuits».

This article examines the ability of our state to guarantee the rights of intellectual property, which is a prerequisite for further integration of Ukraine in the sphere of international commercial trade. Affective functioning of intellectual property protection system is impossible without creation of an effective system of protection of intellectual property rights in the country, and with no protection for these rights at the international level through the relevant international agreements. Therefore, the article focuses on the legal regulation of relations in the field of intellectual property.

Nowadays any state can receive technical assistance of the World Intellectual Property Organization (WIPO) (nature of such assistance, the mechanisms of its implementation and evaluation processes of technical assistance should be specified for each country), and because of this reason Ukraine should also encourage the development of the sector of protection of intellectual property, including specific objects of intellectual property.

The article highlights the importance of legal protection of specific objects of intellectual property, in particular, analyzes the nature and feature of "integrated circuit" as a specific object of intellectual property. Also the article deals with the procedure of granting rights to the integrated circuit, and also some challenges and unresolved issues of protection and enforcement of the

object, points to some norms of national law which need to be improved, taking into account relevant international standards such as Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS).

International cooperation in almost all fields of human knowledge is impossible without clear rules of regulating the creation, use, and protection and enforcement of intellectual property rights, including the topography of integrated circuits.

Zolotarova N.I. The tax charge for the special water use and discharge of pollutants into water bodies.

Kinds of water use and system of charges for it is studied. The establishing of the administrative liability for the unauthorized water pollution is offered.

The differentiation of rates for special use of surface water depends on the basins and the special use of groundwater depends on the region. Separate the fees are established for special use of water for hydroelectric purposes, fisheries, water transport, mine, quarry and drainage water, as well as special use of water that is a part of beverages.

For discharges of pollutants, as it is defined in the Ukrainian legislation, clear environmental fee rates are set, but they are only veiled penalties that are applied for water pollution. For any unauthorized water pollution the administrative fines should be set in the amounts depending on the volume of pollution.

Bardina O.O. Evolution of normative and institutional mechanism of climate change problems' solution.

This article researches the international institutions, which play an important role in climate change problems solving. The subject of the article is very important in the light of increasing role of international regulation of the climate change problem. As far as the climate change is a global problem its solving shall be implemented by the international organizations because such institutions are made by states for cooperation abroad. The League of Nations and United Nations were innovations of twenty century. International Law has reached its contemporary evocation because of contribution of UN and has been founded by UN bodies.

First organization which was founded especially because of climate change problems was The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) - a leading international body for assessing the most recent scientific research on climate change. The IPCC reviews the most recent scientific, technical and socio-economic researches relevant to the understanding of climate change.

The United Nations General Assembly established the Intergovernmental Negotiating Committee for a Framework Convention on Climate Change (INC) as a single intergovernmental negotiating process under the auspices of the General Assembly. The INC has prepared the UN Framework Convention on Climate Change text and launched it at the Earth Summit.

Several institutions and bodies work within the framework of the Convention. These include those established by the Convention the Conference of the Parties to the Convention (COP), the subsidiary bodies (SBs), the Bureau and the Secretariat. They also include other bodies established by COP: committees, working groups and expert bodies.

COP is a "supreme body" of the Convention, as it is its highest decision-making authority. The climate change process revolves around the annual sessions of COP, which bring together all countries that are Parties to the Convention. The work of COP and each subsidiary body is guided by an elected Bureau. To ensure continuity, it serves not only during sessions, but between sessions as well. The Convention has established two permanent subsidiary bodies (SBs), namely the Subsidiary Body for Scientific and Technological Advice and the Subsidiary Body for Implementation. The secretariat, also known as the Climate Change Secretariat, services COP, SBs, the Bureau and other bodies established by COP. Other bodies with assistant functions or other functions also act in climate change system of UNFCCC.

The research represents an overview of main subjects that represent governance, regulation and other functions in the sphere of climate change beyond UNFCCC regime. As far as the international institutions or organizations act on different levels of governance and represent different field, the research was expanded on other institutions from United Nations system and forums of different nature.

Among UN system organizations the main role in climate change process is played by UNEP and UNDP. The first one helped to build a contemporary climate change system much and now it is focused on mitigation and adaptation in the developing countries. The second one helps to extend knowledge and to implement mitigation on national strategies.

The Forums of major world economies became a stage for climate change problems' settlement. The articles reveal the work done by Asia-Pacific Partnership on Clean Development and Climate, The Group of Eight, Group of Twenty, The Major Economies Forum on Energy and Climate.

The conclusion resulting from the research done shows a considerable quantity of international organizations concerned with climate change problems. But low efficiency and unacceptable results of such impressive activity make us to think about the new approaches for reaching progress in climate change.

Tsyganov O.G. The content and features of administrative services in the field of internal Affairs.

One of the important groups of social relations in the sphere of the interior is the work of internal Affairs agencies to provide services to individuals and legal entities of private law. Such services of the bodies of internal Affairs is certainly public services. In addition, most of these services are administrative, ie, those which are based on the actions of the bodies and subdivisions of internal Affairs, which are administrative in nature, provided by administrative procedures and aimed at creating conditions to meet the needs of private parties.

Under the administrative service in the sphere of interior should understand the activity of the division of internal Affairs, as expressed in the Commission of actions and / or decisions in the form of documented information (document), Executive orders, which come into contact with a specific individual, mainly appealing to the appropriate body (unit) with the purpose of implementation of their subjective rights and legitimate interests or the execution of its normative legal acts of the duties in the sphere of internal Affairs of the state.

The administrative services of the bodies of internal Affairs have certain features and a sign of voluntariness of their receipt private individuals are not always a priority in the activities of the police. There are a lot of such services is by police in the course of protection of public order, the protection of life and health of citizens, when such activities are of such officials as service providers actually is life character.

The activities on the provision of paid administrative services departments are responsible: expert service of the public security police, the State automobile inspection of Ukraine and the State migration service of Ukraine.

Among the officially defined by the legislation of Ukraine administrative services in the field of internal Affairs on the content of administrative activity on their granting is possible to distinguish the following types: 1) issuance of special permits (agreements, conclusions) to perform certain actions; 2) certification of products; 3) licensing certain types of economic activity; 4) state registration with the maintenance of the registers; 5) confirmation (identity) of a certain legal status and/or fact.

The greatest amount of such administrative services consists of the licensing and registration services.

The characteristics and content of administrative services in the field of interior create objective prerequisites for participation in the procedure of their granting well as other public authorities. Therefore, the urgent issue of maintaining the proper interaction between the entities providing such services.

S.V.Kalchenko. System and Sources of European Standards in Sphere of Challenging Electoral Violations.

The issues of well recognized European standards in the sphere of challenging electoral violations and examination of election related disputes are discussed in the paper. The author has come to the conclusion that traditionally the standards concerned were studied within a scope of to the broader sphere of international (European) electoral standards.

Eventually the following definition of the standards is enunciated. Particularly, the author regard them as legal principles, requirements, and norms of binding or non-regulatory force, envisaged by international (European) treaties, recognized by international (European) institutions, or worded in decisions of European judicial bodies. Those standards are deemed to constitute results of systematization and assimilation of a long-term experience of states, international organizations, and international judicial bodies in development and application of legislation in determination of backgrounds, more optimal forms, procedure of adjudication of election related cases, with the aim to ensure that the rights, freedoms and interests of elections' participants are exercised and affectively protected to the fullest possible extent.

The following structure of the standards has been suggested in the paper:

1. Normative and legal acts of binding force. Specifically the European Convention on Human Rights has been addressed. This Convention was ratified by the respected Law of Ukraine. Hence it constitutes a part of the national legislation framework.

2. Non-regulatory legal acts. Particularly the relevant documents, reports, codes adopted by the Venice Commission of the Council of Europe, and the Organization for Security and Co-operation in Europe are addressed in the paper.

3. Decisions of European judicial bodies. Since the European Convention on Human Rights constitutes an integral part of legislative framework of Ukraine, the state has recognized a binding nature of decisions of the European Court of Human. According to the respected Law on Ukraine, a case law of this Court shall be regarded as a source of law by Ukrainian courts of general jurisdiction.

Finally, it is underlined that all sources of European standards in the sphere of challenging electoral violations and examination of election related disputes shall be considered and applied systemically by respected authorities of Ukraine.

Nashynets-Naumova A.U. Legal regulation information security in civil aviation: international legal aspects.

The article focuses on the main areas of state control and regulation of civil aviation safety information that reduced the development of long-term and short-term programs for the development of air transport, financing, technical development and research, the establishment and control of the level of tariffs for air travel and more. To carry out these functions in all industrialized countries and established a system of state bodies and institutions. Despite the fact that countries in the region have different resources have different interests and objectives in the field of civil aviation, they need to strengthen cooperation to jointly meet the challenges of tomorrow. Therefore, national parliaments need to mobilize their efforts in order to help overcome existing obstacles and improve regulatory mechanisms in order to improve the implementation of joint projects and programs and develop new ones.

Taranenko M. M. To the question of organization of mass disturbances.

The article deals with one of the aspects of the riots objective side - their organization. The author analyzes in detail the main manifestations and stages of organizational work: the initial theoretical stage, agitation, propaganda and practice of gathering the crowd, turning it into aggressive one, provoking the participants to commit violence against citizens, pogroms, arson, destruction of property, seizure of buildings and structures, forced eviction of citizens, resistance to the authorities with weapons or other items that are used as weapons. The author justifies all mentioned illegal actions with specific examples from judicial practice in Ukraine. The author also believes that this criminal act has a formal structure.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

*Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 14568-3539 р*

Видання включене до переліку фахових видань ВАК України, за спеціальностями: політологія, соціологія, №1-05/4 від 14.10.2009р.
право, №1-05/3 від 08.07.2009р.

Наукове видання

ВІСНИК
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»:
Політологія. Соціологія. Право.
№ 3 (19) 2013

Academic publication

VISNYK
of National Technical University of Ukraine
“Kyiv Polytechnic Institute”:
Political Science. Sociology. Law.

Комп’ютерна верстка Д.В. Зубенко
Відповідальний за випуск А.С. Радей

НТУУ “КПІ” ВПІ ВПК “Політехніка”
Свідоцтво ДК № 1665 від 28.01.2004 р.
03056, м.Київ, вул. Політехнічна, 14, корп. 15
тел./факс (044) 406-81-78

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Правила оформлення та подання рукописів до збірника "Вісник НТУУ "КПІ". Серія Політологія. Соціологія. Право", який є фаховим з політологічних, соціологічних та правових наук.

У збірнику публікуються статті виключно за вказаною тематикою, які не були раніше опубліковані в інших наукових виданнях в Україні або за кордоном.

Згідно з Постановою Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

3. Формулювання цілей (мета) статті;

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Література подається в кінці статті згідно вимог ВАК (див. Бюлетень ВАК України №3, 2008)

До всіх статей обов'язково додається незалежна зовнішня рецензія від кандидата або доктора наук відповідної галузі.

Обсяг статті – 10-13 стор.

Стаття супроводжується:

- **Резюме** (ініціали та прізвища авторів, назва статті, текст) українською, російською та англійською мовами – шрифт "Times New Roman" (розмір кегля – 14), ; ключові слова; УДК.

Рефератом англійською мовою (обсяг – 1 сторінка).

Відомостями про авторів - прізвище, ім'я та по батькові (в тому числі англійською), вчений ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня або службова адреси, контактний телефон та адреса електронної пошти для зв'язку.

Текст статей та супроводжувальну інформацію необхідно подавати в електронному вигляді в форматі Word.

Оформлення тексту статті: шрифт Times New Roman, розмір 14, інтервал 1,5.

Відступи: зліва – 2.5 см, справа – 2.5 см, зверху – 2.5 см, знизу – 3.5 см.

У першому рядку зліва вказується УДК;

- наступний рядок – назва статті великими літерами (розмір шрифту 14, жирний) по центру;

- наступний рядок – ініціали і прізвище автора і співавторів (розмір шрифту 12, жирний) по центру;

- наступний рядок – вчений ступінь, вчене звання, посада автора (розмір шрифту 12, курсив) по центру;

- наступний рядок – назва навчального закладу (розмір шрифту 12, курсив) по центру;

- через рядок – основний текст статті. Розмір абзацу – 1,25 см.

У кінці статті через рядок подається **список літератури**, в якому необхідно вказати авторів видання, назву, місто видання, видавництво, повний обсяг видання; для періодичних видань – вказати номер видання та сторінки, на яких розміщений матеріал.

Таблиці та рисунки подаються в окремих файлах.

Адреса редакції:

**03056, Київ-56, проспект Перемоги, 37,
корп.7, к. 506 (соціологія, політологія та соціальна робота)**

Тел. (044) 454 94 03

e-mail: visnyk_socio@ukr.net

Київ, вул. Борщагівська 124, корп. 19, к. 322 (право)

Тел. (044) 236 50 53

E-mail: kafedra_tdp@ukr.net

Періодичність – 4 номерів на рік.

Мова видання – українська, російська, англійська.

Анотації українською, російською і англійською мовами.